

HƏMİD ASLANLI
FARİZ ƏMİRLİ

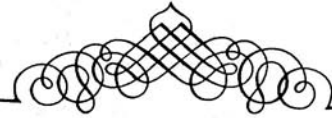

ERMƏNİLƏRİ
YAXŞI
TANIYAQ

Xatirələr və düşüncələr

№ $\frac{295}{1439}$

Həmid Aslanlı
Fəriz Əmirli

ERMƏNİLƏRİ
YAXŞI TANIYAQ

Xatirələr və düşüncələr

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası ARX/IV

Bakı-2015

104026

Redaktor: Bəxtiyar Nəcəfov,
*Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
Elmi mərkəzində Redaksiya müdiri*

Korrektor və dizayner: Cavid Aslanlı

Texniki redaktor: Ə.Mollayev

H.Aslanlı, F.Əmirli. Erməniləri yaxşı tanıyaq.
Xatirələr və düşüncələr. Bakı, Günəş-N, 2015.

ISBN: 978-7221-470-47-5

© H.Aslanlı, F.Əmirli, 2015

REDAKTORDAN

Oxuculara təqdim olunan bu kitab Həmid Aslanlının və Fəriz Əmirlinin birlikdə hazırlayıb çap etdikləri 3-cü kitabdır. Bu həmkəndli müəlliflərin birlikdə ilk kitabı Həmid Aslanlının müəllifliyi və Fəriz Əmirlinin redaktorluğu və sponsorluğu ilə hazırlanaraq "BİLƏV: təbiəti, toponimiyası, tarixi, etnoqrafiyası" adı ilə 2008-ci ildə nəşr olunmuşdur. Birgə əməyin məhsulu olan 2-ci "Biləvlilər: etnogenez, miqrasiya, mənə-viyyat, demoqrafiya" kitabı isə Həmid Aslanlı və Fəriz Əmirli tərəfindən yazılaraq 2012-ci ildə çap edilmişdir. Adlarından da göründüyü kimi, birinci kitabda müəlliflərin doğma kəndlərinin təbii şəraiti, maddi sərvətləri, arxeoloji və təbii abidələri, maddi-mənəviyyət qalıqları, toponimləri, tarixi və etnoqrafik xüsusiyyətləri və ikinci kitabda müəlliflərin həmkəndlilərinin etnogenezi, soykökü, mənəviyyəti, tayfa-nəsil ilişgisi, şəcərələri, miqrasiyası, ölkəmizin inkişafında payı və ictimai-mədəni və təsərrüfat həyatları işıqlandırılmışdır.

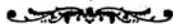
Oxuculara təqdim olunan yeni 3-cü kitab isə xalqımızın üzleşdiyi çox ağır bir problema - mənfur qonşularımız erməni millətçilərinin tarixi Azərbaycan torpaqlarına göz dikməsinə, bölgələrimizi işğal etməsinə, maddi və mənəvi sərvətlərimizi qəsb etməsinə, Azərbaycanın və digər qonşu ölkələrin, o cümlədən qardaş Türkiyənin əraziləri hesabına "Böyük Ermənistən" yaratmaq xülyasına düşməsinə, bunu həyata keçirmək üçün hər cür fitnə-fəsada əl atmasına, xalqımıza qarşı terrorlar, soyqırımlar törətməsinə həsr edilmişdir.

Kitab gələcək nəsillərimizə erməni millətçilərini daha yaxşı tanımaq məqsədilə yazılmışdır. Bunun üçün kitabın birinci hissəsində Həmid Aslanlının ermənilərlə bağlı xatirələri, ikinci-"düşüncələr" hissəsində isə çoxsaylı faktik hadisələr zərərçəkənlərin və şahidlərin söylədikləri, tarixi mənbələr, arxiv mate-

rialları, ensiklopedik məlumatlar, kütləvi informasiya vasitələrinin xronikaları və s., və i.a. əsasında müəlliflərin düşüncələri verilmişdir və erməni xisləti səciyyələndirilmişdir.

Düşünürəm ki, Həmid Aslanlının və Fəriz Əmirlinin "Erməniləri yaxşı tanıyaq: xatirələr və düşüncələr" kitabı oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır və gənclərimizdə, gələcək nəsillərimizdə güclü vətənpərvərlik ruhu aşılamaq üçün qiymətli mənbə rolu oynayacaqdır.

Bəxtiyar Nəcəfov,
"Azərbaycan Milli Ensiklopediyası"
elmi mərkəzinin redaksiya müdiri.

MÜƏLLİFLƏRDƏN

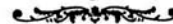
Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda ermənilərdən, onların insani və milli xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Kitab 2 hissədən ibarətdir.

Birinci hissədə həmmüəlliflərdən biri, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitlərdə çoxsaylı ermənilərlə həmyerli, həmkar, tanış, iş yoldaşı, qonşu və s. olaraq, onlarla qarşılıqlı sıx təmaslarda bulunmuş Həmid Aslanlının nankor qonşularımızla bağlı xatirələri toplanmışdır.

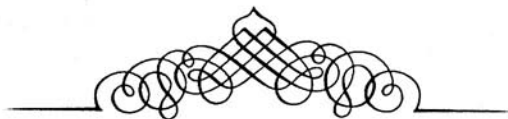
İkinci hissədə ermənilərə dair çoxsaylı mənbələrin həmmüəlliflər Həmid Aslanlı və Fəriz Əmirli tərəfindən araşdırılması, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında düşüncələri və nəticələri verilmişdir.

Kitabı yazmaqda məqsədimiz mənfur qonşularımız və 19-cu yüzilliyin sonlarından başlayaraq, türkləri və azərbaycanlıları özlərinə düşmən hesab edən erməniləri nəvə-nəticələrimizə, onların yaşadları və soydaşları olan gənclərimizə, o cümlədən çoxminli tələbələrimize və gələcək nəsillərimizə tanıtmək olmuşdur. Başqa sözlə ermənilərin necə bir millət olduğunu açıb göstərmək istəmişik.

Xalqımız ermənilərin yalançı mülayimiyinə və hiyləgər şirin dilinə inanaraq, onlara həmişə mehriban qonşuluq və dostluq əlini uzatmışdır. Ermənilər isə fürsət düşdükcə əlaltından, xəlvəti fitnəkar tələlər quraraq yüz minlərlə soydaşlarımızı, bütövlükdə xalqımızı quldur basqınlarına, soyqırımlara, böyük məhrumiyyətlərə, ağır işgəncələrə və çətinliklərə məruz qoymuşdur. Gələcəkdə bir daha belə halların baş verməməsi üçün erməniləri daha yaxşı tanımağımız, onlara keçmiş dövrlərdə olduğu kimi sadələvcəsinə etibar etməyimiz, onlarla ehtiyatlı

davranmağımız lazımdır. Onların hər bir sözünə, əməlinə və həyata keçirdiyi tədbirlərə adekvat cavablar vermək lazımdır. Əks təqdirdə hər cür pis əməllər törətməyə adət etmiş ermənilər gələcəkdə də bizim torpaqları işğal altında saxlamaga, yeni-yeni ərazilər işğal etməyə, tarixi abidələrimizi dağıtmaya, maddi və mənəvi sərvətlərimizi qəsb etməyə, azərbaycanlıları kütləvi surətdə məhv etməyə can atacaqlar.

I XATİRƏLƏR

1. 1905 və 1918-ci illərdə ermənilərin bizim tərəfdə törətdikləri vəhşiliklər və qırğınlar

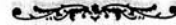
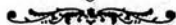
Mən Ordubad rayonunun Biləv kəndindənəm. Biləvdən 4 km məsafədə yerləşən Parağa, 8-12 km aralıda yerləşən Bist, Nəsirvaz, Çənnəb, Şurut, Gal kəndlərində ermənilər yaşayırdılar. Onlar hərdən Biləvə də gəlib gedirdilər. Biləvilərdən də o kəndlərə gedib gələnlər, o kəndlərdə işləyənlər olurdu. Mən hələ məktəbə getməzdən əvvəl uşaq ikən və məktəbli yaşlarımda ermənilər haqqında çox söz-söhbətlər eşitmişdim. Bunları evdə nənəmdən, anamdan, atamdan, yaşlı qonşularımızdan, kəndimizin yaşlı və qoca qadınlarından və kişilərindən tez-tez eşidirdim. Söhbət təkcə qonşu kəndli ermənilərdən getmirdi. Bu söz-söhbətlərdə əsasən 1918-ci ildə Andranikin başçılıq etdiyi quldur silahlı dəstələrin və onlara qoşulan yerli ermənilərin Biləvə quldurluqla basqın etmələrindən, biləvli qadınları, uşaqları, qocaları vəhşiliklə qırmalarından, biləvilərin əmlakını talan etmələrindən, evlərini yandırıb dağıtmalarından və canlarını qurtarmaq üçün biləvilərin qaçıb başqa yerlərdə 2 il səfil həyatı sürmələrindən danışılırdı.

Sonralar mən bu barədə gəncliyimdə, cavanlığımda, hətta yaşlı çağlarımda agsaqqal qocalardan və ağbirçək nənələrdən eşitdiklərimi ümumiləşdirib və tarixi mənbələrlə tutuşdurub dədiqləşdirərək «BİLƏV – təbiəti, toponimiyası, tarixi, etnoqrafiyası» monoqrafiyamda vermişəm. O hissəni cüzi ələvələrlə sizə təqdim edirəm.

XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının bir çox yerlərində sabitlik və sakitlik tez-tez pozulurdu. Bu ucqar Naxçıvan qəzasında da özünü göstərirdi. Bundan istifadə edən ermənilər aranı daha da qızısdıraraq azərbaycanlılara qarşı qatı düşmənçilik planlarını həyata keçirməyə başlamışdılar. Nağı oğlu Kəlbə Əziz (1878-1975), Heydər oğlu Əmir (1865-1976), Zeynal oğlu Qulam (1879-1971), Muxtar oğlu Məhəmməd (1860-1953) söhbət edərdilər ki, «əvvəllər müsəlmanlarla çox mehriban və

mülayim olan ermənilər hələ 1905-ci il qırğınlarından bir-iki il əvvəl bizlərə qarşı münasibətlərində və rəftarlarında getdikcə kobudlaşdırdılar, sərtləşirdilər. Bu ətrafdakı erməni kəndlərinin əhalisi - Aza, Çənnəb, Parağa, Bist, Gal, Şurut, Urmus, Əbrə-qunus, Qazançı erməniləri arasında get-gəl çoxalmışdı. Onlar bir-birləri ilə sıx əlaqə saxlayaraq gizlicə silahlanırdılar. Bunun üçün onlara çar Rusiyası hökuməti də şərait yaradırdı. Ermənilər Naxçıvandakı Rus canişinindən və başqa rus məmurlarından xeyli silah alıb odun kimi atlara, qatırlara, eşşəklərə yükləyərək xəlvəti, gecələr, bəzən də gizli yollarla gündüzlər öz kəndlərinə daşıyırdılar. Başı əkinə-biçinə, mal-davara, bağa-bağata qarışan bizlər də o kəpək uşaqlarının bu məkrli niyyətlərindən xəbərsiz idik. O zaman bu tərəflərdəki ermənilər Zəngəzurdakı, Dərələyəzdəki ermənilərlə də əlaqə saxlayırdılar. Onlar həm də əməlli-başlı təşkilatlanmışdılar. Qonşu kəndlərdəki ermənilər birləşib silahlı dəstələr yaratmışdılar. 1905-ci ildə və o ərəfədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi açıq silahlı münaqişəyə çevrilmişdi. Onlar gah Parağada, Bistdə, Ələhidə, Çənnəbdə və başqa qarışıq əhali yaşayan ərazilərdə azərbaycanlıları öldürürdülər, onların evlərini yandırdılar, talan edirdilər, gah Tiviyyə hücum edirdilər, əhalini qırırdılar, gah da Əlinəcəyadək Azərbaycan kəndlərinə basqın edirdilər. Biləvdə də ermənilər dəhşətli faciələr törədirdilər. Çöllərdə işləyən əkinçilərə, örüşlərdə mal-davar otaran naxırçılara, çobanlara ermənilər hücum edirdilər, atəş açırdılar, onları öldürürdülər, biləvilərin mal-davarını aparırdılar, əmlakını talan, qarət edirdilər».

Gallı ermənilər Cərəcir düzənliyində Bayram Kəlbə Hüseyn oğlunun qardaşı (çoban Hüseyn Hüseynovun əmisi) Qafarı vurub öldürmüşdülər. Gəvəkdə ermənilərlə biləvilər arasında baş vermiş silahlı toqquşma düşmən tərəfin - ermənilərin 3 nəfər itki verməsi ilə nəticələnmişdi. Biləvilərdən də yaralanan olmuşdu. Nənəm Anaxanım Kalba Abdulla qızı (1870-1959) söhbət edirdi ki, «...bu atışmada o vaxtkı biləvli

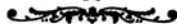

cavanların bir neçəsi ilə bərabər mənim Kəlbə Ələkbər əmimin böyük oğlu, həm də qaynım olan Mustafa da olmuşdu və şücaət göstərmişdi. Ondən sonra bir müddət təşvişə düşmüşdük, təlaş və həyəcan içində yaşayırdıq. Qorxurduq ki, ermənilər qəfildən kəndə basqın edəcəklər.

1905-ci ilin yayında və payızında biləvlilərin bir qismi ailələri və yaxın qohumları ilə birlikdə kəndin aşağı tərəflərindəki bağlara sığınmışdılar ki, ermənilərin qəfil hücumu zamanı qadınları və uşaqları qaçıra bilsinlər. Buna isə ehtiyac olmamışdı. Kənddən çıxanlar olsa da, kütləvi surətdə qaçqınlıq baş verməmişdi. Ermənilərin azgınlığının qarşısını almaq üçün 1906-cı ilin qışında Osmanlı türkləri bizləyə köməyə gəlir. Yaycı düzündə baş vermiş döyüşdə xeyli erməni qırılır. Ondən sonra ermənilər yenə də sakitləşməzlər, arabir orada-burada silahlı toqquşmalar törədirlər. Belə toqquşmalar 1907-ci ilin yayına qədər tək-tək hallarda baş versə də, sonra səngimişdi. Ürəklərdə düşmənçilik ədavəti isə qalmaqda idi. Ermənilərin kini soyumurdu. O zaman biləvli əkinçi və heyvandarlar Cərcir düzənliyinə, Gəvəkə və başqa nisbətən uzaq yerlərə gedəndə silahı olanlar ehtiyat üçün onu özləri ilə gəzdirirdilər. Hər an ermənilərin hücumu ola bilərdi. Belə hallar olurdu. Cərcir düzənliyindən yuxarıda Taharlı nəslindən Tarverdi (Fərzəli, Elxan və s. Səfərovların babası), Əkbər (Aydın, Polad Səfərovların babası) Səfərovların və başqa bir neçə biləvlilərin gallı ermənilərlə silahlı toqquşması baş vermişdi. Atışmada 2 erməni ölmüşdü.

1905-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşilikləri ətraf dağ kəndlərinə nisbətən Biləvdə bir o qədər də dəhşətli olmamışdı, böyük qırğınlar ən çox Tivi, Bist, Ələhi və s. yuxarı dağ kəndlərində baş vermişdi. Bistli qaçqınlar Biləvə gəlib təkülmüşdülər.

O vaxt Bistdə həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar yaşayırdılar. Ermənilər çox idi. Onlar qonşu kəndlərdəki ermənilərlə birləşib silahlı qoşun dəstələri yaratmışdılar. Silahlı

ermənilər qəfildən Bistdəki azərbaycanlı məhəllələrinə basqın edib qarşılarına çıxanların hamısını güllələyiblər. Kənddən çıxan yollarda da ermənilər pusqu qurublar, qaçanları da güllələyiblər.

Biləvdə Sura adlı bir qadın yaşayırdı. 1950-ci illərdə mən onu tanıyanda o artıq beli bükülmüş qarı idi. Ona bistli Sura deyirdilər. 1905-ci ildə Bistdə ailəsi dağılmış, özü didərgin düşmüşdü. Onun nəvəsi Əhsən müəllim nənəsindən eşitdiklərini belə danışırdı: «Nənəm Sura Cəmil qızı 1864-cü ildə Bistdə anadan olub. Bistdə Qulamalı ilə evlənib. 5 (3 qız, 2 oğlan) uşağı olub. Nənəm deyirdi ki, birinci erməni-müsəlman davasında səhər Qulamalı qardaşımı dəyirmanı dən üzütməyə getmişdi. Bu vaxt bir qonşu həyəət gəlib dedi ki, tez qaçın ermənilər gəlib sizi öldürəcəklər. Dedim ərim gəlsin sonra qaçaq. Qonşu dedi ki, siz gedin ərin də gələr. Uşaqların birini dalıma bağladım, birini qucağıma aidım, o birilər də yanımda heç nə götürmədən evdən çıxdıq. Soyuq mart ayı idi. Yolda atam, anam və qardaşım arvadı ilə rastlaşdıq. Atam dedi ki, qardaşını və ərini ermənilər öldürüb. Birlikdə dağlarla Teyvaz, Keçili və s. kəndlərdən keçib Culfanın Yaycı kəndinə gəlib çıxdıq. Yaycıda atamın bacısı oğlu Əlirza yaşayırdı. 40 gün onlarda qaldıq. Onların ailəsi böyük idi. Ona görə oradan Kərimqulu Dizəyə, atamın bacısı oğlu Cəbrayılı ilə gəldik. Dizədə atam və 4 uşağı məxələkdən öldülər. Yeməyə heç nə yox idi. Ancaq, yonca qaynadıb yeyirdik. Oradakı qohumlar bizə dedilər ki, Biləvə gedin, orada meyvədən-zəddən yeyib birtəhər dolanarsınız. Mən, anam və qızım Pəri üz tutduq Biləvə tərəf. Pəri də suçiçəyi tutmuşdu, qızdırmadan yanırdı. Cərcirçayını keçəndə gördük ki, bir sürü otlayır. Çobandan xahiş etdik ki, xəstə uşağa bir az süd versin. O da bir qab süd sağıb uşağa verdi. Sonra özümüzə də süd sağıb verdi. Sonralar bildik ki, bu biləvli Əmir kişi (Əmir Heydər oğlu) iviş. Südü içib yola düşdük. Biləvin bağlarına çatanda gördük ki, gilə ağarıb. Orda bir kişi bizə gilə yığıb verdi (bu, Məşə Müseyib imiş). Gəlib Biləvə çatdıq. Axşam idi. Yağış yağmağa başladı.

Bir arvad (Məmmədrazının anası Hürü xala) bizi evlərinə apardı. Onların köhnə bir otaqları da var idi ki, orda bizə qalmağa yer verdilər. Tut mövsümü başlamışdı. Bağlarda, bağçalarda tutla özümüzü bir- təhər dolandırırıq. Pərinin vəziyyəti getdikcə pisləşdi, sonra öldü. Uşağı kəfənləmək üçün tumanımın bir taxtasını cırıb ona бүkdüm. (O vaxtlar Biləvdə və ətraf kəndlərdə qadınlar bir neçə metrlik parçadan və bir neçə taxtadan - parçanın eni qədər zolaqdan ibarət enlibalaq və uzun tuman geyirdilər). Mir Məşkur ağa qəbir qazdırdı. Uşağı dəfn etdik. Qaldıq ana, bala. Məhəmməd oğlu Xıdırın evində bистli qaçqınlar qalırdı. Biz də onların yanına köçdük. Bir müddətdən sonra anam da öldü. Çadramı kəfən edib anamı da dəfn etdik. Sonra mən Nuşafərim arvadın evində qulluqçuluq etdim. Nuşafərim özü və uşaqları yatalaq xəstəliyi tutdular. Məni də kəndlilərimiz onlara getməyə qoymadılar. Ancaq mən zorla onlardan ayrılıb Nuşafərimlə qulluq etdim. Bir müddətdən sonra Nuşafərim və uşaqları sağaldılar. Mən yatalaq xəstəliyinə tutuldum. Məni evdən qovdular. Qalmağa yerim yox idi. Gedib məsciddə qaldım. 5 ay xəstə yatdım. Kalba Balaxanım (Usubalının oğlu Məhəmmədin anası) mənə hər gün yemək gətirdi. Məni bit basmışdı. Balaxanım arvad məni evinə apardı, yuyundurdu, paltar verdi. Mən sağalmışdım. Qapılarda qulluqçuluq edib məsciddə qalırdım. Kəlbə Səfər öldü. Onun da arvadının adı Sura idi. 2 uşağı - Abbasəli və Hüseyn qalmışdılar yetim. Kəlbə Məmmədhasən bacısı Kalba Balaxanıma dedi ki, bu arvadı (yəni məni) apar kəlbə Səfərin uşaqlarının yanında qalsın, onsuz da yiyəsizdirlər. Kalba Balaxanım məni Suragilə apardı. Bir azdan mərhum Kəlbə Səfərin arvadı Sura Xudakərim oğlu Kazıma arə getdi. Abbasəli ilə Hüseyni mən saxladım. Sonra Sura məni də Kazımın atası Xudakərimə aldı. Mən 10 il Xudakərimlə yaşadım. Bir də erməni-müsəlman davası oldu. Biz qaçıb Dizəyə getdik. İl yarım orada qaldıq, sonra yenə Biləvə qayıtdıq. Bir neçə ildən sonra Xudakərim də öldü. Həmin vaxt Kəlbə Qibləlinin oğlu Məhərrəmin də arvadı Şərəbanı rəhmətə

getmişdi, 2 qızı - Nazxanım və Bacıxanım yetim qalmışdılar. Məhərrəm uşaqlara baxmaq üçün məni aldı. Mən uşaqlara öz balam kimi baxırdım. 3 ildən sonra mənim qamımda şiş əmələ gəldi. Qonşular deyirmişlər ki, arvadın qamı dərdədən şişibdir. «Doxdur» gətirilər. O da dedi ki, yaman şişdi. Ancaq səhv eləmişdilər. Sən demə allah mənə bir oğul veribmiş. Əli dünyaya gəldi. 1 ildən sonra Nazxanım qızılçadan öldü. Bacıxanımı və Əlini böyüdə bildim».

Sura arvad 1971-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qaçqınlıq həyatını mənə ardıcılıqla danışan Əhsən müəllimin atası kənddə Uzun Əli kimi tanınırdı. Boyu 2 metrədən, çəkisi 120 kq-dan artıq olan pəhləvan cəssəli adam idi.

Təxminən söylənilənə oxşar qaçqınlıq həyatını 1918-1919-cu illərdə biləvlilərin də bir çoxu görmüşlər. 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq bizim bölgədə ara yenə bərk qarışmışdı. I dünya müharibəsində (1914-1918) fərarilik edərək Osmanlı Türkiyəsi ordusundan qaçan 5 mindən artıq əlisilahlı Türkiyə ermənişi Andranikin başına toplaşmışdı. Bakı «Bolşevik» ordusunun tərkibində olan və başqa Qafqazlı ermənilər də onlara qoşulmuşdular. Andranikin başçılığı altında olan bu yaxşı silahlanmış və təlim görmüş çoxminli daşnak-bolşevik ordusu Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Qarabağ, Zəngəzur, Göyçə və bir çox başqa bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da əli silahsız dinc əhaliyə divan tuturdu. Bu hadisələrin soragını eşidən yerli ermənilər də bir tərəfdən Andraniklə əlaqə saxlayır, bir tərəfdən də başqa ermənilərin köməkliliyi ilə təşkil edilərək xaricdən alınan silahları İran Culfasından keçirib öz kəndlərinə daşıyırdılar və silahlanırdılar.

Ətraf Bist, Parağa, Çənnəb, Urmus, Gal, Şurut erməniləri yenə baş qaldırmışdılar. Yenə də Biləv, Behrud, Tivi, Üstürpü, Düyün və başqa kəndlərdə azərbaycanlı əkinçilərə, çobanlara, naxırçılara hücum edirdilər, onları öldürüb mal-davarı aparırdılar, əmlakı talan edirdilər. Azərbaycan türklərini hədələyirdilər.

1918-ci ildə yazın əvvəlində ermənilər İmamalı dərəsinin başından bir qədər yuxarıda Gəvəkdə qoyun sürüsü otaran Məmmədkərim oğlu Qaraya və Heydər oğlu Əmirin qardaşı oğlu Təmleyxaya hücum edirlər. Qaranı güllə ilə vurub öldürürlər, (Təmleyxa isə birtəhər qaçıb canını qurtara bilir) və onların qabağında olan 500 baş qoyunu aparırlar. Ondan bir gün sonra da Əhməd dərəsinin ətəklərində qoyun otaran Maşa Musanın qardaşı Kazım oğlu Məhəmmədi güllə ilə vurub öldürüb, Əzimuşağı nəslinə mənsub olan sürünü aparırlar. Üstəlik ermənilər tələ quraraq Biləvin say seçmə igid kişilərini qırmaq istəyirlər. O vaxtkı hadisələrin şahidi olan 16 yaşlı Məmmədkərim oğlu Bəyalıdan (1902-1992) və sonralar bir çox başqalarından eşitdiyim o hadisə belə olmuşdur. Ermənilər tələ quraraq, Biləvin mülkədarı və bütün Naıxçıvan diyarında tanınmış pəhləvan Məmmədkərimə ismarıç göndərilir ki, oğullarımla və yaxın adamlarımla gəlin Gəvəkdə filan yerə, barişacaq, düşmənçilik aradan götürülsün. Oğlu Məmmədrəhim bunun tələ olduğunu desə də, Məmmədkərim ermənilərə qarşı getməyə qərar verir. Ancaq ehtiyatı əldən verməyərək oğlu Məmmədrəhimlə birlikdə atlı və silahlı gedirlər. Vədə vaxtı uzaqdan bir hündür yerdən baxıb erməniləri görməyən Məmmədkərim onların pusquda dayandıqlarını yaqin edir və onları güdür. Bir xeyli keçdikdən sonra ermənilər tərəfdən havaya bir güllə atılır. Məmmədrəhim də ermənilər tərəfə bir güllə atır. Güllənin səsindən ürəkən Məmmədkərimin atı ermənilər olan səmtə qaçır. Ermənilər planlarının baş tutmadığını anlayırlar. Nə onlar, nə də Məmmədkərimgil açıq hücumla keçməyə risk etmirlər. Hər tərəfdən 2-3 dəfə atəş açıldıqdan sonra atışma dayanır. Axsamçağı ermənilər çəkilib gedirlər. Məmmədkərimgil də gəlib görürlər ki, Şələqapırda küzdə olan 300 baş quzunu da ermənilər aparmışlar. Məmmədkərimgil kəndə qayıdanda Əzimuşağı tayfasından Maşa Musanın əmisi Məhəmmədlə rastlaşırlar. Məhəmməd deyir ki, bizim də

vəziyyətimiz elə sizinki kimidir. Ermənilər bizim də adamımızı öldürüb sürümüzü aparıblar.

1918-ci ilin iyun ayının ortalarında Andranikin başçılıq etdiyi erməni- daşnak ordusunun qalıqları Sisyan tərəfdən keçərək Yaycı düzünə gəlib çıxmışdı. Bunu eşidən silahsız dinc yaycılılar özlərini Araza ataraq İrana keçmişdilər.

Deyənlərə görə o vaxt həmin ordunun tərkibində 550-600 əsgər və zabıt qalmışdı. Ancaq tufənglə, topla yaxşı silahlanmış təcrübəli və qaniçən əsgərlər və zabıtlar idiər. Orduya Andranik və onun komandır təyin etdiyi Alıy ləqəbli polkovnik başçılıq edirdilər. Məmmədhəsən ağanın nəvəsi gilançaylı Saday Məmmədovun dediklərindən: «Parağa iə Gilançay kəndlərinin birləşdiyi kolxozda mən heyvandarlıq fərmasının müdiri işləyirdim. Çox vaxt Parağada olurdum. Parağalı Arakel (Rafik və Raçik şofer qardaşların babası) həyasızlıqla deyərdi ki, o vaxt mən həmin orduda böyük rütbə sahibi idim. Yaycıdan sonra plan belə idi ki, ordu Kərimquiu Dizadən keçməklə Biləv və Tivi istiqamətində hərəkət etsin. Ancaq mən sənin ana baban Kalba Allahyanın çöreyini çox yemişdim. Bilirdim ki, Kərimqulu Dizadən keçsək Kalba Aliahyarın ailəsi qırılacaq, evi dağılacaq. Ona görə Andranikin qabağında diz çöküb yalvardım ki, bu istiqamətdə getməyək, bu balaca kəndi qırmaq bizə nə verəcək? O da mənə eşitdi. Gəlb Azaya çıxdıq. Mən Gilançayın sahili ilə Biləvə və Tiviyyə doğru hərəkət etməyi təklif etdim. Sərkərdə bu təklifi qəbul etmədi və dedi ki, bu yolla getsək qoşunun yarısı yolda qırlar, gedib Tiviyyə çıxmaz. Sonra biz Çənnəb tərəfə hərəkət etdik», Arakel bu söziəri Sadaya yaltaqlanmaq üçün söyləsə də, açıq etiraf etmişdir ki, ermənilərin məqsədi daha çox Azərbaycan türkünə qırmaq üçün nisbətən iri, əhalisi çox olan kəndlərə hücum etmək olmuşdur. Biləv isə bu ətrafda azərbaycanlı əhalisi çox olan ən böyük kəndlərdən biri idi. Erməni ordusu Biləvdən yan ötməyəcəkdi. O ərəfədə Andranik türk ordusunun bölmələrinin bizim bölgəyə yaxınlaşdığını bildirdi. Erməni ordusunun hərbi

gücü isə tükənmək üzrə idi. Ona görə də Andranikin fikri qısa müddətdə Qarıcıqdan aşaraq aradan çıxmaq idi. Ancaq yolüstü daha çox qanlar tökmək istəyirdi. Odur ki, ermənilər Arakelin və Kalba Allahyarın xatirinə yox, az itki verməklə daha çox azərbaycanlı mənəv etmək üçün elə marşrut seçmişdilər ki, Düylün, Üstüpi, Behrud, Biləv, Tivi və s. nisbətən əhalisi çox olan Azərbaycan kəndlərinə hücum edib əhalini qırınsılar. Daşnakların fikri belə idi.

Ermənilər həmin marşrutla hərəkət edərək Sumbatan Dizə, Qoşa Dizə və Düylün kəndlərində qırğınlar törədirlər. Sonra Baldərdən Daşbaşına çıxırlar, Baş Dizəni qarət edirlər. Ondan da sonra Çənnəb istiqamətində hərəkət edərək Üstüpdə əhalini qırırlar. Nəhayət, ermənilər gəlib Parağanın üstündəki, sonralar Top yeri adlanan, gədiyin başında topu qururlar ki, Tivini, Behrudu və Biləvi top atəşi ilə vura bilsinlər. Ancaq bunun onların istədikləri nəticəni verməyəcəyini bilib bu fikirdən vaz keçirlər.

Çənnəbli, parağalı, urmuslu, bistli erməni kişilər də bu qanıçən və quldur ordunun sıralarına daxil olaraq daşnak qoşununun sayını 150-200 nəfər də artırmışdılar. Onlar qoşun dəstələrinə bələdçilik edir, Azərbaycan kəndləri, onların əhalisi, strateji əhəmiyyətli yollar, cığırılar, keçidlər, vacib məntəqələr və s. barədə komandirlərə məlumat verirdilər.

Bütün bunların sorağını eşidən biləvlilər erməni quldurların kəndə basqın edəcəklərini təxmin etmişdilər. Məmməd-kərim Parağalı Qəzərdən, Maşa Nabatalı isə Petrosdan Biləvə basqın ediləcəyini də eşitmişdilər. Kənd camaatı narahat vəziyyətdə, həyəcan, təlaş və qorxu içərisində idi. Kəndin təsərrüfat həyatı tamamilə pozulmuşdu. Kişilərin bir qismi - cavanlar, dəliqanlılar və s. münasib yerlərdə - Karalının üstündə Qarayoxuşda, Uca Güneydə, Böyük Demidə, Cücedəməyində, Qaradaşda, Eltidə növbə ilə səngərdə dayanırdılar. Bunlar qazılmış səngərlər deyildi, dağların döşlərində səngər yeri üçün münasib sayılan təbii qayalıqlar idi. Məqsəd erməniləri kəndə

buraxmamaq, heç olmazsa onları mümkün qədər yubatmaq, sürətli hücumun qarşısını almaq və arvad-uşağın kənddən çıxıb qaçmasına şərait yaratmaq idi. Ancaq quş tufəngi, «dayan dol-durum» və bir neçə üçatılan və beşatılanla 35-40 nəfər, 700-750 nəfərlik yaxşı silahlanmış, təcrübəli sırayı ordunun qarşısında duruş gətirə bilməzdi. Odur ki, kənd kişilərinin başqa bir qismi də - ən azı hər ailədə bir nəfər də ermənilərin Biləvə hücumu başladığında arvad-uşağı, öz ailələrini, qohumlarını, yaxınlarını və s. kənddən çıxarıb qaçıрмаq qayğısı ilə yüklənmişdi.

Ermənilərin qəsdı kəndi gecə ikən mühasirəyə alaraq çıxış yollarını tutmaqla səhərisi gündüz Biləv və Behrud əhalisini tamamilə qırmaq idi. Mühasirə halqası bitdikdən sonra havaya atılan bir güllə ermənilərin kəndə hücum etməsi üçün işarə olmalı idi. Bunun üçün onlar qaranlıq bir gecədə 2 istiqamətdə - Keçiqalandaş-Ulus-Qaradaş-Elti və Qarayoxuş-Civəcək- Uca Güney-Böyük Demi-Taxdır istiqamətlərində hərəkət edirlər. Biləvlilər kəndə giriş yollarını bağlamaq üçün Qarayoxuşun, Uca Güneyin, Qaradaşın, Eltinin ətkələrində səngərlərdə dayandıqları halda ermənilər qüvvələrinin imkan verdiyinə görə və planlarına uyğun olaraq ən yüksək yerləri - Uca Güneyin və Eltinin zirvələrini ələ keçirmişdilər. Səhərə yaxın alatoranda, qaraltılar güclə seçiləndə səngərdəki biləvlilərin düşmən tərəfə açdıqları atəşlərin səsinə eşidən əhali dərhal kənddən çıxmağa və qaçmağa başlamışdı. Beləliklə, ermənilərin planı baş tutmamışdı.

Mustafa Kəlbə Ələkbər oğlu, Qasım Murtuz oğlu, Paşa ağa Fərəc ağa oğlu, Məmmədrza Kalba Rza oğlu və bir çoxları səngərlərdə ermənilərə qarşı mərdliklə vuruşmuşlar. Bu döyüşlərdə Ramazan Düməmməd oğlu (Əlabbas Abdullayevın dayısı), Hüseynalı Kalba Dərgah oğlu (Vilayət, Şəmil və s. Muxtarovların, Əli, Hüseynai və s. Məhərrəmovların, Həsən və Hüseyn Qürbətovların ana babası) və başqaları həlak olsalar da, biləvlilərin səngərdə dayanıb düşməna qarşı vuruşması

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ermənilərin kəndi mühasirəyə almaqla və ya qəfildən kəndə girməkləri ilə Biləvin və Behrudun əhalisinin tamamilə qırılmasının qarşısını almışdır. Ancaq erməni gülləsinə tuş gələnlər, düşmənlər ilə əzabla öldürülənlər də çox olmuşdur.

Nənəm - Anaxanın Kalba Abdulla qızı (1870-1959) qayın və əmisi oğlu Mustafa Kəblə Ələkbər oğlundan və başqalarından eşitdiyi və özü gözü ilə gördüyü o dəhşətli günü təxminən belə xatırlayırdı: «Ermənilər dağlarla və Parağa çayının sahilləri boyu hücum edərək kəndə girmişdilər. Kəndin hər tərəfindən güllə səsləri eşidilirdi. Artıq səngərdə dayanmağın əhəmiyyəti qalmamışdı. Onsuz da ermənilər hər tərəfdən kəndə soxulmuşdular. Səngərdəkilərin qaçıb öz canlarını qurtarması və kənddən çıxıb qaçanları onları qovan ermənilərdən qoruması daha vacib idi. Ermənilər də həm Xəliləli-Şıxıyanı-Üst Güney-Yenişdibi istiqamətilə yol boyu, həm də Eltinin Güneyi - Yalqızağac- Qızılcaya istiqamətində dağların döşü ilə sürətlə hərəkət edərək kənddən çıxıb qaçanları arxadan qovurdular. Kənddən çıxıb qaçanların ilk dəstələri artıq uzaqlaşmışdılar. Geriyə qalanlar da əsasən arvad, uşaq və yaşlı kişilər idi. Camaat pərən-pərən düşmüşdü. Artıq yük olmasın deyə, biz də (o vaxt uşaq olan atam Piri Əmiraslan oğlu, bibilərim Xanımqız və Tükəzbanla birlikdə) bəziləri kimi yüngülvarı ərzaq və paltar götürmüşdük. Çoxları heç onları da götürməyə macal tapmamışdı. O qədər qaçmışdıq ki, heydərən düşmüşdük. Nəfəsimiz kəsilməmişdi, çıqımızda qüvvə qalmamışdı. Ayaqyalın qaçanlar, cırıq çarıqlarını qoltuğuna vuranlar, paltarları cırılanlar, üz-gözləri kol-kosla cızılanlar, uşaqlarının qolundan yapışib sürükləyənlər, yalın ayaqlarından qan süzülənlər vardı. Qışqırıq, sızıltı, inilti, höknürtü, fəryad səsləri bir- birinə qarışmışdı. Qiyamət günü idi. «Qaçın, yoxsa erməni gəlib öldürəcək xəbərdarlığına da «onsuz da ölüürük, daha qaça bilmirik, qoy erməni öldürsün» deyə cavab verirdik. Ancaq, yenə ölə-ölə irəliləyirdik. Qaçanların bəziləri Gilançay boyu Baş Dizə - Aza istiqamətində, bir qismi isə Qalanın üstündən

keçməklə Haramı- Cərəcir düzənliyi istiqamətində irəliləyirdilər. Gilançay boyu qaçanların da da qalanlarını ermənilərin qabaqdakı dəstələri haqlayıbmış. Qızılqayanın bərabərliyindən, Cəltələndən, Qalanın dibindən keçənləri artıq Qızılcayaya yaxınlaşan ermənilərin gülləsi tutmuş. Ermənilər həmin yerlərdə Maşa Sadığı (Cəfər, Mürsəl, Elmar və s. Vəliyevlərin ulu babası), Bayramı (Həsən, Əhsən Əliyevlərin babası Məhərrəmin qardaşı), Zəhranı (behrudlu Hacı Sübhəddinin xalası) güllə ilə vurub öldürmüşdülər. Onların qəbirləri indi də Qalanın dibindədir. Bəyalını (Camal, Niyazi, Yəmən və s. Quliyevlərin babası) yaralamışdılar. Güllə onun dabanına dəymişdi. Onu atla Yaycıya aparıb orda sağaltmışdılar. Səngərlərdən çəkilən biləvli cavanlar orda-burda daldalanaraq ermənilərlə atışmışlar. Murtuz oğlu Qasımla Fərəcağa oğlu Paşa ağa çaykənarı bağlarla irəliləyərək Kələbəndin üstünə çatıb Qızılcayaya yaxınlaşan erməniləri atəş tutmasaydı Gilançay boyu qaçanların çoxunu ermənilər haqlayıb güllə ilə vuracaqmış. Onsuz da macal tapıb kənddən çıxma bilməyən çox adamları qəddarlıqla öldürmüşdülər».

Ermənilər Çuxur məhəllədə Kalba Rzanın həyatında 6 nəfəri qətlə yetirmişdilər. Orda baş verənləri atası Kalba Musarzanın dilindən dəfələri eşidən Nərgiz bacı o olayları belə təsvir edir: «Məmmədrza əmim səngərdə imiş. Atam da götürüləsi yatacağı, ərzağı, paltarı həyatın kənarındakı tövlənin dalında ata yükləyirmiş. Arvadlar və uşaqlar da yola çıxmaq üçün atamı gözləyirmişlər. Bu vaxt ermənilər həyətdə dolur. Diksinib özünü itirən və qaçmaq istəyən analığım (atamın birinci arvadı) Əfruzu, onun anası Zeynəbi, atamın Kazım dayısının arvadı Qonçanı dalına bağladığı uşaqla birlikdə güllə ilə vurub öldürmüşdülər. Evin qapısında babam Kalba Rzanın ağzından güllə dəymişdi. Kişi yuxılıb divara söykənərək ölmüşdü. Həyatimiz güllə yağdığı altında idi. Ermənilərin bizim həyətlərə girdiyini bilib, o taydakı səngərlərdən onları atəşə tuturdular. Ancaq ağac-budaq o qədər sıx idi ki, səngərdəkilər

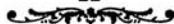
erməniləri heç görə də bilməzdilər. Ermənilər də rastlarına çıxanları qırdıqdan sonra daha çox biləvlini qırmaq üçün tələsib başqa həyətlərə keçmişdilər. Atasının, arvadının, qayınanasının və dayısının arvadının və uşağının meyitlərini gördükdə atam əvvəlcə şok vəziyyətinə düşür. Sonra o güllə yağışı altında küncdə- bucaqda gizlənərək canını qurtaran Hürü nənəmi və Məmmədrza əminin arvadı Tellini dalına bağladığı 2 yaşlı oğlu Həmzə ilə birlikdə gördükdə bir təsəlli tapır. Bir qədər daldalanırlar. Güllə yağışı səngiyir. Sonra tək-tək güllə səsləri eşidilir. Ermənilər artıq kənddən çıxıb qaçqın biləvililərin dalınca düşmüşdülər. Atam Telli əmicanına deyir ki, Həmzəni bağla dalına, mən sizi Kələş arxı ilə yola salım, arxın içi ilə Yenişdibinə qədər gedin. O arxın qıraqlarında o qədər ağac, budaq, kol-kos var ki, sizi görməzlər. Sonra isə yoldakı biləvililərə qoşulub Kərimqulu Dizəyə gedərsiniz. Mən bu meyitləri və anamı belə qoyub gedə bilmərəm. Elə də edirlər. Bu zaman atam həyətdən azca aralı çayın kənarında 12 yaşlı əmisi uşağı Dadaş Düməmməd oğlunun meyitini də görür. Atam Telli əmicanını yola salıb qayıdanda anası Hürü nənəm gözüne sataşmır. Ehtiyatla həyəti, evləri, otaqları axtarır, onu tapmır. Güman edir ki, onu ermənilər öldürüb. Əgər elədirsə, bəs onun meyiti hardadır? Xeyli axtarandan sonra nənəmi tövlədə mal axurunda otun altında qısılib gizlənmiş halda tapır. Yazıq arvad neyləsin? Vəhşi ermənilər qarıya, qocaya, uşağa baxmadan hamını öldürürdülər. Axşamüstü Şıxaluşağı nəslindən Maşa Musa gəlir və atama deyir ki, Kalbayı, bu qanıçən əclafılar ən çox sizin həyətdə və bizim həyətdə qırğın törədiblər. Qaş qaralanda atamın dayıları da gəlib çıxırlar. Həyətdə bir enli qəbir qazıb ölənləri basdırırlar. Sonra kənddə qalmaq təhlükəli olduğundan hamılıqca çıxıb Yaycıya gedirlər. Mənim anam Hilalə bu söhbəti edən Nərgiz bacının atası Kalba Musarzanın dayısı Kazımın qızıdır. Təsvir olunun hadisələri anam Hilalə Kazım qızı da dumanlı şəkildə belə xatırlayırdı: «Bizim evimiz və

Hənifə əminin evi də o həyətdə idi. O vaxt mənim və Hənifə əminin qızı Anaxanınım 6 yaşımız ancaq olardı. Biz həmişə olduğu kimi yenə də həyətdə oynayırdıq. Hay-küy və gillə səslərindən qorxub həyətdəki gicikən kollarının dalında və hündür otluqların arasında gizlənmışdik. Nələr baş verdiyini dərk etmirdik. Nə üçünsə evə gəlmək istəyəndə həyətdə anamı (Qonça Salman qızını) yuxulmuş gördüm. Dalına bağladığı qardaşım Ağaqulu isə sızıltı ilə ağlayırdı. Onların güllə ilə vurulduğunu, anamın ölməyini heç başa düşməmişdim. Sonralar eşitdim ki, güllə qardaşımın baldırından keçib anamın bədənini deşmişdi. Qardaşım anamdan sonra, qan itirməkdən ölmüşdü...sonra yenə güllə səsi eşidib qorxaraq həyətdəki kolluğa qaçmışıq... O da yadımdadır ki, növbəti dəfə tappılı eşidib qorxaraq həyətdəki kolluğa sarı qaçmaq istəyəndə arxadan səs eşitdik: «Qorxmayın, mən müsəlmanam».

Kalba Musarzanın əmisi qızı, həmin həyətdə böyümüş Səadət Düməmməd qızı (Əlabbas Abdullayevin anası) isə o «qaçaqaç» gününü belə xatırlayırdı: «O vaxt mənim 10 yaşım olardı. Atam və anam vəfat etmişdilər. Yetim qalmışdıq. Böyük qardaşım Ramazan gecədən başqa cavanlarla birlikdə səngərdə dayanmağa getmişdi. Məndən 2 yaş böyük olan qardaşım Dadaşla birlikdə səhər tezdən güllə səslərinə oyanıb ayağa qalxmışdıq. Dadaş dəsmala bir qədər çörək və az-çox paltarımızı yığıb-bağlayıb əlinə almışdı. Biz də kənddən çıxıb camaatla bərabər qaçmaq istəyirdik. Hər tərəfdən güllə səsləri eşidilsə də, həlakət erməniləri görməmişdik. Telli əmgəlinim «qorxmayın, bizə güllə dəyməz» - deyərək bizi çayın qırağınadək ötürdü. Zamanın çəsməsinin bərabərinə çatanda arxadan bir qışqırq səsi gəldi. Dönüb baxdıq. Kalba Yəhyanın evinin qarşısında, çayın bu tayında bir erməni dayanmışdı. O, Dadaşın öz yanına çağırırdı. Dadaş əlindəki bağlamamı mənə verib dedi ki gözlə, qayıdım gəlim gedərik. Erməninin yanına getdi. Mən orda daşın dalında bir xeyli gözlədim. Dadaş qayıtmadı. Əlacsız qalıb yola düşüb qaçmağa başladım. Bir də

əşitdim ki, atın üstündə oturan Məmmədkərim (onu tanıyırdım) başqa bir atlı arvad deyir: - Yetim qız uşağını yolda qoymayacağıq ki ... O arvad məni də atının tərkinə mindirdi. Sonralar bildim ki, o atlı Məmmədkərimin arvadı Hüsni imiş. Bir xeyli gədənən sonra məni atdan düşürdülər. Orda tanıdığım adamlar çox idi. Mən də onlara qoşuldum. Xeyli sonralar eşitdim ki, qardaşlarımı – Ramazanı səngərdə, Dadaşı isə həyətimizin yanında ermənilər öldürübmiş». Sonralar o dəhşətli günü bilənlilər «Qaçacaq» adlandırdılar. Kalba Şıxalı oğlu Maşa Musanın evində də ermənilər bir neçə nəfəri qəddarlıqla öldürmüşdülər. Maşa Musa özü Qaradaş dağınım ətəyində səngərdə imiş. Onun oğulları yeniyetmə Müzəffər və azyaşlı İsa çöllərdə qoyun-quzu sürülərinin, mal-qaranın yanında olublar. Evdəki arvad-uşaq isə kənddən çıxıb qaçmağa macal tapmamış ermənilər həyətdə soxularaq qarşılıqları çıxanları güllələyiblər. Qarət üçün evə girib sandığa cumanda sandığı qolları ilə qucaqlayan İmmini (Maşa Musanın arvadı) xəncərlə doğrayıblar. Daşnak quldurlar evi qarət edərək həyətdəki ot tayasına od vurub yandırbılar. Evin gəlini Səkinə (Yavər, Ənvər, Şahbaz və s. Şıxəliyevlərin nənəsi) qızı Nənəxanımı (Səyyad Hacıyevin nənəsi) dalına bağlayıb qaçıb gizlənərək özünün və qızının canını qurtara bilib. Ancaq, evdən çıxıb qaçmaq istəyən Maşa Musanın qardaşı Hüseyni ermənilər dərdə güllə ilə vurub öldürmüşdülər. Maşa Musanın ikinci qardaşı Həsəni də ermənilər çöldə öldürüb, onun otardığı sürünü də aparmışdılar.

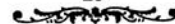
Erməni qaniçənlər Məşə Təhməzin, Məsum oğlu Balışın və başqalarının da ailə üzvlərindən öldürmüşdülər. Balışın arvadı Nərgilə xala söhbət edərdi ki, «o vaxt mən təzə gəlin idim. Həyətdə ocaq qurub tut doşayı çıxarırdıq. Ermənilər kəndə soxulmuşdular. Başqa məhəllələrdən güllə səsləri eşidilirdi. Ancaq, hələ Yenicəyə ermənilər girməmişdi. Biz də tələsə-tələsə yır-yığış edirdik, qaçmağa hazırlaşırıdık. Güllə səsləri getdikcə yaxınlaşırdı. Qayınanam Bacıxanım mənə "sən

durma qaç ermənilərin əlinə düşmə" - deyə qışqırırdı. Mən də çayın qırağına yenib, üzü aşağı qaçırdım. Arxadan güllə səsləri eşidilirdi. Bildim ki, ermənilər artıq bizim həyətdə giriblər. Qayınanam Bacıxanımı elə həyətdə doşab qazanının yanında güllələmişdilər.

1918-ci ilin yayın əvvəllərindən 1920-ci ilin yazın ortalarınaq bilənlilər Yayıcıda, Kərimqulu Dizədə və qismən də Güney Azərbaycanın Aras Sahili kəndlərində qaçqınlıq həyatı yaşamışlar. O zaman həmin yerlərdə də vəziyyət pis idi, dolanışıq çətin idi. O kəndlərin daimi sakinlərinin özləri achiqdan əziyyət çəkirdilər. Biləvli qaçqınlar tövlələrdə, samanlıqlarda, ot daamlarında, qapısız, pəncərəsiz uçqu xarabalıqlarda qalırdılar. Nökərçilik, qulluqçuluq, muzdurluq edirdilər. Kənddən özlərilə götürdükləri olan-qalan pul, qəpik-quruş hesabına yarıc-yarıtox, birtəhər dolanırdılar. Fatma Mirzəyeva (Əyyub Fərəcovun anası) söhbət edərdi: «Yetim qız idim. Gündüzlər orda-burda dilənməklə yarıc-yarıtox keçinirdim, gecələr adam yaşamayan köhnə bir məhəllədə olan dərən təndirə girib, ağzımı da duvağı ilə örtürdüm. Səhərə qədər qısılib təndirdə qalırdım». Uzaq qohumları, qonaqçıları hesabına özlərinə münasib iş tapanlar, mal-davalarını keçirib-gətirib Cərcir düzənliyinin aşağısında - Qarağilda saxlayanlar da vardı. Ağaların törəmələri isə 1918-1919-cu illərdə Gilançay ərazisindəki qışlaqda qalmışdılar. Ermənilər ora girməmişdilər.

O vaxtlar çar Rusiyası üsul-idarəsinə qarşı çıxan bir dəstə qaçaq yuxarı dağ kəndləri – Tivi, Bist və s. ərazilərində dolayırdılar. Bu dəstədə Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarından olan 20-dən artıq qaçaq varmış. Onlara biləvli Abbashlı nəslindən olan Süleyman başçılıq etmiş. Ermənilər silahlı qaçaqlarla açıq döyüşdə xeyli itki verəcəklərini bilib hiylə işlədirlər. Qaçaq Süleymanın Bistli erməni məşüqəsi Paranzumu başqa bir qadınla birlikdə Süleymanın yanına göndəririlər və ona ermənilərin barışıq təklifini bildirirlər. Süleyman da onlara inanaraq öz dəstəsilə birlikdə ermənilərin guya barışıq üçün

təşkil etdikləri qonaqlığa gəlmişdi. Beləliklə qaçaqlar ermənilərin qurduğu tələyə düşmüşlər. Qaçaqlardan ermənilərə inamayıb qonaqlıqdan imtina edənlər də olmuşdu. Süleymanın dəstəsindən Zəngəzurlu bir qaçağın oğlu Balakəşi atasından eşitmişdir ki, «Süleymanqil qonaqlığa getdiyi axşamın səhəri ermənilər Süleymanın səngərindən bizi atəşə tutdular. Bir qədər atışıb və dəfələrlə yerimizi dəyişdikdən sonra bizim kirvəmiz olan topçu Buqasın evinə sığındıq. Onun atası bunlar mənim kirvələrimdir deyib bizi ələ vermədi, qorudu.

Sonralar parağalı ermənilər söyləyirmişlər ki, Andraniklə Süleyman arasında belə bir dialoq olmuşdur:

- neçə ildir qaçaqlıq edirsiniz?

- 20 il

- bu 20 ildə sən qaçaqlıq yox, nədanlıq etməsən!

- niyə?

- ara 20 ilin qaçağı da özünün belə böyük dəstəsi ilə könüllü ölməyə gələr?

Tələyə düşüb tərkisilah olmuş dəstə başçısı öz kobud səhvini anlayanda artıq gec idi.....

1918-ci ilin yayında Andranikin başçılıq etdiyi silahlı dəstələr İlandağın şimal ətəyində yerləşən qədim kənd yeri Paradaşda özlərinə məskən salmışdılar. Bu quldur dəstələr hər 2-3 gündən bir yaxın ətrafda yerləşən müsəlman (azərbaycanlı) kəndlərinin birinə hücum edərək qarşılarına çıxanları, qaçıb canlarını qurtara bilməyənləri qəddarlıqla, vəhşicəsinə gülləbaran edərək qırırdılar, onların evlərini talan edib yandırır, onlara məxsus qoyun sürülərini, qaramal naxırlarını, ərzaqlarını və ev əşyalarını mənimşəyərdir, daşıyıb məskən saldıqları yerə gətirirdilər. Belə dəhşətli hücumlardan biri 1918-ci il iyul ayının 25-də biləvlilərin də bir qisminin pənah gətirib sığındığı Yaycı kəndinə olmuşdu. Bu hücum nəticəsində varvar ermənilər 2500 nəfər yaycılığını qırımtılar. Bunların da içərisində qadınlar, uşaqlar və qocalar əksəriyyət təşkil edirdi. Meyitlərin çoxu Araz çayına tökülmüşdü. Biləvli məşhur seyid

Mir Məşkur ağa vaxtilə türk ordusunun çavuşu olmuş Kəlbə Həsənin evinə sığınmışdı. Həyətdə ağanın arvadını erməni qanıçənlər güllə ilə vurub öldürmüşdülər. Sonralar Mir Məşkur ağa Kəlbə Həsənin bacısı ilə evlənməmişdir.

1918-ci ilin payızında qaradaş Türk ordusunun köməyi ilə erməni daşnakların burnu ovlanmışdı. 1919-cu ildən başlayaraq vəziyyət sakitləşirdi. 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (AXC) bütün Azərbaycan qaçqınlarına öz yerlərinə qayıtmaları barədə müraciəti olmuşdu. 1920-ci il yazın əvvəllərindən başlayaraq biləvli qaçqınlar əvvəlcə tək-tək, sonra isə dəstə-dəstə, nəhayət, kütləvi surətdə kəndə qayıtmağa başladılar. Ancaq kənddə yaşayış üçün şərait demək olar ki, yox dərəcəsinə idi. Evlərin, tövlələrin, samanlıqların, odun anbarlarının, birsözlə bütün tikililərin qapıları, pəncərələri, damların tirləri, pərdiləri, divarlara salınan qətlələr yandırılmışdı. Bütün tikililər uçurulmuşdu. Vəhşi ermənilər məscidləri və «uşqolu» da yandırb uçurtmuşdular. Biləvlilərin evlərindəki və həyətlərindəki əmlaklarını qarət edib aparmışdılar, apara bilmədiklərini isə dağıdıb, sındırıb, məhv etmişdilər, odlayıb yandırmışdılar.

Kəngərli ağaların Məmmədhasən ağanın, Kərim Sultan ağanın və Fərəc ağanın nəsilərindən olanlar evlərinin, mülklərinin, əmlaklarının yandırılaraq dağıldığını görüb Gilançay kəndinin yerindəki qışlaqlarında daimi məskunlaşdılar. O vaxta qədər onları orada mal tövlələri, qoyun ağılları, ot, odun, ərzaq anbarları, samanlıqları və nökrələri, qulluqçuları, çobanları, muzdurları üçün yaşayış evləri və başqa tikililəri vardı. O vaxta qədər Biləv kəndinin ərazisinin bir hissəsi olan bu qışlaq sahəsi biləvli ağaların törəmələrinin daimi məskunlaşmasından sonra ayrıca Gilançay kəndi oldu.

Vəhşi barbar qonşularımız başımıza belə müsibətlər açmışlar. Biləvlilər sonra öz qarınlarından, əyinlərindən kəsərək, gecə-gündüz çalışaraq, necə deyirlər dişlə, dirnaqla

neçə illərə öz evlərini, həyatlarını və təsərrüfatlarını yenidən bərpa edə bilmişlər.

Bütün bunlar azmış kimi, ermənilər bizlərə qarşı kinlərini və ədavətlərini yenə də saxlayırmışlar. Bu qırğıniardan bir neçə il sonra ermənilərlə yenidən «dostluq» edərəkən, bir neçə biləvli Parağadaymış. Məmmədkərim də onların içərisində imiş. Bir erməni biləvlilərdən soruşur: «Ara, o Mustapadır, kimdir, qalır? O bizlərdən çox qırdı. Keşşimizi də güllə ilə vurud öldürdü». Bir biləvli də cavab verir: «Kəlbə Ələkbərin oğlu Mustafanı deyirsən, o vəfat etdi». Məmmədkərim də həmin biləvlinin üstünə qışqırır: «Kəs səsin! Adam da mərd igidin ölümünü qəvi düşməyə xəbər verər». Bu söhbəti mən bir neçə adamdan, o cümlədən Məmmədkərimin oğlu Bəyalıdan eşitmışəm. Anam Hilalə Kazım qızı söhbət edərdi: «O hadisələrdən 5-6 il sonra idi. Mənim 11-12 yaşım olardı. Məsum yerində bizim tut bağımız vardı. Tut mövsümü idi. Mən arxadan satilla su götürürdüm. Sovxozyerinin altında yolda 5-6 qadın durmuşdu. Biləvli deyirdilər. Onlardan biri mənə dedi: «Ay qız, o qabı su ilə doldur, gətir içək. Mən də satılı su ilə doldurub onlara apardım. Su içəndə danışıqlarından bildim ki, ermənidirlər. Onlar məni sorğu-suala tutdular. Soruşdular ki, atam, anam varmı. Dedim ki, anamı erməni güllə ilə vurub öldürdü. O həxçiklərdən biri dedi ki, “ay onu vuran əlinə qurban olum!” Quruyub yerimdə qaldım: O günü axşama qədər ağladım. Axşam atam soruşduqda əhvalatı ona danışdım, O da məni danladı ki, axı sən o qancıqlara niyə su verirdin ki, onlar da sənə elə desinlər».

2. Ruben doxtur

SSRİ dövrünün əvvəllərində Ordubad rayonunun 43 kəndindən yalnız 6-sında ermənilər yaşayırdılar. Onlardan 2-si kiçik, 3-ü orta və 1-i nisbətən iri kəndlər idi. Azərbaycanlılar yaşayan orta və nisbətən iri kəndlərin sayı isə onlardan dəfələrlə çox idi. Ancaq, ermənilər əhəlinin sayını süni olaraq şişirtməklə, yoxsa necə təşkil etmişdilər ki, o vaxtlar rayonda fəaliyyət göstərən 6 orta məktəbdən 3-ü, 7 xəstəxanadan 4-ü, bir neçə kənd istehlak cəmiyyətindən 3-ü, 8 poçt şöbəsindən 4-ü ermənilər yaşayan Bist, Paraga, Çənnəb və Yuxarı Aza kəndlərində yerləşirdi. Bizim kəndimiz Biləv orta kəndlə nisbətən iri kənd arasındakı kateqoriyaya aid edilə bilsə də burada adları çəkilənlərdən heç biri o vaxtlar yox idi.

1941-1945-ci illər Almaniya-SSRİ müharibəsində döyüşən 73 biləvli əsgərin anaları öz oğullarına məktub göndərmək üçün və ya onlardan bir xəbər öyrənmək üçün 4 km üzüyuxarı yolu piyada qət edərək Biləvdən Parağaya gedirdilər. Atamın məktublarının arası kəsildə nənəm də bir neçə dəfə Biləvdən Parağaya gedərək atamdan ölüm xəbəri – qara kağız olub olmadığını poçtun rəisi Vartandan soruşmuşdu. Vartan qoça kişi idi. Ancaq, pis adama oxşamırdı. Onu mən də 1950-ci illərdə dəfələrlə görmüşəm.

1947-ci ilin payızında mən Biləv məktəbinin 1-ci sinif şaqirdi idim. Oktyabrın axırları idi. Atam mənə təzə gön çarıq tikmişdi. Nənəm də naxışlı yun corab toxumuşdu və ona qotazlı bağ da salmışdı. Mən corabı və çarığı geyinmişdim, bağlarını da bərk-bərk bağlamışdım. Keçidərəsi məhəlləsindəki evimizin evyanında samovarımız paq-hapaq qaynayırdı. Mən uşaq şiltaqlığı ilə corablı-çarılıq ayağımın birini samovarın gövdəsi ilə çay süzülən kranın arasına qoyaraq o biri tərəfə adlamaq istəyəndə mənim ağırlığım samovarı aşırıdı, mən də yıxıldım. Samovarın paq-hapaq qaynar suyu hər iki dizlərimdən tökülərək ayaqlarımın altınadək məni yandırdı.

Mənim qışqırıtma nənəm və anam çıxdılar. Mənim vəziyyətimizi görəb əvvəlcə özlərini itirdilər. Bilmədilər nə etsinlər. Sonra məni soyundurmaq üçün corabın və çarçın bağlarını kəsməyə qayçı-bıçaq axtardılar. Ora-bura qaçdılar, tapa bilmədilər. Onlar corabın və çarçın bağlarını bir təhər tapıb açana qədər mənim didən aşağı qıçlarım və ayaqlarım corabın və çarçın içində qaynar su ilə bərk yanmışdılar. Atam çöldə idi. Axşam evə gəldi. Məni bu vəziyyətdə görəb qanı bərk qaraldı. Anamı bir xeyli danladı. Atamın əmisi (biz hamımız da ona əmi deyirdik) – Fərhad əmim də gəldi çıxdı. Hardansa at tapdılar. Fərhad əmim ata mindi, məni də qucağına aldı. Atam da atın yüyənindən yapışıb dartaraq məni gecənin qaranlığına Parağaya, Ruben doxturun yanına apardılar. Ruben doxturu evindən çağırtdılar. Xəstəxanaya gəlib vəziyyətlə tanış oldu. O atamı da Fərhad əmimi də tanıyırdı. Atamla cəbhə yoldaşı olmuşdular. Ancaq gecə idi. O vaxtlar da nə Biləvdə, nə də Parağada elektrik işığı yox idi. Odur ki, Ruben doxtur bəzi dərmanlar və məsləhətlər verərək, atamgilə dedi ki, indi qaranlıqda başqa heç nə etmək mümkün deyil. İndi siz gedin evə. Səhər tezdən mən gələm Biləvə, işıqda yaxşı-yaxşı müayinə edərəm sonrasına baxarıq. Biz evə qayıtdıq. Gecəni bir təhər keçirdik. Səhər tezdən Ruben doxtur gəldi. Onun ali təhsili olmasa da təcrübəli və bilikli feldşer idi. İrəvanda texnikom bitirdikdən sonra o uzun müddət feldşer işləmişdi. Ona hamı Ruben doxtur deyirdi. O müharibə illərində də hərbi hospitalda işləmişdi. Bunları atamdan eşitmişdim. O vaxt onun 50 yaşı olardı.

Ruben doxtur qıçlarımdakı yanq yaralarını müayinə etdikdən sonra yanan toxumaları dəri, əzələ qarışıq halda qarmaq kimi bir alətlə dartıb topuğuma qədər sürüşdürmüş və kəsib götürmüşdür. Qeyri-adi şəraitdə yerinə yetirilən bu əməliyyatdan sonra Rübən doxtur atama bəzi dərmanları almağı tapşırırdı və məsləhətlərini verib getdi.

Atam gedib Ordubaddan dərmanlar alıb gətirdi. Bir həftədən sonra isə onu müharibədə almanlara əsir düşdüyünə görə cəzalandırılıb Qazaxıstana sürgün etdilər. Daha dərman almağa da imkanımız olmadı.

4 ay evdə yataq xəstəsi oldum. Bu müddətdə də 2 dəfə Ruben doxtur gəlib mənə baxmışdı. Sağaldım.

1950-ci ilin yayı idi. Mənim 10 yaşım vardı. Ancaq çox arıq, olduqca zəif idim. Rəngim də tamamilə ağarmışdı. Anam bir dəstə qadınla kolxoz bağlarından tut yığmış. Mən də bir dəstə uşaqla tut bağlarının mərzində olmuşam. Kolxozun sədri Əyyub Hüseynov da orada imiş. O məni elə görəb qadınlardan soruşur ki, o sozalan, xəstə uşaq kimindir? Anam cavab verir ki, mənim uşağımdır. Sədr anama deyir «get kolxozun tövləsinə, de ki, bir eşşək palanlayıb versinlər. Uşağı mindir eşşəyə apar Parağaya Ruben baxsın». Anam elə də edir. Ancaq Parağaya məni anam yox, nənəm aparmışdı.

Nənəm salamlayıb, məlumat verdikdən sonra Ruben doxtur mənə yaxınlaşıb «Qəmid nə olub?» deyər soruşdu. Sonra məni müayinə etdi. Məlum oldu ki, məndə qurd xəstəliyi neçə müddətdir şiddətli formada davam edir. O vaxt artıq Rubenin öz gəlini Marqo da İrəvan tibb institutunu bitirərək Parağa xəstəxanasında həkim kimi işə başlamışdı. Onlar məni dörd gün müddətində intensiv və effektiv şəkildə müalicə etdilər. Acı dərmanlarla məni elə sağaltdılar ki, bir daha qurd xəstəliyi ilə üzləşmədim. Xəstəxanaya gedəndə təqətsizlikdən eşşəyə minib getdiyim halda, xəstəxanadan qayıdanda oynaya-oynaya, qaça-qaça evə gəlirdim.

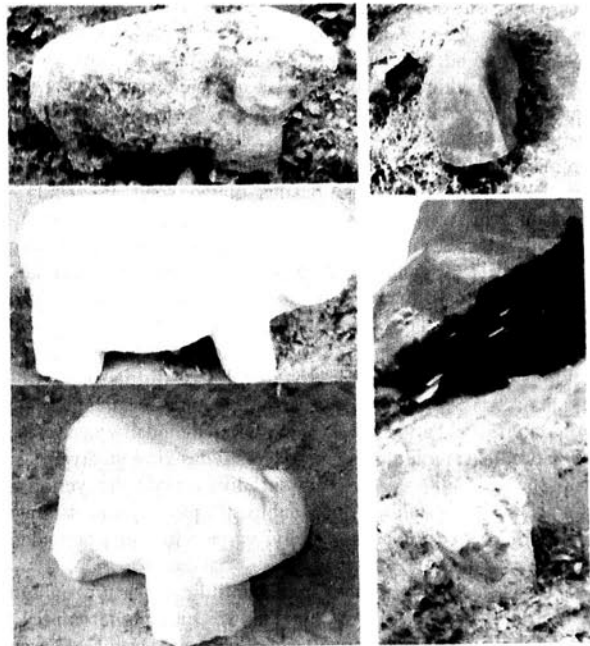
3. Daş qoç heykəlləri

Mənim dünyaya gəldiyim, uşaqlıq və yeniyetmə illərimi yaşadığım doğma kəndimiz Biləvdə çoxlu daş qoç heykəlləri vardı. Onlar əsasən qəbiristanlıqlarda qəbirüstü daş abidə kimi qoyulmuşdu və qismən kənddəki Böyük məscidin divarlarına hörülmüşdü. Mən uşaq ikən (1940-cı illər – 1950-ci illərin əvvəlləri) evimiz Böyük qəbiristanlığın yanındakı Keçi dərəsi məhəlləsində idi. Qonşu yaşlı uşaqlarla birlikdə biz çox vaxt o qəbiristanlıqda oynardıq, oradakı qoç heykəlləri at kimi minərdik, onların dalında gizlənərdik. Yaxşı yadımdadır ki, o qəbiristanlıqda 15-dən artıq daş qoç heykəli vardı.

Biləvdə Böyük qəbiristanlıqdan başqa Otay, Şıxıyanı, Ağacanlı və Əmirkəndi adlanan kiçik qəbiristanlıqlar da mövcuddur ki, onların da hər birində bir neçə qəbirüstü daş qoç heykəli abidə olaraq qoyulmuşdu. Biləv (Pərdəsöyün) nekropolunda da 2 qəbirüstü daş qoç fiquru vardı. Xaraba Cırəcirdəki qəbiristanlıq – nekropolda isə onların sayı nisbətən çox idi.

Daha çox qoç heykəllər kənddəki indi uçuq vəziyyətdə olan Böyük məscidin divarlarına künc (rükun) daşları kimi hörülmüşdü. Həmin məscidi 1918-ci ildə erməni vandallar yandıraraq uçurmuşdular. Həmin məscidin qalıq divarlarında 10-dan artıq daş qoç fiquru 1950-ci illərin ortalarında qəbirüstü daş qoç fiquru kimi istifadə olunmuşdur. Qəbirüstü abidə məqsədi ilə hazırlanmış bu daşların üstündə onları hazırlatdıran adamların – sifarişçilərin adları və qoç heykəllərinin hazırlandığı illər yazılmışdır. Həmin qoç daşlar da XVII əsrin 2-ci yarısında (və ya sonlarında) hazırlanmışlar və tikilməkdə olan məscid divarlarının küncləri üçün başqa münasib material olmadıqından qoç daş abidələri görünür, sahibləri vəfat etməzdən əvvəl və onların özlərinin razılıqları ilə məscidin divarlarına hörülmüşlər. (Əks halda qəbirüstü qoç daşları məscidin divarlarına hörməzdilər.

Sahibinin razılığı olmadan qəbirüstü daşın qəbiristanlıqdan götürülüb məscidin divarına hörülməsi müsəlmançılıqla bir araya sığan iş deyil, haramdır, şəriət qaydalarına tamamilə ziddir).

Şəkil 1. Qəbirüstü daş qoç heykəlləri

Sadalanan bu qəbirüstü daş qoç heykəllərini mən uşaq və ya yeniyetmə ikən demək olar ki, hər gün öz gözlərimlə görmüşəm.

Bunlardan başqa qonşu Tivi, Bist, Cıracır, Dizə, Aza və s. kəndlərin qəbiristanlıqlarında da çoxlu qəbirüstü daş qoç heykəlləri olmuşdur. Təkcə Bist kəndinin qəbiristanlığında onların sayı 10-a qədər imiş.

Qəbirüstü daş qoç heykəlləri Naxçıvan vilayətinin başqa ərazilərində, Zəngəzurda, Dərələyəzdə və Kəlbəcər rayonunda (Şaplar kəndindən yuxarıdakı Qoçadaş dağında) da vardır.

Güman edilir ki, qəbirüstü daş qoç abidələrinin hazırlanması ənənəsi orta əsrlərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri zamanı qoyun (qoç) totemi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir və XV – XVIII əsrlərdə davam etmişdir.

Biləvin qoç heykəlləri başlıca olaraq kənd ərazisində - Qırmızıkəmər qayasında, Qızıqlayada, Qayaaaltında, Daşkəsəndə və başqa yerlərdə yayılmış çatsız, nisbətən yüngül, əsasən qırmızı çalarlı, sanki qaynaq olunmuş, massiv tuflardan, qəhvəyi rəngli tuflu qum daşlarından və qismən boz, gözəl görünməyən boşluqlu andezit-bazaltlardan və başqa tərkibli süxurlardan hazırlanmışdır. Onlar ibtidai üsullarla iri qaya şəklində qoparılıb və sındırılıb kobud blok formasına salındıqdan sonra sərt daşlarla – kvars ilə, kvarsitlə, çaxmaqdaşı ilə yonulub hamarlanmışdır. Heykəllər hazırlandıqdan və yəqin ki, yoxlanılıb bəyənildikdən sonra qəbirüstü daş kimi və divar daşı kimi qəbiristanlıqlarda və məscid divarlarında öz yerlərini tutmuşlar. Qəbiristanlıqlardakı qəbirüstü qoç daşların üstündə arəb əlifbası ilə mərhumun kimliyi və yaşadığı dövr sonradan qazılaraq yazılmışdır. (şəkil 1-2)

Bu Daş heykəllərin ölçüləri müxtəlifdir. Onların uzunluğu əsasən 60 sm-dən 90 sm-dək, eni 35 sm-dən 45 sm-dək, hündürlüyü isə 45 sm-dən 60 sm-ə qədərdir. Nadir hallarda daha iri qoç heykəli də təsadüf olunur. Ən irisi – uzunluğu 1,30 m, eni 0,60 m, hündürlüyü 0,75 m olan bir qəbirüstü daş qoç da Böyük qəbiristanlıqda müəyyən edilmişdir. Bunlardan başqa kiçik bir qəbirüstü qoç daşın 1990-cı ildə Şıxıyanı qəbiristanlığında torpağın altından üzə çıxıb tapıldığını mən özüm

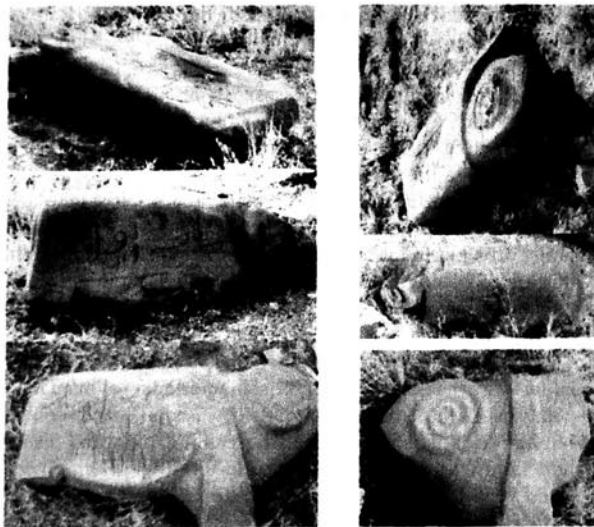
görmüşəm. Güman etmək olar ki, o, uşaq qəbri üstə qoyulmuş.

Ümumilikdə Biləvdə 50-dən artıq, qonşu kəndlərlə birlikdə isə o ətrafda 100-ə qədər qəbirüstü daş qoç heykəlləri olmuşdu. Onların yalnız bir qismi – təxminən 1/3 qədəri 21-ci yüzilliyin əvvəlinə qədər sınıb-dağılmayaraq salamat qalmışdı. Bu abidələrin təxminən 2/3 hissəsi isə müxtəlif səbəblərdən sınıb-qırılaraq ayrı-ayrı hissələrə bölünmüş, sonra da bu hissələrin çoxu (xüsusilə kiçikləri) ətrafdakı daşlara, süxur parçalarına, çınqıla, quma, torpağa qarışaraq itib batmışdı.

Təəssüf ki, Biləvdə və ətraf kəndlərdə qəbiristanlıqlar o vaxtlar (elə indi də) baxımsız, hasarsız, çəpərsiz, olmuş, qorunmamış, örüş kimi otarılmış, mal-heyvan tapdağında qalmışdır. Odur ki, SSRİ dövründə artıq sahibi və varisi bilinməyən və dəyərləndirilməyən bu tarixi abidələr nə dövlət, nə də ictimaiyyət tərəfindən mühafizə olunmamışdır.

Qəbirüstü daş qoç heykəlləri başlıca olaraq, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin qəbiristanlıqlarında və qismən də azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadığı kənd qəbiristanlıqlarındakı müsəlman – azərbaycanlı qəbirələrinin üstünə abidə kimi hazırlanaraq qoyulmuşdu. 1950-ci illərin əvvəllərində yenə də ermənilər Naxçıvan torpaqlarına əsassız iddia edirdilər. Tarixən bu torpaqlarda yaşamış azərbaycanlıların izlərini itirmək üçün onlara məxsus olan tarixi abidələri – qəbirüstü daş qoç fiqurlarını, çayların üzərindəki daş körpüləri və s. dağıdıb məhv etmək istəyirdilər. Odur ki, ermənilər ilk baxışdan olduqca primitiv görünən, əslində isə azərbaycanlı əhalinin ağıllıkməyən yeniyetmə, nadan və sadələvh cahil hissələrinə hesablanmış, olduqca cəlbədicisi bir hiylə işlətmişdirlər. Şaya yaymışdılar ki, bu daş qoç heykəllərinin və körpü sütunlarının isərisində qızıl var, qızıl gizlədiblər. Hətta orta əsrlər karvan yolları üstündə Gilançay üzərində tikilmiş Biləv körpüsü haqqında belə danışırdılar ki, güya onu tikdirən varlı adam onun sütunlarının birində xeyli qızıl qoyub ki, bu

körpü uçulsa həmin qızilla yenisini tikirlər. Düzünü deyim ki, bu şayələr ilk dəfə eşidəndə (o vaxt mən 4-cü sinifi yenica bitirmişdim) mən də «ola da bilər» deyər düşünmüşdüm.

Şəkil 2. Bir tərəfi qırılmış daş qoç heykəlləri

Bistli orta yaşlı erməni Sərkiz belə şayələrini fəal yayanlardan biri idi. O Bistli yoxsul Məstan Həsəni inandırmışdı ki, «bir-iki uşaq da köməkçi götür, axtarın. Bu qoç heykəllərin içərisində qızıl gizlədiblər, tapacaqsınız». Məstan Həsən də yoxsulluğun daşını atmaq üçün eşşəyə minib, əlinə bir gupbun (irə çəkil, dəmir toxmaq) alaraq, yeniyetmələr oynayan və nandanlar toplaşan yerlərdən keçərək və «gedirəm qızıl tapmağa» deyərək hay-küy qaldırardı, yaxınlıqda azərbaycanlı kişi olmadıqda daş qoç fiqurlarına 1-2 zərbə vurardı və yeniyetmələri də

öz ardınca «qızıl tapmağa» aparardı. Beləliklə azərbaycanlı kişilər, qadınlar təsərrüfat işləri ilə məşğul olduqları vaxt ermənilər də altdan-altından öz məkrli hiylələrini həyata keçirirdilər. Azərbaycanlı yaşlı kişilər, ağsaqqalar, ağbirçklər bundan xəbər tutaraq, camaatı başa salanadək hiyləgər ermənilər nədən yeniyetmələrimizin köməkliyi ilə o bölgədəki qəbirüstü tarixi abidələrimizi az qala tamamilə məhv edəcəkdilər. Yəni yaxşı ki, Biləvdəki qoç heykəllərin yarıya qədər, ətraf kəndlərdəkilərin isə təkcə hələ salamat və ya kiçik bir hissəsi (qulağı, burnu, quyruğu, qıçı və s.) qopub – yarı salamat vəziyyətdə qalmışdılar. Əksəriyyəti isə tamamilə məhv edilmişdi. Bist, Tivi qəbiristanlıqlarında qoyulmuş qəbirüstü daş qoç fiqurları, Xaraba Cırəcir qəbiristanlığında olan ağ mərmərdən yonulmuş, nisbətən iri və sənət əsəri kimi gözəl qoç heykəli və bir çox başqa daş qoçlar qırıq-qırıq edilmişdi.

Ermənilərin bu məkrli hiyləsindən salamat və ya yarı salamat qurtulan bu tarixi abidələr ta 1970-ci illərə qədər demək olar ki, heç kimi maraqlandırmamışdı. Ancaq 1970-ci illərdə Biləvdəki qəbirüstü abidələrin az bir qismi bu sahə üzrə məşhur tədqiqatçı Məşədxanım Neymət tərəfindən öyrənilmişdir. Onun tərtib etdiyi kataloqdakı nömrələrlə həmin abidələrin təsvirini veririk.

1040. Orta əsrlərə aid nekropolda saxlanılmış az miqdardakı qəbirüstü

sənduqələrin birində olan yazı qismən qalmışdır. Ölçüləri 1,42x0,29x0,30 m olan bu sənduqənin yuxarı hissəsindəki yazının əvvəli uzun zaman üzündən pozulub oxunmasa da, axırındakı bu sözlər oxunur: «sahibi...b. Hüseyn /o. Əli! 909-cu il». Hicri 909-cu il=1503-1504-cü illər.

1112. Orta əsrlərə aid qəbiristanlıqda qəbirüstü daş qoç. Onun ölçüləri 1,06-0,56 m, belinin eni 34 sm-dir. Qarınının (yəqin ki, beli ilə birlikdə) diametri 1,43 m-dir. Sağ böyründə «1038-ci il, sahibi...» mərhumun adı pozulmuşdur. 1038-ci il. Hicri=1628-1629-cu illər

1126. Qırmızımtıl daşdan qoç fiquru. Ölçüləri 0,80x0,35x0,27 m, qarnının diametri 1,15 m-dir. Buynuzları dövrələnmişdir. Arxa və qabaq çıxları və burun hissədən sifəti qopmuşlar. Sol böyründə ərəb əlifbasının nəsx xətti ilə yazılmış yazı «sahibi Övliyaqulu, 1075-ci il». Hicri 1075-ci il=1664-1665-ci illər. Böyük qəbiristanlıqda idi.

1130. Qırmızı çalarlı daşdan hazırlanmış quyruqlu qoç fiquru. Ölçüləri 1,3x0,60x0,76 m. Qarnının diametri 1,12 m. Fiqrünün arxa və qabaq çıxları qopmuşdur. Buynuzları dövrələnmişdir. Sol böyründə ərəb əlifbasının nəsx xətti ilə yazılmışdır «sahibi Zeynal Baqiri bəy 1078-ci il». 1078-ci il hicri=1667- 1668-ci illər. Böyük qəbiristanlıqda şimal-şərq tərəfdə qoyulmuşdu.

1131. Qırmızımtıl daşdan hazırlanmış quyruqlu qoç heykəli, ölçüləri 0,76x0,22x0,36 m. Böyründə ərəb əlifbası ilə qazılmış yazı «sahibi Nəcəf b. Niyazalı. 1080-ci il» 1080-ci il hicri=1669-1670-ci illər. Böyük məsciddə olmuşdur, indi Ordubad şəhərində muzeydədir.

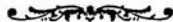
1132. Qoç fiquru məsciddə yerləşir. O Böyük məscidin divarındadır.

1133. Daş qoç heykəlidən ibarət qəbirüstü abidə. Ölçüləri 1,10x0,28 m. Üstündəki yazı «sahibi Səfər Əli 1088-ci il. Düzəldib Abid», 1088-ci il hicri=1677-1678-ci illər. Böyük qəbiristanlığın şimal-şərq hissəsində qoyulmuşdu.

1144. Köhnə qəbiristanlıqda qoç daş heykəldən ibarət qəbirüstü abidə. Ölçüləri 0,64x0,66 m. Qarnının diametri 1,25 m. Fiqrunun aşağı hissəsi qopmuşdur «sahibi ... 1094» yazısı oxunur. 1094-cü il hicri=1682-1683-cü illər.

1150. Boz çalarlı daşdan ibarət yazılı lövhə. Ölçüləri 0,54x0,40 m. Yuxarısı yarım dairə formasındadır. Yazı nəsx xətti ilədir «qəbirin sahibi Pəri, 1101-ci il». 1101-ci il hicri=1689-1690-cı illər.

Bunlar Biləvdəki qəbirüstü tarixi abidələrin heç də hamısı deyildir və az bir qismini əhatə edir. Təsvir olunanlardan başqa

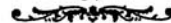

Biləvdəki müxtəlif (o cümlədən qırıq) qəbirüstü daş qoç heykəllərinin üzərində «Əvvəlağa», 1011-ci il (1603-1604-cü illər), 1025-ci il (1616-1617-ci illər) «sahibi...Qasım oğlu 1018-ci ildə», «sahibi...Zeynal...bəy 1036-cı il» (1627-1628-ci illər) adlarını və tarixlərini oxuyanlar da olmuşlar. Yazıları korlanıb pozulduğu üçün oxunmayan daş qoç heykəlləri də çoxdur.

Biləvli qocaman ixtiyar ziyalı Mirhüseyn Mir Məşkur oğlu söhbət edirdi ki, «Məşədixanım Nemət Biləvdə olanda onu mən müşaiyət etmişəm. O yalnız Böyük qəbiristanlığın ətkələrində və Keçidarəsi tərəfində, sonra da Böyük məsciddə gördüyü qəbirüstü daş qoç heykəllərinin şəkillərini çəkə bildi. Onlardan da bəzilərinin - qismən yerə batanların və yazılı böyrü yerə düşərək yıxılanların şəkillərini çəkmək məqsədəuyğun sayılmadı. Vaxtının azlığından və ya hansısa səbəbdənsə Məşədixanım Otay, Şıxıyanı, Ağacanlı, Əmirkəndi və Cırəcir qəbiristanlıqlarına heç gedib çıxa da bilmədi. Halbuki, o qəbiristanlıqlarda da qəbirüstü daş qoçları var idi».

Beləliklə, əldə olunan məlumatlara əsasən Biləvdəki qəbirüstü abidələr XVI-XVII əsrlərə (1503-1690-cı illərə) aid edilir. Ondən əvvəlkiyə olsa da onlar sınıb dağılaraq itib batmışlar və yaxud da yazıları korlanıb oxunmaz hala düşmüşlər.

Hicri tarixlə 1088-ci ildə (1677-1678-ci illər) vəfat etmiş Səfərlənin qəbri üstündəki daş qoç heykəlidə heykəltaraş Abidin imzası vardır. Ancaq ondan əvvəl də Biləvdə qəbirüstü abidələr yonub hazırlayan heykəltaraşlar olmuşlar. Bunların da hamısı şəksiz ki, Biləvli olmuşlar. Çünki XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan diyarının başqa heç bir yerində Biləvdəki qədər qəbirüstü daş qoç heykəlləri hazırlanmamışdır.

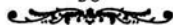

**Biləvdəki oxunan və qismən oxunan tarixi-arxeoloji
qəbirüstü abidələrin siyahısı**

Sıra №	M.Nəmətin kataloq №-si	Abidənin növü	Abidənin yeri	Abidənin sahibi	Tarix		Heykəltararın adı
					Hicri	Miladi	
1	1040	Sənduqa	Böyük qəbiristanlıq	... b. Hüseyn/o.Əli!	909	1503-1504	Yoxdur
2	1112	Qoç heykəli	-//-//-	Pozulmuşdur	1038	1628-1629	-//-//-
3	1126	-//-//-	-//-//-	Övliyaqulu	1075	1664-1665	-//-//-
4	1130	-//-//-	-//-//-	Zeynal Baqiri bay	1078	1667-1668	-//-//-
5	1131	-//-//-	Məscid	Nəcəf b. Niyazalı	1080	1669-1670	-//-//-
6	1132	-//-//-	Məscidin divan	Yazılı tərəf divarın görünməyən hissəsindədir			
7	1133	-//-//-	Böyük qəbiristanlıq	Səfərəli	1088	1677-1678	Abid
8	1144	-//-//-	-//-//-	Oxunmur	1094	1682-1683	Yoxdur
9	1150	Qəbirüstü lövhə	-//-//-	Pəri	1101	1689-1690	-//-//-
10		Qoç heykəli	-//-//-	Pozulmuşdur	1911	1603-1604	-//-//-
11		-//-//-	-//-//-	-//-//-	1025	1616-1617	-//-//-
12		-//-//-	-//-//-	... əvvəl Ağə...	Oxunmur		-//-//-

Əgər ermənilərin hiyləsi ilə qırılıb dağılmasaydılar bölgədəki qəbirüstü daş qoç abidələrinin belə siyahısı yəqin ki, bundan 2,5-3 dəfə uzun olardı. Bu abidələrin hamısı tədqiq olunub hərtərəfli öyrənilsəydi daha böyük və daha sambalı material əldə olunardı ki, bu da vətənimizin bir parçasının orta əsrlər tarixini dürüstləşdirilməsi üçün əvəzsiz rol oynaya bilərdi.

Keçən əsrin sonlarına qədər saxlanılmış bütöv qoç heykəllərinin də böyük bir hissəsi son onilliklərdə Biləvdən

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinə aparılmışdır. Naxçıvan şəhərinin Əcəmi seyranğahındakı «Açıq Səma Altında Muzey», Ordubad tarix-diyarşünaslıq muzeyi Biləvin daş qoç heykəlləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşmişdir. Hətta bizim tarixi maddi və mədəni sərvətlərimizə sahib çıxmaq istəyən oğru ermənilər tərəfindən (bəzən nadan biləvlilərin də əli ilə) Biləvin qoç heykəllərindən İrəvana aparıldığı hallar da olmuşdur. Bütün bunların nəticəsidir ki, indi Biləvdə vur-tut bir neçə bütöv və bir neçə bir hissəsi qırılmış daş qoç heykəli qəbiristanlıqlarında qalmışdır. Ancaq, biz inanırıq ki, xalqımızın qiymətli maddi-mədəni sərvəti olan və uzaq keçmişlərdən xəbər verən bu daş qoç heykəllərinin mühafizə olunması, qorunması və elmi tədqiq olunması indən belə lazımı səviyyədə həyata keçiriləcəkdir.

4. Qəzər kirvə

Kəndimizdə yaşayan böyük bir tayfanın banisi Allahqulunun arvadlarından biri Parağalı erməni qızı imiş. Ona görə də bəzi parağalı ermənilər Allahquluşağı tayfasının nümayəndələrini özlərinə qohum sayırdılar. Onu da deyim ki, Biləvdə pəhləvanlıq etmiş, qüvvəli, ucaboylu, enlikürəkli, iribədənli insanların bir qismi Allahquluşağı tayfasından çıxmışlar. Bunlar Məmmədkərim, onun qardaşı Hacı, Məmmədkərimin oğulları Məmmədrəhim, Bəyalı, Hacı, Qulu Quliyevlər, Baba Zalov və başqalarıdır. Parağaçay filiz mədəninə işləyən ermənilər – Saakyan Rantik, Volod, Arakel, Muşək və s. iddia edirdilər ki, əgər Allahqulunun bir arvadı erməni olmasaydı onun nəvələri, nəticə və kötücələri belə zorba, bazburtlu və güclü olmazdılar. Parağalı Qəzər Məmmədkərimə və onun oğullarına xalaoğlu deyərmiş. 1918-ci ilin iyun ayının axırlarında Andranikin başçılıq etdiyi silahlı quldur dəstələrin Biləvə hücum edəcəyini və hucumun başlanğıcı vaxtını da Məmmədkərimə Qəzər gecə ikən xəlvəti gəlib xəbər vermişdi.

Qəzər əsil kəndli ili. O heyvandarlıqla, həm də, əkinçiliklə məşğul olurdu. Qoca olduğu üçün onu 2-ci dünya müharibəsinə aparmamışdılar. O keçən əsrin ortalarında Biləvə tez-tez gəlirdi. Biləvli kişilərlə çox söhbətlər edərdi. O da başqa Parağalı yaşlı ermənilər kimi azərbaycan dilində sərbəst danışa bilirdi, hərdən atalər sözləri, zərb-məsəllər də söylərdi. Qəzər Biləvin ərazilərini – yaylaqlarını, qışlaqlarını, otlaqlarını, əkin yerlərini də yaxşı tanıyırdı. Qovurmadərə (geoloji, coğrafi ədəbiyyatda Yağlıdərə) yaylağı haqqında deyərmiş ki, «Ara bura qovurmadərə yox, qovurmalıq dərədir. Bir yay sürünü burada otarsan bil ki, sürüdəkilərin hamısı əsl qovurmalıqdır». Qəzər savadsız olsa da, onun özünəməxsus fikirləri dünyagörüşü vardı. Qəzəri mən də tanıyırdım. Onu dəfələrlə görmüşəm və söhbətlərini eşitmişəm. Onlardan bəzilərini sizin də bilməyiniz pis olmaz.

1948-1952-ci illərdə Ermənistan Livandan, Suriyadan, İordaniyadan, İraqdan, Türkiyədən yüz minlərlə erməni götürülmüşdür. Onların çoxu da İrəvana yerləşdirilmişdi. Gəlmə ermənilərlə yerli (o cümlədən 1830-cü illərdə Türkiyə və İrandan bura köçürülmüş) ermənilərin danışq dilləri sanki ayrı idi. İlk illər heç bir-birlərini başa da düşmürdülər. O vaxtlar Qəzər hər dəfə İrəvana gedib qayıdandan sonra gəlmə erməniləri söyməkdən yorulmurdu. «Ara bu köpək uşaqları da nə dil qanırlar, nə başa düşürlər, nə adama cavab verirlər, nə söhbət edə bilirlər! Mal kimi durub adamın üzünə baxırlar! Yaxşı deyiblər ee adada meymun az idi, bir sürüsünü də gəmi ilə gətirdilər».

Qəzər Ermənistan Respublikasının rəhbərlərindən də çox narazı olardı. «Ara bu köpək uşaqları niyə bir belə erməni Osmanlının topunun qabağına yığır? Sabah Osmanlı topla vurub İrəvanı dağıtsa necə olacaq?» deyər respublikanın rəhbərliyini söyürdü.

Bir dəfə Qəzər söyləyirdi ki, «Ara on beş gün İrəvanda qaldım, bir kişi tapmadım ki, söhbət eləyim». «Niyə ay Qəzər kirvə İrəvanda nə çox adam» deyər soruşduqda isə cavab verirdi «Ara bağdan söz salıram görürəm ki, bağın nə olduğunu bilmir, arıdan danışırım heç bilmir ki, nə olan şeydir, mal-heyvandan söhbət salıram görürəm ki, dana nədir, öküz nədir başa düşmür, taxıldan söz düşür, sümblün, küləşin və olduğunu anlamır, yaylaqdan söz düşəndə təkcə onu deyir ki, yayda ora sərın olur. Mən bunlarla nə söhbət edim?»

Qəzərin dilindən bu söhbəti mən dəfələrlə eşitmişəm. O üzünü bizlərə – azərbaycanlılara tutub deyərdi: «Ara siz qoyun millətsiz». O qoyun sözünü nə təhqiredici nə də avamlıq bildirən ifadə kimi işlətməzdi. Sonra davam edərdi. «Odur ki, quzu kimi tək-tək doğulub böyüsəniz də sonda böyük sürü olursunuz. Biz isə qancıq (dişi it) millətik. Üç-üç, dörd-dörd küçükləni doğulsaq da, sürü ola bilmirik. Necə ki, it küçüyü bir qədər böyüyündən sonra tək yaşayır. Sürü halında olmur».

Sonra dediklərini xırdalayıb belə izah edirdi: «Siz bir yerdə olursunuz, öz ölkəniz, öz dövlətiniz, öz hökumətiniz olur. Biz isə səpələnilik dörd tərəfə. Bax, 5-10 erməni orada, 50-60 erməni burada, 500-600 erməni filan yerdə, 2-3 min erməni filan yerdə, 10-15 min erməni Fransada, 100 min erməni Amerikada, yarım milyon erməni də Ermənistanda. Nə ölkəmiz bəllidir nə də dövlətimiz. Min illər boyu da nə öz ölkəmiz olub, nə də öz hökumətimiz. Elə olub ki, indi heç bir-birimizin dilini də başa düşmürük». «İndi ki, Ermənistan Respublikası var, və orada bir milyondan artıq erməni yaşayır» deyənlərə Qəzər belə cavab verərdi: «Ara millət gərək özü bir yerdə ola. Eşitmişəm ki, yüz il bundan əvvəl də rus çarı erməniləri Qafqaza yığıb, erməni dövləti yaratmaq istəyib, hanı bizim ermənilər yenə hələ bir tərəfə dağılışdı. «Niyə dağılışdılar ki,? Soruşanlara Qəzər «Ara biz millətə çoxluq yaraşmır. Birlikdə olanda tez quduruq, yola gəlmirik hərəməz bir tərəfə dartırıq» deyər cavab verərdi.

Qəzər bütün bunları əsəbi tərzdə, sanki paxıllıqdan alışıb yana-yana deyirdi. Həm də onun ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan ermənilərin sayı barəsində dediyi rəqəmlər o vaxtki statistika ilə uyğun da gəlməzdi. Görünür o bu rəqəmləri hələ 2-ci dünya müharibəsindən əvvəl eşidibmiş.

Qəzər 1970-ci illərin əvvəllərində vəfat edəndə onun yaşı 90-ı ötmüşdü.

5. Qrişin dediklərindən

1958-ci il idi. Mən orta məktəbi bitirdikdən sonra 2-ci il idi ki, Biləv kəndindəki (Çkalov adına) kolxozda işləyirdim. Mühəssib köməkçisi idim. Kolxoz idarəsində oturub əmək-günləri hesablayırdım, müxtəlif uçotlar aparırdım, balanslar çıxarırdım, məlumatlar hazırlayırdım, bir də, vacib bir iş çıxanda kolxoz sədri mənə fermaya, yaylağa və ya əkin sahələrinə də göndərirdi. Yayın axırları idi. Payızlıq buğda əkinə üçün şümləməq mövsümü idi. Kolxozun traktorları isə dayanmışdılar. Bəzi vacib hissələr çatışmadığı üçün işləmirdilər. Kolxozun traktorcuları Əsəd və Hüseynali Xəşədovlar qardaşları Culfa rayonunun Şurut kəndindəki kolxozda mexanizator çatışmadığı və ya olmadığı üçün müvəqqəti olaraq orada kombaynla taxıl biçirdilər. Şurut erməni kəndi sayılırdı və orada ermənilər yaşayırdılar.

Biləv kolxozunun sədri Həsən Vəliyev traktorların çatışmayan hissələrini aldirmışdı. Traktorcuların yeməyi üçün bir həftəlik ərzaq da tədarük etdirmişdi. Ehtiyat hissələrini və ərzağı koxozun şoferi Həsən Əliyevin yük maşınına yığdırıb, mənə də həmin maşınla traktorçuların dalınca Şuruta göndərmişdi. Şurut kəndinə çatmamış səhərdə kombaynların işlədiyini görüb onların yanına getdik. Çörüşdükdən sonra mən koxoz sədrinin şifahi sərəncamını onlara çatdırdım. Onlar da dedilər ki, bir neçə saatlıq işimiz qalıb qurtaraq gedərik. Doğrudan da 4-5 saatdan sonra mexanizator qardaşlar biçini qurtardılar. Bu vaxta şurut kolxozunun sədri Qriş Qriqoryan da gəlib çıxdı. Mən bizim gəlişimizin məqsədini ona dedim. Qriş də «bunlar bizim işimizi qurtardılar. Azaddırlar» dedi. Hamımız birlikdə Surut kəndinin meydanına gəldik. Mən Şurutda birinci dəfə olurdum. Ona görə də hər şeylə maraqlanırdım. Kolxoz sədri söhbətə başlamışdı.

Qriş Şurutun kilsəsini göstərib deyirdi «... çox qədim kilsədir. Onun yazılarını biz oxuya bilmirik. O yazılar ermənəcə deyil. Ermənilərin bura gətirildiyi (gəldiyi yox, gətirildiyi)

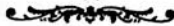
cəmi 120-130 ildir. Ondan əvvəl burada müsəlmanlar yaşamışlar. Burada məscid də vardı. Şurut sözü Şəhrud sözündəndir. Bu yerin adı Şəhrud imiş. Sonra Şurut deyiblər.... Bura qədim yaşayış yeri olub. İrəvanda vur tut bir neçə alaçıq olanda, bura karvan yolları üstündə ticarət mərkəzi imiş. Bu yolu görürsünüz? Bu yol düz Əlinəcə qalasına, oradan da Naxçıvana gedir. Yolun bu biri tərəfi isə Culfaya, Güllüstan qalasına, oradan da İrana gedir.... Şurutla Galın aralığında olan Sücüt üzüm bağları (mevlikləri) vaxtilə müsəlman adları ilə tanınırdı. Məsələn Əlinin bağı, Həsənin bağı, Məhəmmədin bağı və s. Biz uşağ olanda o vaxtkı qoca kişilər o bağları həmin adlarla biri birindən ayırdırdılar. Bu söhbəti edəndə Qrişin yaş əllidən çox olardı. O azərbaycan dilində sərbəst danışa bilsə də arabir rus kəlmələrini işlədirdi.

Sonralar traktorcu Əsəd Əsədov belə söhbətləri başqa Şurutlu ermənilərdən də eşitdiyini söyləyirdi.

6. Bu yerlər Ermənistanın olsaydı.....

Ermənilər Dağlıq Qarabağla bərabər Naxçıvan torpaqlarına da həmişə iddia etmişlər. Naxçıvan Muxtar Respublikasını Ermənistanla birləşdirmək onların ən böyük arzusu olmuşdur. İndi də onlar bu xülyadan əl çəkməyiblər SSRİ dövründə Ermənistan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində olduğunu qəbul etsə də, faktiki olaraq bununla heç cür razılaşmırdı. Firsət düşdükcə bu torpaqlardan paylar da əldə edilməsinə, tikələr də qoparılmasına nail ola bilirdi. Bunun üçün ermənilər hər cür hiyləyə əl atırdılar, dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Hələ 1929-cu ildə Ermənistanın rəhbər dairələri Moskvadakı havadarlarının köməkliliyi ilə – başqa sözlə, Zaqafqaziya mərkəzi icrayə komitəsinin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 657 kv. km ərazisinin – Naxçıvan qəzasının Şərur rayonunun Qurdqulaq, Horadiz, Şahbuz nahiyəsinin Oqbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndlərinin ətraf sahələrlə birlikdə Ermənistanla verilməsinə nail olmuşdular. 1930-cu ildə isə Lehvaz, Astazur, Əldərə, Maralzəmi, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanla verilmişdi və o ərazidə Ermənistanın Mehri rayonu yaradılmışdı. Guya bu yaşayış məntəqələrinin əhalisi özləri könüllü olaraq Ermənistanın tərkibinə keçməyi istəmişdilər. Bununla da Naxçıvan MR-in ərazisi Azərbaycanın qalan (əsas) ərazisindən təcrid olunmuş – anklav halına düşmüşdür.

1950-ci illərin ortalarında ermənilər Naxçıvan MR ərazisini Ermənistanla birləşdirmək üçün yeni hiyləyə əl atmışdılar. Onların çoxsaylı nümayəndələri Muxtar Respublika ərazisində dolaşib təbliğat aparırdılar ki, guya «naxçıvan torpaqları Ermənistanın tərkibində olarsa burada yaşayan azərbaycanlıların həyat şəraiti çox yaxşılaşar». Bu təbliğat kompaniyasına həm Naxçıvan MR-də yaşayan yerli, həm də Ermənistandan müxtəlif səbəblərə görə bura gələn çoxsaylı ermənilər qoşul-

muşdular. O vaxtlar Ermənistanla Naxçıvan MR arasında sıx əlaqələr mövcud idi. Erməni təbliğatçıları ictimai nəqliyyatda – avtobuslarda, qatarlarda, ictimai işə yerlərində, bazarlarda, küçələrdə, meydanlarda, ələlxusus də həmişə dolu olan çayxanalarda öz missiyalarını yerinə yetirirdilər.

Məqsəd ondan ibarət idi ki, Naxçıvan MR-də yaşayan azərbaycanlıların heç olmasa az bir hissəsi bu barədə – Naxçıvan MR-in Ermənistanla birləşdirilməsi barədə mərkəzi hökumətə rəsmi ərizə ilə müraciət etsin. Bütün bunlar o vaxtlar Naxçıvan əhalisinin əsasən yoxsulluq səviyyəsində yaşamasına və onun əhəmiyyətli bir hissəsinin dar dünyagörüşlü olmasına və ya siyasi avamlığına hesablanmışdı.

Yaxşı –xatırlayıram, Parağalı və ya başqa yerlərdən gələn ermənilər Biləvin çayxanasında oturub oradan-buradan söhbət salırdılar, sonra əsas mətləbə keçirdilər «...Ara bura Ermənistanın olsaydı indi burada gecə-gündüz işıq (elektrik işığını nəzərdə tuturdu) yanırı, radio danışır. Ermənistanında bir dənə də olsa işıqsız kənd yoxdur. Hamısının da mərkəzi meydanında radio qurublar səhər işıqlanandan gecənin yarısına qədər danışır. Burada telefon stansiyası olardı, xəstəxana olardı, uşaq bağçası olardı. Orta məktəb olardı, uşaqlarınız 7 sınıfdan sonra fəhləliyə, kolxoz işinə getməzdilər, oxuyardılar həkim olardılar, mühəndis olardılar, müəllim olardılar. Bu kəndin yollarına asfalt salınardı. Ermənistanında bütün yollara asfalt döşənib. Burada bir yaxşı mədəniyyət sarayı tikərdilər. Siz də konsertə qulaq asardınız, kinoya baxardınız. Burada bir fabriki açardılar, zavod salardılar. Sizin də arvad-uşaq gəlib işlərdi, hər ay hərəsi yüzəlli- iki yüz manat pul alardı. Məgər pis olardı?...». Ermənilər danışardı, biləvililər, behrudlular, gələn qonaqlar da sakitcə qulaq asardılar. Arada bir də kimsə «düz deyirsən ay kirvə» deyərdi. Söhbət qızışardı. «Əlbəttə düz deyirəm. Kim istəməz ki, yaxşı yaşasın? Siz özünüz öz yaşayışınızı qura bilmirsiniz....».

O vaxtlar mən orta məktəbi Ordubadda təzəcə bitirmişdim. Həm də 1930-cu ildən bəri Ermənistanın tərkibinə qatılan Nüvədi kəndindən, Əldərə dəmir yolu stansiyasından gəlib Orubadada nar satan azərbaycanlı qadınların geyimlərindən, danışqlarından, davranışlarından onların da dolanışıqlarının yaxşı olmadığını bilmişdim. Ona görə öz-özlüyümdə erməni təbliğatçıların dediklərinin ən azı yarısının gop olduğunu yəqin etmişdim. Ancaq, tutarlı arqumentlərim də yox idi. O vaxtdakı Ermənistanın heç yerində olmamışdım.

O vaxtlar bizim kənddən 12 km məsafədə,dağlıq ərazidə Parağaçay filiz mədəni işləyirdi. Yerini təkindən azacıq mis qarışığı olan molibden filizi çıxarırdılar. Bu mədənin dağqazma, üyüdücü, mexaniki, taxtaçəkmə sexləri, nasos, kompressor stansiyaları, filiz-saflaşdırma fabriki, geoloji-kəşfiyyat, əsaslı təmir, texniki, avtonəqliyyat və s. təsərrüfatları, avtoyanacaq anbarı və bir çox əlavə bölmələri var idi. Mədəncilər üçün iri Parağaçay və kiçik Alçalı (Süllerit) qəsəbələri salınmışdı. Mədəndə həmin illərdə 1000 nəfərə qədər işçi, yüzə yaxın yük maşını vardı. Parağaçay qəsəbəsində xəstəxana, məktəb, çörək-bişirmə sexi, yeməxanalar, çayxanalar, maqazalar fəaliyyət göstərirdi. Mədənin istehsal sahəsi Çınqıldərənin Parağaçaya qovuşduğu yerin yaxınlığında, səfalı bir güşədə yerləşirdi. Burada çıxarılan filiz emal olunaraq, yüksək qarışıqlı molibden xammalı əldə edilirdi. Parağaçay mədəninə bizim kəndimizdən 80 nəfərdən artıq işçi çalışırdı. Mən də müxtəlif səbəblərdən ildə bir neçə dəfə Parağaçayda olardım. Bu mədənin yeri, fəaliyyəti və buradakı mürəkkəb istehsal şəraiti məndə olduqca xoş təəssürat yaratmışdı. Gəncliyimdə şeir yazmağa həvəslidi idim. Belə bir Parağaçay şeri də yazmışdım.

PARAĞAÇAY

Dağ döşündən qarı payız-qış əmən
Yamaclarda güldən xalı döşənən,
Saf hava, sərin su, ətirli gülşən
Necə də gözəldir bu dağlarda yay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

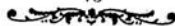
Dağların döşündə yollar burulur,
Evlər yamaclarda sırayla durur,
İşçilər çalışır, yaradır qurur,
Qəsəbələr abadlaşır ay ba ya
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Dağların qoynunda qaynayır həyat,
Yeraltı lağımın qazılır qat-qat,
Aparılır geoloji-kəşfiyyat,
Filiz damarları sökülür lay-lay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Qazmalar ağzında maşın cərgəsi
Onlarla daşınır filiz kütləsi
Üyüdən, saflayan sexlərin səsi –
Motorlar gör necə salıb hay-haray
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Qurutma sexidir baxsan bu yana,
Bu avtoqarajdır, bu yeməxana,
Tullantı toplanır bax bu meydana
Anbarda məhsul da yığılır tay-tay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Yayda başlayanda möhkəm istilər
İnsanlar axışıb bura gələrlər.

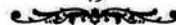
Ətraflarda qoyun-quzu mələşər.
Oğulsan döşlərdə pətəkləri say
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Bu dağların busatı var, toyu var,
Bu yerlərin əcəb şirin suyu var,
Yamaclardan axar saysız bulaqlar,
Dərələrdən şırıltıyla axar çay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

Burdan kim inciyər? Burdan kim küsər?
Bu yerdə adamın ruhu dincələr.
Çox səfahı olur burda gecələr,
Səmada sayrışır ulduzlarla ay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

İstəsən yadımdan çıxısın ah-vay
Dostum gəl qonaq qal burada bir ay
Peşiman olmazsan, dinclikdən savay
Burada olmaq özü qismətdən bir pay
Parağaçay!. Parağaçay!.....

O illərdə Ermənistanda da mis-molibden filizi çıxarılan mədənlər işləyirdi. Bunlar Zəngəzur dağlarının şimal-şərq ətkələrində yerləşən Qacaran, Aqarak və Dastakert filiz kəmbinatları idilər. Parağaçay molibden mədəni isə Zəngəzur dağlarının cənub-qərb ətkələrində yerləşirdi. Bu mədənlər hamısı vahid bir filiz zonasında və biri-birinin yaxınlığında yerləşirdilər. Həm də bunlar hamısı SSRİ Əlvən Metallurgiya Nazirliyinin müəssisələri idilər. Odur ki, bu müəssisələrin arasında çox sıx əlaqələr yaranmışdı. Lazım olduqda ümumi qəbul olunmuş qaydada biri-birinə müxtəlif mal-materiallar, məsələn yeraltı dağ-qazma dəzgahları, nasoslar, filizsaflaşdırma fabrikin avadanlıqları, müxtəlif dağ-mədən sənayesi alət-

ləri, müxtəlif motorlar, generatorlar, ehtiyat hissələri, partladıcı materiallar və s., və i.a. verirdilər, alırdılar. Bu dağ-mədən müəssisələrinin nümayəndələri tez-tez bir-birinə ezamiyyəyə gəldirdilər.

Naxçıvan torpaqlarının və ya onun bir hissəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün təbliğat kompaniyasına başlanandan bəri Parağaçaya Ermənistanadakı adı səkilən kombinatlardan gələnlərin sayı dəfələrlə artmışdı. İş o yerə çatmışdı ki, avtomobil və qatar yolları ilə gələnlərdən başqa, Qacarandan piyada və ya atla Zəngəzur dağ silsiləsinin aşılıb gələnlər də vardı. Müxtəlif işçilər gəlirdilər. Onların içərisində dağ-mədən mühəndisləri, geoloqlar, texnoloqlar, elektriklər, iqtisadçılar, texniklər, dağ-mədən sənayesi ustaları, mexaniklər, sürücülər, fəhlələr və s. vardı.

1958-ci ilin yayı idi. Parağaçaya getmişdim. Qəsəbənin mərkəzindəki çayxanada kəndlilərimizlə birlikdə çay içirdik. Çayxana adamla dolu idi. Küncdəki bir stolun dövrəsində ermənilər oturmuşdular. Azərbaycan dilinin qol-qabırğasını qıra-qıra və arabilir rus kəlmələri işlətməklə yenə də təbliğata başlamışlar. «Ara bu yerlər Ermənistanın olsaydı, bilirsiniz sizə necə usloviya (şərait) yaratmışdı. Bax, hər subbota (şənbə) peşkom (piyada), üzü yenişə 10-12 km gedib kəndə çatırsınız. Ponedelnik (bazar ertəsi) də o yolu üzü yuxarı peşkom (piyada) gəldiriniz. Ermənistan olsaydı bu yolları kak zerkalo (güzgü kimi) düzəltmişdi, lap asfalt da salmışdı, iki-üç də avtobus ayırmışdı ki, sizləri subbota (şənbə günü) buradan öz kəndlərinizə, ponedelnik (bazar ertəsi) səhər də öz kəndinizdən bura gətirsinlər. Bu rudnikləri (mədənləri) birləşdirib bir qornorudnoe upravleniye (dağ-mədən idarəsi) yaradardı ki, bir-birinin hesabına planları 120% - 130% verərdiniz, hər ay da premya (mükafat) alardınız. Bu mədənlərin hesabına sizin kəndlərə yaxşı yol salardılar, su trubası (borusu) çəkərdilər, işıq linyası (xətti) çəkərdilər. Pekarnoe (çörəkxana) tikərdilər ki, sizin arvadlar da əziyyət səkilib, özləri çörək bişirməzdilər.

Koxozun yaylaqlarından kəsib sizin üçün ayrıca yaylaq sahəsi ayırdılar. Siz də mal-heyvanınızı gətirib mədənin yanındakı sərin çəmənliklərdə saxladınız, südünü sağıb yeyərdiniz, özlərini də balalarını da kökəldərdiniz. Pis olardı? Ara Azərbaycan sizə heç baxmır ki, ...».

Belə danışanlara replika atanlar, onlara etiraz edənlər, onlarla mübahisə edənlər də olurdu. Mən də onlarla mübahisəyə girişirdim. Ancaq, şəraitimizin yaxşılaşmasını istəyərək onları dəstəkləyənlər də az deyildi. Belə danışqlar təkcə çayxanalarda deyil, əksər yerlərdə aparılırdı. Özü də ermənilərdən mühəndis də, texnik də, sürücü də, idarə rəisi də, müdir də, fəhlə də hamısı eyni sözləri deyirdi, eyni cür danışdı. Diqqət verdikdə onların hamısının eyni bir mərkəz tərəfindən təlimatlandırıldığı aydın hiss olunurdu.

Ermənilər belə təbliğatları 1959-cu ilin əvvəllərində də davam etdirdilər. Ancaq ondan xeyli əvvəl də bu təbliğatın cürük cəfəngiyatdan başqa bir şey olmadığını Naxçıvan əhalisinin əksəriyyəti bilirdi.

7. Qapıcıq

1958-ci ilin iyulunda kəndimizdəki kolxozun heyvandarlıq ferması olan Nəzağa yaylagına getmişdim. Atam Piri Əmiraslan oğlu kolxozun çobanı, bacım Güləndam Piri qızı isə sağıcısı idi. Günortaya yaxın Nəzağaya çatdım. Fermada qoyun yatağı, mal yatağı, küzlər, sərdən yeri, sağıcıların, süd emalçıların və s. heyvandarların yaşadıkları çadırlar, alaçıqlar yan-yana düzülmüşdü. Bacımla, fermerin işçiləri ilə görüşdüm. Bir az keçmiş atam da kolxozun sağmal qoyun sürüsünü sərdənə gətirdi. Atamla görüşüb hal-əhval tutduq. Sağıcılar sağmal qoyun və keçiləri sağdılar. Fermada nahar etdik. Günortadan bir az keçmiş atam sürünü erkəcləyib tərptmək istəyəndə mən də ona qoşuldum və arxa tərəfdən də sürünü haylayıb sürdüm. Sürünü otara-otara Gəmiqaya dağının tirəsi ilə Qapıcığa tərəf gedirdik. Diklərdən baxdıqca uzaqdan Ağrı dağının zirvələri, Ordubadın qənşərində İran Azərbaycanı ərazisində yerləşən Kəmki dağı, nisbətən yaxınlıqdakı İlandağ və qarşı tərəfdən Qapıcığın şiş zirvəsi görünürdü. Hava yavaş-yavaş qaranlıqlaşdı işıqlar yandıqca İrəvan, Naxçıvan, Culfa şəhərləri, Arazboyu və Naxçıvan çökəkliklərinin kəndləri görünürdü. Yaxın yaylaqlardakı alaçıqların zəif işıqları və geoloji-kəşfiyyat obyektlərinin elektirik işıqları sayırıq. Mən hər tərəfə böyük maraqla və heyranlıqla baxırdım. Qapıcığın möhtəşəmliyi məni valeh etmişdi. Beynimdə Qapıcıq şerinin misraları yaranırdı.

Artıq qaranlıq düşmüşdü. Biz də döşdəki arxac yerinə çatmışdıq. Atam haylayıb sürünü arxaca yığdı. Deyəsən heyvanlar da sanki buranı tanıyırdılar. Qoyunlar bir yerə yığılıb yatışmağa başlayırdı. Atam sürü ilə dolanan uzunqulağın yükünü açdı. Oradan yapıncılar, sırxılı pambıq gödəkçələr, adyallar çıxarıb yerə sərdi. Bir toğlu kəsib soydu, ocaq qalayıb içalatını bişirdi. Yedik, çay içdik. Sırxılıları geyib, yapıncılara, adyallara bürünüb uzandıq, yatdıq.

Səhər işıqlaşanda sürünü tərptəmə otlamağa hayladıq. Günü doğandan bir qədər sonra Qapıcığa yaxınlaşırıq. Sürünü Qapıcığın gündoğan (doğu) tərəfindəki döşünə yaymışdıq. Buradan Qafan, Zəngəzur, Sisyan tərəflər aydın görünürdü. Qapıcığın günbatan (batı), o cümlədən Naxçıvan tərəfləri isə görünmürdü. Mən dağın başındakı dik ucalan şiş qayanın dibinə yaxınlaşırıq. Sürü isə atamla birlikdə məndən xeyli aşağıda dağın döşündə idi. Birdən gözümlə həmin şiş qayanın dibindəki çox iri şriftlə, ağ yağlı boya ilə rus dilində yazılmış ДА ЗДРАВСТВУЕТ АРМЕНИЯ! Yəni «Yaşasın Ermənistan» yazısına sataşdı. Yerimdə donub qalmışdım... Bu mənim erməni saxtakarlığı ilə ilk yaxın tanışlığım idi... Sonralar Qapıcıq şerini belə tamamlamışdım:

QAPICIQ

Silsilə dağların başlarında qar,
Buludları yarıf məğrur qayalar,
Burada təbiətin öz aləmi var
Könül bu yerlərin gəl seyrinə çıx
Qapıcıq, ay Qapıcıq!.....

Göy üzünə dirənibdir zirvəsi
Sanki bir qocanın nurlu çöhrəsi.
Boğazdan aşağı duman dəryası
Bulaqlar qaynayır altı pıq-ha pıq
Qapıcıq, ay Qapıcıq!.....

Döşdə təbiətin min bir töhfəsi
Ələyizi, əvəliyi, nanəsi,
Qantəpəri, baldırğanın pöhrəsi,
Kəklikotu, ağ göbək, bol cacığı
Qapıcıq, ay Qapıcıq!.....

Ətəyində çadır, koma düzülür,
Sinəsindən sular axır, süzülür,
İlham cüşa gəlir, könül də gülür,
Qoynuna çağırır oba, alacıq
Qapıcıq, ay Qapıcıq!.....

Qəlbə fərəh verir varı, neyməti,
Yer altından çıxarılan sərvəti,
Gör nələr yaratmış insan qüdrəti
Dağlarda ulduztək sayırşır işiq
Qapıcıq, ay Qapıcıq!.....

8. Feldşer Abasqulu Ələsgərovun dediklərindən

Mərhum Abasqulu Ələsgərov əslən Biləvli idi, başqa söz-lə, mənim həmkəndlim idi. O 1950-ci ildə Naxçıvan tibb texnikomunu bitirərək, uzun müddət Culfa rayonunun ermənilər yaşayan Şurut və Gal kəndlərində feldşer işləmişdi. Bu müddətdə o erməni dilini yaxşı mənimsəmişdi və həmin kəndlərin əhalisi ilə ermənicə danışmış. Abasqulu Ələsgərov başına gəlidiyi bir hadisəni belə söyləyirdi: «1970-ci illərin əvvəllərində İrəvandan Gala bir uşaqlı cavan qadın qonaq gəlmişdi. Onun Galda xeyli qohumları vardı. Onlar İrəvandan qonaq gələn qohumlarının – uşaqlı cavan qadının şərafinə gözəl bir çəmənlikdə, açıq havada ziyafət – qonaqlıq məclisi təşkil etmişdilər. Məni də həmin qonaqlığa dəvət etmişdilər, getmişdim.

Xörəklər bişənə, samovar qaynayana və süfrə hazırlanana qədər qonaq qadın dayanmadan ermənicə türklər haqqında danışdı. Guya türklər ermənilərlə müqayisədə kobud, geridə qalmış, mədəniyyətsiz, nizam-intizam bilməyən, aşağı dünyagörüşlüdülər.

Mən heç nə demədən səbirlə qulaq asırdım. Ancaq, özümü güclə saxlayırdım. Qonaq-uşaqlı qadın başqalarının danışmasına heç macal da vermirdi. Süfrə açıldıqdan, yeməklər süfrəyə düzülükdən sonra yenə də qonaq qadın elə hey üyüdüb töküdü. Mövzu yenə də türklər haqqında idi. Bu vaxt qonaq qadının bələkdəki uşağı ağlayıb-çığırmağa başladı. Görünür uşağın bələyi təzələnmiş. Qadın uşağın bələyini açıb təmizlədi və təzələdi. Sonra yaş əllərini boynundan aşdığı önlüklə qurularaq, samovardan həvəslə çay süzüb süfrəyə düzdü. Mən çaydan imtina etdim. Ermənicə dedim ki, içməyəcəyəm. Qonaq qadın mənə ərklə «inciyərəm ha.....» deyəndə, sanki, mənim dilim açıldı və ermənicə asta-asta danışmağa başladım, sonra getdikcə qızıxdım:

-Bayaqdan türkləri pisləyirsiniz, mədəniyyətsiz, pinti əlandırırsınız. Mən inanmıram ki, hansısa türk qadını uşağın

bələyini dəyişdikdən sonra əlini yaxşı-yaxşı yumadan çay süzüb süfrəyə qoya. Heç yerdə də elə qadın görməmişəm. Birinci sizi belə görürəm!

Qadının üzünə baxdım. Sanki donub qalmışdı. Süfrəyə əyləşənlərdən bir nəfər yaşlı qadın «Abasqulu doxtur sən buna fikir vermə, o uzaq şəhərdən gəlib, bizim adətlərimizi bilmir» dedi. Sonra qonaq qadına üz tutub dedi «Sizin başınız elə qarışıb ki, əlinizi sabunla yumağı da unutmusunuz. Abasqulu doxtur kəndimizin feldşeridir. O düz deyir də... Sanitariya qaydalarına əməl etmək lazımdır. Eybi yoxdur, bu çayları tullayıb, təzələrini süzüb içərik», deyərək öz çayını yerə boşaltdı. Sonra kəndin hörmətli kolxoz sədri Qriş Qriqorqyan üzünü mənə tutaraq, «Abasqulu sən allah bağışla. Bizim gəldiyinə görə ona dinmirik. O da cavandı, təcrübəsizdi, bizim tərəflərin qayda-qanununa bələd deyil.....». Qonaq qadın görünür Abasqulu adımı eşidəndən sonra mənim azərbaycanlı – türk olduğumu bilib, «bağışlayın» desə də məclisin ahəngi artıq pozulmuşdu. Əvvəl mən, məndən sonra Qriş və bir qadın da məclisi tərk etdik. Sonra eşitdim ki, bizdən sonra qonaqlar da dağılıbmış və ziyafət yarımçıq bitmişdir.

Abasqulu belə bir əhvalat da danışdı:

Şurutlu Muşeqin bir azərbaycanlı tanışısı – kirvəsi vardı. O Tivi, Bist və Nəsirvaz kəndlərinin birindən idi. Onlar həm də qonaqçı idilər. Bir-birlərinə tez-tez gedib gələrdilər. 1950-ci illərdə hələ bizim tərəflərdə müsəlman (azərbaycanlı) kişilər ara qışlalar da, özləri ara qışkırmirdilər. Qonşu kəndlərdən olan ermənilər gəlib azərbaycanlılardan ucuz qiymətə quru tut alırdılar, aparıb ondan ara qışkırdılar, sonra həmin ara qış bir hissəsini də baha qiymətə elə azərbaycanlılara satırdılar. Muşeqin qonaqçı tanışısı da hər il bir at yükü quru tut gətirərdi. Müşeq də ondan ara qışkərdi. Arağın bir hissəsini qonaqçı tanışa verərdi, bir pay da özü götürərdi.

1958-ci il idi. Mən artıq 6-cı il idi ki, Şurutda və Gal kəndlərində feldşer işləyirdim. Bu müddətdə buradakı erməni-

lərlə gah azərbaycanca, gah qırıq-qırıq rusca, gah da qırıq-qırıq ermənicə danışı-danışa bu dili – erməni dilini başa düşürdüm. Ancaq, hələ təmiz danışı bilmirdim. Odur ki, çox vaxt azərbaycanca və rusca qırıldadırdım. Muşeqin qonaqçı tanışısı bu il də bir at yükü quru tut gətirib Muşeqə vermişdi ki, ara qışkəsin. Ara qış təzəcə çəkilib qurtarmışdı ki, Muşeqin tanışısı atla gəlmişdi ki, öz payını aparsın.

Muşeqin həyatı kəndin meydanı sayılan küçənin yanında idi. Meydanda bir dəstə kənd kişiləri vardı. Mən də orada idim. Oradan Muşeqin həyatı da görünürdü. Muşeq də həyatında ara qışkəkilən ocağın yanında qonaqçı tanışın şərəfinə süfrə açmışdı, yeməklər qoymuşdu. İki qonaqçı tanış yeyirdilər, araqdan da süzüb içirdilər. Ucadan da danışırdılar.

- Muşeq bəsdir qurtaraq.

- Mən sizə gələndə toğlu kəsirsən, indi deyirsən qurtaraq?

-Mənim yolum uzaqdır.

-Yaxşı iç görüm!

Görürdük ki, Muşeq hər dəfə qonaqçı tanışın qədəhini axıra qədər doldurur, öz qədəhinə isə bir neçə damcı süzür. Meydandakılardan kimsə ermənicə ona dedi

-Muşeq bəsdir ölər axı!

-Ölər, ölər də, nə olacaq ki,....

-O hələ atla bu dağların döşü ilə nə qədər də yol gedəcək, yuxılıb ölər axı!

-Mən də elə onun ölməyini istəyirəm də...

Hər dəfə də ayağa qalxıb getmək istəyəndə Muşeq yenə də qonaqçı tanışını getməyə qoymurdu.

-Otur bu axırını da içək.

Mən məcbur olub məsələyə qarışdım. Muşeqin həyatına getdim. Üzümü ona tutaraq, ötkəm səslə ermənicə ona «sən nə edirsən? Mən bir feldşer olaraq, sənə xəbərdarlıq edirəm! O ölə bilər, qurtarın!» dedim. Muşeq elə bil yuxudan oyandı. Heyrətlə üzümə baxdı. Meydandakılar da heyrətlə mənə baxırdılar. Axı onlar elə bilirdilər ki, mən heç ermənicə bilmirəm.

9. Qatarda söhbət

1962-ci ilin payızı idi. Qatarla Ordubaddan Bakıya gəlirdim. Kupədə tək oturmuşdum. Qatar Mehri stansiyasında dayananda kupenin qapısı açıldı, qoca arvad və bir qız içəriyə daxil oldular. Qız salamladıqdan sonra rus dilində dedi ki, «Sizin bəxtiniz gətirmədi. Darıxacaqsınız. Mənim nənəm erməni dilindən başqa heç bir dil bilmir». O vaxt heç mən də rus dilini səliss bilmirdim. Ancaq, həmsöhbətimlə anlaşıla bildirdim. «Eybi yoxdur bir təhər yola verərik» dedim. Qız qarının çemodanını yerləşdirdi və yerini rahatlayıb sağollaşaraq vaqonu tərk etdi.

Yaşlı qadınla üz-üzə oturmuşduq. İkimiz də susurduq. Təxminən bir saat qədər belə yol gedəndən sonra birdən qadın dilləndi: *Cocuq türkçə anlıyorsunmu?*

Mən anlıyorum deyə cavab verdim, qarı ilə söhbətə başladıq:

-Əfəndim mən Türkiyə vətəndaşıyam. Türkiyədən Ermənistanda və Bakıda olan qohum-əqrabamı görməyə gəldim.

-Hə... necədirlər? Necə yaşayırlar? Bu yerlər xoşunuza gəldimi?

Qadın bir qədər duruxdu. Deyəsən fikrimi ona anlada bilməmişdim. Ancaq, təxmini də olsa məni duymuşdu.

-Hec burada da ermənilər yaxşı deyillər. Mən düşünürdüm burada onlar yaxşı olarlar.

-Nə üçün belə deyirsiniz?

-Əfəndim siz nə çalışıyorsunuz?

-Mən Azərbaycan Dövlət Universitetində oxuyuram.

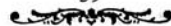
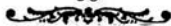
-Hə.... Burada erməni dəliqanlılar nəzakətli deyillər, kobuddular, yekəxanadırlar. Dünyagörüşləri də azdır. Qızlar da elədirlər. Böyüklər də çox pul-para qazanmaq istəyirlər, ancaq çalışqan deyirlər.

-Bəs Türkiyədə necədir?

-Bizim köyümüz (kəndimiz) İzmirin çevrəsində idi. Evimiz bağların aralığında yerləşirdi. Elə bil ki, ormandaydıq. Birinci cahan savaşına (dünya müharibəsinə) qədər yaxşı dolanırdıq. Hər şey yaxşı idi. Bizə gözün üstə qaşın var deyə yox idi. Birinci savaşda (dünya müharibəsində) Türkiyə torpaqlarına, dənizlərinə, və boğazlarına göz tikən ruslar, ingilislər və fransızlar bizim ağılsız erməniləri aldadıb inandırdılar ki, bizim tərəfimizə keçin, Osmanlı imperatorluğunu dəf edək, Anadoluda sizin üçün Hayastan yaradırıq. Bizim dəliqanlı ermənilər də buna inandırdılar. Çörəyini yediyi dövlətə asi oldular. Əşitmiş olarsınız, o savaş da çox ağır savaş oldu. Türklər hamılıqla silaha sarılımışdı, düşmənlərə qarşı vuruşurdu. Kəndlərdə və qəsəbələrdə yalnız qadınlar və uşaqlar qalmışdı. Türklər o müharibədə çox qırıldılar, çox, çox! Düzünü deyim ki, bizim dəliqanlılar da onlara çox əziyyətlər verirdilər. Bir tərəfdən türklərin bütün hərbi sirlərini düşmən tərəflərə ötürürdülər. Bir tərəfdən də fərarilik edirdilər, əli tufəngli ordudan qaçırdılar, sonra da erməni silahlı dəstələri düzəldirdilər və hər gecə bir müsəlman kəndinə və ya qəsəbəsinə hücum edib arvad-uşağı, qocaları soyurdular, güllələyirdilər. Meyidlərini quyulara tökdürdülər. Bilirsən nə qədər türk, kürd qocalarını, qanlarını, cocuqlarını öldürdülər?

-Bəs arvad-uşağı niyə qırırdılar?

-Aclıq idi, yeməyə heç nə yox idi. Onların ərzaqlarını əllərindən alırdılar. Onlar da verməyəndə güllələyirdilər. Bir də, ona görə belə edirdilər ki, Türkiyə imperatorluğu tez dağılsın, guya bizimkilər də onun ərazisində Hayastan yaratsınlar. Türklər görəndə ki, sərhəddə, döyüş gedən yerlərdə erməni dəliqanlılarının öhdəsindən gələ bilmirlər, onları sərhəd və döyüş nahiyələrindən (bölgələrindən) imperatorluğun içəri çevrələrinə (daxili bölgələrinə) – indiki Suriya ərazisinə sürgün edirlər. O vaxt Suriya hələ Türkiyə imperatorluğunun tərkibinə daxil idi. Ermənilər də Suriyadan dünyanın hər yerinə dağılışırdılar. Orada duruş gətirə bilmədilər.

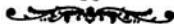
-Bəs sonra necə oldu?

-Sonra daha da pis oldu. Qohum-əqraba dağılışdıq, bir-birimizi itirdik, dolanışq çətinləşdi. Aclıq başladı. Ermənilərlə türklər xeyli müddət düşmən oldular. Müharibədə türk imperatorluğu çökdü, parçalandı. Türkiyə imperatorluğu dağılandı sonra da ruslar, ingilislər və fransızlar verdikləri sözü tutmadılar. Anadoluda erməni dövləti yaratmadılar. Onlar yalnız öz xeyirlərini güdümlüşlər ki, müharibəni asanlıqla qazansınlar (udsunlar). Təkcə ruslar Qafqazda Ermənistan yaradılmasına köməklik göstərmişdir. Birinci dünya savaşı - müharibəsi qurtarandan da sonra xeyli müddət vəziyyət düzəlmədi. Aclıq, səfalət, özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Vəziyyət yavaş-yavaş düzəlirdi ki, ikinci dünya müharibəsi başladı. Yaxşı ki, Türkiyə bu müharibəyə qoşulmadı. Bu sonuncu dünya müharibəsi zamanı və ondan sonrakı illərdə də çox əziyyətlər çəkdi. Şükür ki, indi vəziyyət getdikcə yaxşılaşmağa doğru gedir.

- İndi türkiyədə ermənilərə münasibət necədir?

- Normal, bəzə erməni olduğumuzu görə heç kim heç nə demir, dəyib dolayan yoxdur. Bizlər də Türkiyənin qalan vətəndaşları kimi bütün hüquqlarımızdan istifadə edirik. Biz həpimiz Türkiyə vətəndaşıyıq. Türklər, kürdlər orada necə yaşayırlar biz də elə yaşayıyıq.

Artıq gecə saat 12-ni keçmişdi. Biz də yorulmuşduq. Söhbəti bitirdik, yatdıq.

10. Həyasızlığın dərəcəsinə fikir verin!

1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Geologiya-Coğrafiya fakültəsinin IV kurs tələbəsi ikən geokimya fənnindən dərs vəsaiti kimi bir neçə başqa kitabla yanaşı, Heydər Xəlil oğlu Əfəndiyevin 1962-ci ildə nəşr olunmuş «Nadir elementlər» monoqrafiyasından da istifadə edirdik. H.Əfəndiyev geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü idi. O bizə dərs demirdi və mən onu heç üzdən də tanıyırdım. Ancaq onu tanıyan müəllimlərimiz, yuxarı kurs tələbələri və başqaları H.Əfəndiyevi böyük alim, sadə və təvəzükar insan, vətənpərvər ziyalı, gəncliyin qayğısına qalan elm adamı kimi xarakterizə edirdilər.

Sonralar mən 1964-cü ilin axırlarında və ya 1965-ci ildə onun haqqında bir lətifəyə bənzər söhbət eşitmişdim. Guya hansısa bir elmi yığıncaqda H.Əfəndiyevin rus dilində gözəl çıxışından sonra kimsə ona deyib ki, «siz ermənisiniz, yoxsa belə gözəl çıxış edə bilməzdiniz». Ancaq, mən bunu lətifə hesab edərkən, bu əhvalatın doğruluğuna heç inanmamışdım.

Bir neçə il bundan əvvəl H.Əfəndiyevin tələbəsi, «Heydər Əfəndiyev haqqında xatirələr» kitabının tərtibçilərindən biri, yaxın tanışım, professor N.Novruzov həmin kitabdan bir nüsxə mənə bağışlamışdı. Həmin kitabda N.Novruzovun «ustad alim, sadəlik təcəssümü olan ləyaqətli insan» başlıqlı xatirələrini oxuyarkən yuxarıda deyilən əhvalatın lətifə deyil, həqiqətən baş verdiyini oxudum. Hadisə belə olmuşdu. Heydər müəllim İrəvana Xaçaturyanın doktorluq işinə (dissertasiyasına) opponent kimi getmişdir... Dissertasiya müdafiəsi ilə əlaqədar axşam keçirilən banketdə qonşularımızın (Ermənistanın) baş naziri də iştirak etirmiş. Məclisin şirin yerində söz alan erməni alimlərindən biri belə bir fikir söyləmişdi: «Heydər Xəlil oğlu! Ya siz ermənisiniz, yaxud da Sizdə erməni qanı var. Çünki belə gözəl danışıq qabiliyyəti yalnız ermənilərdə olur». Fikir verir-

sinizmi? Həyasızlığın dərəcəsinə baxın! Türk oğlu turkə ünvanlanan bu böhtana, bu hədyana nə ad verəsən? İnanılmaz dərəcədə həyasızlıqımı? Paxılıqdan alışıb yanmaqımı? Öz atasını hamıdan güclü bilən uşaq təxəyyülümü?....

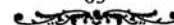
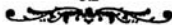
Ermənilər həmişə belə əcaib fikirdə olmuşlar, guya ən yaxşı, ən böyük, ən ali, ən...., ən.... nə varsa yalnız və yalnız onlara məxsus ola bilər.... Bu da «erməni xəstəliyi – etnozədanin» simptomlarından biridir. Bu barədə sonra danışacağıq.

11. Volod elə deyərdimi?

1968-ci ildə mən Paraqaçayda sahə geoloqu işləyirdim və Alçalı (Şullerit) qəsəbəsində qalırdım. Alçalı balaca qəsəbə idi. Burada 30-a qədər ailə və 50-yə qədər tək olan işçi yaşayırdı. Deyilənə görə əvvəllər bu qəsəbədə çox adam yaşayırmış. Paraqaçay yüksək dağlıqda yerləşdiyi üçün burada 6 saatlıq iş günü rejimi tətbiq olunurdu. Mədənin işçilərinin əksəriyyəti, o cümlədən Alçalı qəsəbəsində tək qalanlar hər həftənin şənbə günü işdən sonra aşağı kəndlərə öz evlərinə gedirdilər, bazar ertəsi səhər işə qayırdılar. O vaxt mənim də ailəm Biləvdə yaşayırdı. Biz «ailəsizlər» bazar ertəsindən şənbəyədək 6 saatlıq işdən sonra nahar edib, bir qədər dincəldikdən sonra vaxtı sovmaq üçün qəsəbədəki çayxanada saatlarla oturub domino, nərd, bəzən şahmat və ya dama oynayırdıq, söhbət edirdik. O vaxtlar hələ mobil telefon, kompyüter, internet sistemləri yox idi. Televiziyanın cəmi 2 kanalı vardı ki, onlar da Alçalı qəsəbəsində yayımlanırdı. Biz, həftəiçi ailədən ayrı, tək yaşayanlar boş vaxtımızı birlikdə keçirirdik. İçərimizdə ermənilər də vardı. Onlardan biri də Parağalı Volod idi. O pəhləvan cüssəli cavan idi. Yenicə evlənmişdi. Parağalı Arakelin qızını almışdı. Volodun boyu 180 sm, çəkisi 100 kq olardı. Dolubədənli idi. Bütün qışı 15-25⁰, bəzən 30⁰-yədək şaxtada nazik tenniska ilə gəzərdi. Volodun çox yaxşı, mülayim, xoşarəftar xasiyyəti vardı. İstiqanlı ili. Söhbətçil idi. Hamımızın ondan xoşumuz gəlirdi.

Volod azərbaycan dilində səlis danışdı. O hətta, azərbaycanlıların yas mərasimlərində «Fatihə» surəsinin ərəb dilindəki çətin və uzun sözlərini də aydın və düzgün tələffüz edirdi. Azərbaycanlıların adət və ənənələrinə böyük ehtiramla əməl edərdi.

Bir dəfə Volod Culfa rayonunun aran kəndlərinin birində yas mərasimini idarə edən mollaun diqqətini cəlb edir. Mola onun erməni olduğunu eşidəndə «sən ki, bizim dinə belə həvə

göstərsən gəl elə dönüb müsəlman ol» deyə Voloda təklif edir. Bu söhbət ikilikdə olmuşdu. Volod bu təklifə necə cavab vermişdir bunu onun özündən başqa heç kim dəqiq bilmir. Ancaq, bizə xəbər gəlib çatmışdır ki, guya Volod deyib ki, «mən it olaram müsəlman olmaram» molla da ona deyib ki, «it olmaq asandır elə it olarsan». Biz belə eşidib Volodun əlindən hiddətlənmişdik. Gözləyirdik ki, o gəlsin haqq-hesabı çürüdək.

Volod gələndə vəziyyətin nə yerdə olduğunu eşidib o da çox hiddətləndi. Qətiyyətlə elə sözlər demədiyinə bizi inandırmağa çalışdı. İzah etdi ki, elə təklif olub, mənə buna razı olmayaraq demişəm ki, «Xaçpərəstliyimin ermənilərə nə faydası olub ki, müsəlmanlığımın da azərbaycanlılara nəşə bir faydası olsun?» Sonra da eşitdik ki, molla da ağrışədən olub və Volodun dediklərini də düz başa düşməyib.

Volod kobud deyildi və onun elə kobud və təhqiramiz danışığına mən heç o zaman inanmamışdım. Ancaq, 1990-cı və ondan sonrakı illərin hadisələri göstərir ki, ermənilərdən hər şey gözləmək olar. Bunu ermənilərə dair tarixi mənbələr, o cümlədən çoxsaylı arxiv sənədləri də təsdiq edir. İndi bu hadisəni xatırlayıb düşünərkən o zaman bizə gəlib çatan ilkin xəbərə yavaş-yavaş inanmağa başlayıram. Volod elə deyərdimi ????

12. Rantik Saakyan

1968-ci il idi. Övvələr Parağaçay dağ-mədən idarəsində komsomol və həmkarlar təşkilatlarında çalışmış Rantik Saakyan o zaman həmin idarənin kompressor stansiyasında işləyirdi. O mənim doğma kəndim Biləvin qonşuluğundakı parağa kəndindən idi. Rantikin atası A.Saakyan 1950-ci illərdə Ordubadda raykomun 2-ci katibi və sonralar Naxçıvan vilayət partiya komitəsində məsul vəzifələrdə işləmişdi. Rantiki o idarədə və ətrafda hamı tanıyırdı. O vaxt onun 32-35 yaşları ancaq olardı. Rantik gülürüz zarafatçı adam idi. Azərbaycan dilində səlis danışdı.

O ərfədə türk yazıçı R.N.Güntəkinin «Çalışuşu» romanı təzəcə nəşr edilmişdi. Bu romanın azərbaycan dilində 2-ci nəşri olmasına baxmayaraq çox maraqlı qarşılanmışdı, həvəslə oxunurdu və əldən-ələ gəzirdi. Rantik də həmin kitabı məndən alıb oxumuşdu və çox da xoşuna gəlmişdi. O da mənim kimi Parağaçayın əsas – böyük qəsəbəsində yox, istehsalat sahələrinə yaxın olan kiçik Alçalı (Şullerit) qəsəbəsində yaşayırdı. Burada yaşayan kişilərin çoxu ailəsiz olduğundan işdən sonra tez-tez çayxanada olurduq.

Bir dəfə də çayxanada necə olmuşdusa söhbət biləvli Məmmədkərimin və onun qardaşı Hacınin çox yekəpər olduqlarından və adlı-sanlı, tanınmış pəhləvanlar olmalarından, həmçinin Məmmədkərimin oğulları Məmmədrəhimin, Bəyalının, Hacınin və Qulunun isə iri cüssəli, güclü və qoçaq olmalarından düşmüşdü. Rantik dərhal «yəqin onlar babaları Allahqulunun erməni arvadının nəvələri və nəticələridirlər» dedi. Onun dediklərini həmkəndliləri Volod və Muşeq də təsdiq etdilər. Mən əvvəl elə bildim ki, onlar zarafat edirlər. Sonra gördüm ki, yox, onlar bu fikrə etiraz edənlərlə çox ciddi mübahisəyə girişirlər və sübut etməyə çalışırlar ki, sadalananlar erməni qızının törəmələri olmasaydırlar elə nəhəng, cüssəli və güclü ola bilməzdilər. Halbuki, Allahqulu və onun bir neçə, o

cümlədən erməni qızı olan, arvadları 170-200 il bundan əvvəl ölmüşdülər və sadalanan nəvə-nəticələrin də hansı arvadın törəmələri olduğunu nəinki dəqiq bilən, heç təxminidə olsa, bilən yox idi. Rantikin və onunla həmrəy olanların bu fikirlərinin avamlıqdan, eqoizmdən, yoxsa qatı millətçilikdən qaynaqlandığını o vaxt bilmirdim. Milli «erməni xəstəliyi» haqqında isə heç məlumatım yox idi. Sonralar başa düşdüm ki, o cür düşüncə tərzini milli «erməni xəstəliyi»-nin simptomlarından biri imiş.

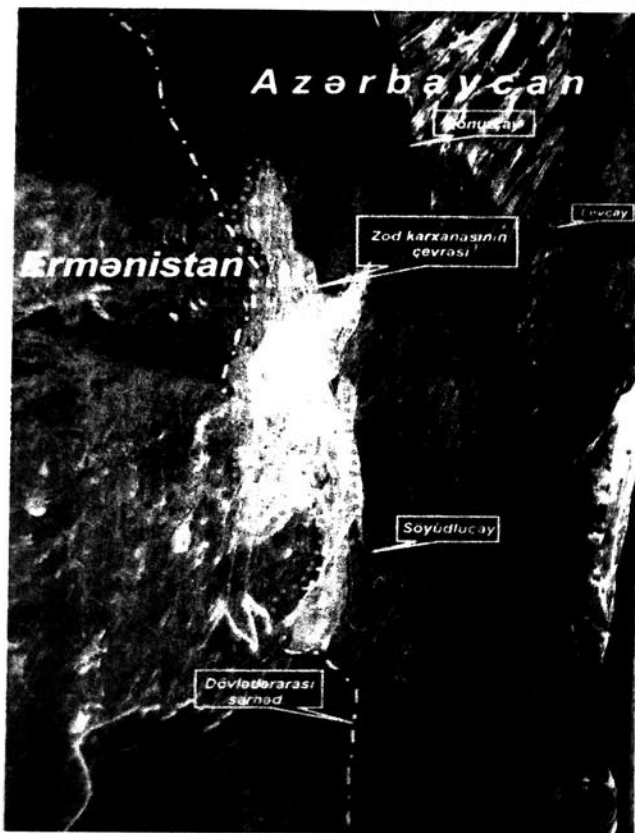
Sonralar eşitdim ki, 1970-ci illərdə Rantik Naxçıvan şəhərinə nisbətən yaxın olan Xalxal meşəsindəki bulacağın başında kababxana işlədirmiş. İşə başlayandan az sonra müştərilərə eşşək ətindən kabab bişirib satmaq fikrinə düşür. Bunun da üstü bu işə başlanmazdan əvvəl açılır və Rantikin özünü eşşək əvəzinə dağlamaq istəyirlər. O da bunu eşidən kimi bir təhər aradan çıxır. Bax burada deyiblər «getmişdi kabab iyinə, gördü eşşək dağlayırlar».

13. Kəlbəcər-Basarkeçər (Vardanis) rayonları, Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı

1970-ci ilin yayı idi. Mən Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspirantı olaraq Kəlbəcər rayonunun cənub-qərb ərazilərində Neogen dövründə püskürmüş vulkanlar və onlarla əlaqədər əmələ gəlmiş faydalı qazıntılar üzrə çöl tədqiqatları aparırdım. Həmin il Akademiyanın Coğrafiya institutunun elmi əməkdaşları Rafiq Quliyev və mənim tələbəlik dostum mərhum Vidadi Hacıyev də həmin ərazilərdə vulkanik relyef formaları üzrə tədqiqat işləri aparırdılar. Tədqiqatlarımızın məqsədləri və üsulları müxtəlif olsa da, obyektləri demək olar ki, eyni idi. Onlara nəqliyyat vasitəsi olaraq, ayrılmış tentli yük maşını xidmət edirdi. Mən də bəzən ondan istifadə edirdim. Hamımız Kəlbəcər rayonunun Zar kəndindən yuxarıda Ketidağın ətrafında yerləşən Ağduzdağ geoloji-kəşfiyyat partiyası bazasının yaxınlığında çöl düşərgəsi salaraq orada qalırdıq. Bir neçə fəhlə də bizimlə idi.

Kəlbəcər rayonunu Ermənistan Respublikasının Basarkeçər (indiki Vardanis) rayonundan ayıran Şərqi Göycə dağ silsiləsi Neogen dövründə püskürmüş vulkanların məhsullarından təşkil olunduğu üçün bizim tədqiqat obyektlərindən biri idi. Həmin silsilənin qərb – Basarkeçər rayonu ərazisindəki hissəsində də tədqiqatları davam etdirirdik.

Bir gün Şərqi Göycə silsiləsini Zəylik kəndi ərazisində aşaraq maili zəiflik boyu Göycə gölü hövzəsindəki Ağkilsə kəndinə qədər ətrafı izləmək istəyirdik. Yük maşını ilə asta-asta gedirdik. Maşında sürücüdən başqa 3 nəfər tədqiqatçı və 2 nəfər də fəhlə vardı. Rulun arxasında rəhmətlik Vidadi oturmuşdu. O hələ tələbəlikdən əvvəl yük maşınında şoferin pomoşniki-köməkçisi (şəyirdi) olmuşdu və çöldə maşını yaxşı idarə edirdi. Çöl tədqiqat işləri üçün maşının təkə yolla deyil, çöllə də hərəkət etməsi labüd idi. Vidadinin rul arxasında oturmasına sürücü özü də narazılıq etmirdi. Çünki o asfalt və

Şəkil 3. Soyüdlü (Zod) qızıl mədəni karxanasının peykdən görünüşü

ya torpaq yollara alışmışdı, dağ yollarında səriştəsiz idi. Yolsuz dağ çöllərində maşın sürmək isə heç ürəyincə deyildi, həm də bir az qorxurdu. Vidadinin yanında R.Quliyevlə mən oturmuşduq. Ətrafi diqqətlə nəzərdən keçirmək üçün də belə lazımdı. Nə qədər qərribə olsa da sürücü yük maşınının üstündə fəhlələrlə birlikdə idi.

Hərəkət marşrutu ilə hər yeni növ açılışdan və ya 400-500 m məsafədən sonra dayanıb ətrafi tədqiq edir, sınaqlaşdırır və təsvir edirdik, sonra yenə də yolumuza davam edirdik. Ağkilcə kəndinə çatmağa bir qədər qalmış bizə köndələn istiqamətdə 2 minik maşını gəlirdi. Yolayrıcında onlarla aramızdakı məsafə lap az idi 20-30 m ancaq olardı. Biz yolayrıcını keçdikdən sonra onlar da dalbadal yolayrıcını keçib birdən maşınlarını saxladılar. Sonra geriyyə qayıdaraq gəlib yolayrıcında dönrək bizim arxamızca düşdülər. Bəlkə də onlar bizim maşının nömrəsindən Azərbaycandan olduğumuzu biləndən sonra bu fikrə gəlmişdilər. Məqsədlərini bilmirdik.

Növbəti dəfə maşını yolun kənarında saxlamışdıq, ətrafa nəzər yetirirdik. Bu anda arxadan gələn minik maşınları gəlib bizim qabagımızda saxladılar və həmin maşınlardan düşən 10-a qədər cavan oğlan ermənicə qışqıra-qışqıra, söyə-söyə bizə tərəf yeyin addımlarla irəlilədilər. Bizi döymək, qovmaq istəyirdilər. Ancaq yaxınlaşdıqca bizim də az olmadığımızı – 6 nəfər olduğumuzu və əllərimizdə də geoloji çəkilçlər olduğunu görüb addımlarını yavaştdılar və səslərinin tonunu aşağı saldılar. Bizsə ermənicə bilmirdik və nə baş verdiyini başa düşmürdük. Rusca, azərbaycanca soruşurduq «nə olub?, Nə baş verib?» Onlardan bəziləri rus dilində uca səslə soruşurdu: Siz kimsiniz? Burada nə edirsiniz? Kimdən icazə almısınız? Və s., və i.a. Biz də kimliyimizi, nə etdiyimizi onlara izah etməyə çalışırırdıq. Bir qədər sözləşdikdən sonra onlar «yaxşı görüşürük» deyər maşınlara əyləşib bizdən uzaqlaşdılar. Biz də «xətər sovuşdu» deyər maşına əyləşib irəlində görünən qəsəbəyə doğru getdik.

Qəsəbəyə təzəcə daxil olmuşduq ki, yan küçələrdən çıxan bayaqçı maşınlar və qarşından gələn bir minik maşını ilə bir dəstə yeniyetmə bizi mühasirəyə aldılar. Bildik ki, ən azı bizi möhkəm əzişdirmək istəyirlər. Qərara aldığımız ki, maşından düşməyə, saga, sola, irəli, geri manevr etməklə birtəhər aradan çıxaq, gedək. Manevr edirdik, ancaq, aradan da çıxa bilmirdik. Ya qəza baş verəcəkdə, ya da nəsə başqa bir pis hadisə olacaqdı. Birdən amirənə bir qadın səsi eşidildi. Gördük ki, ahıl bir qadın bizi mühasirəyə alanları danlayır, söyür. Qadının yanında yaşlı bir kişi də vardı. O da həmin qadına dəstək verirdi. Biz qadının nə dediyinə başa düşmürdük. O üzünü erməni cavanlara tutaraq qışqıra-qışqıra xeyli danışırdı. Arada Qarabağ, Laçın, Kəlbəcər kəlmələri də eşidilirdi. Artıq qadın aramla və sakit danışmağa başlamışdı. Beləliklə o ötkəm danışığı ilə bizi mühasirəyə alanları sakitləşdirdi və onlar yavaş-yavaş dağılıb getdilər. Biz ahıl qadınla kişiyyə «sağ olun» deyib getmək istəyəndə qadın bizimlə söhbətə başlamışdı. «Bizim cavanlar axmaqdırlar, bir yerə toplaşanda, ya da bir türk görəndə bir-birini qızıdırırlar, sonra lap qudurlurlar. Düşüncələri olsa qızışib qudurmazlar ki, Onları başa salmaq da olmur. Deyirəm Qarabağa gedəndə Laçında, ya da Kəlbəcərdə sizə bir söz deyən olmur, Bakıda, ya da Azərbaycanın başqa şəhərlərində, rayonlarında sizə dəyib dolaşan olmur ki, Bəs siz burada niyə belə qudursunuz? Bu nə axmaq hərəkətdir siz edirsiniz? Türkləri niyə qoymursunuz ki, öz yolları ilə çıxıb getsinlər? Onlar çıxıb getmək üçün məcbur olub birinizi, bəlkə də ikinizi, üçünüzü maşınla vursaydılar onda nə olacaqdı. Ortaya qan davası düşəcəkdə, deyəcəkdiniz ki, türklər belə, türklər elə. Həmişə belə olub. Özümüz başlamışıq, ara qarışıb, sonra günah türklərdə axtarmışıq. Az olanda biz sakit yaşayıyıq, bizə də dəyib dolaşan olmur. Çoxaldıqca yavaş-yavaş quduruuq. Deyirik ki, hər nə var bizimkidir, hər yerdə biz olmalıyıq, aranı qarışdırırıq, başqalarının sakitliyini, həyatını pozuruq. Sonra da bunların altını özümüz çəkirik və haray-həşir qoparıyıq. Bax

belə Erməniyə çoxluq yaraşmır. Hər dəfə çoxalıb, bir yerə toplaşanda quduruuq».

Qəsəbədən çıxdıq, daha Ağkilsə yolu ilə getmədik, Basarkeçər (Vardenis) yoluna döndük. Gəlib rayon mərkəzindən və Zod qəsəbəsindən keçərək Söyüdlü (Zod) qızıl mədəninin karxanasına çatdıq. Burada çoxlu filizdaşyan ağır tonnalı yük maşınları, xüsusilə «Belazlar» şütüyürdülər. O vaxt bu yataq yalnız yerüstü açıq karxana üsulu ilə işlənirdi. Yatağın alt hissəsinin yeraltı üsulla istismarına hələ başlanmamışdı.

Söyüdlü (Zod) yatağı Kəlbəcər rayonu ilə Ermənistanın Basarkeçər (indiki Vardenis) rayonlarının sərhəddində yerləşir. Azərbaycan geoloqlarının Söyüdlü, Ermənistan geoloqlarının isə sonradan Zod adlandırıldıqları bu qızıl perspektivli ərazidə 1950-ci illərdə geniş geoloji axtarış və kəşfiyyat işləri aparılmışdır. 1954-cü ildə burada qızıl yatağının mövcudluğu müəyyən edilmişdir. Yataq sahəsinin 70 %-ə qədər Azərbaycan ərazisində yerləşməsinə baxmayaraq, yatağın sonrakı kəşfiyyat və qiymətləndirmə işləri SSRİ Geologiya Nazirliyinin qərarı ilə Ermənistanın Geologiya İdarəsi tərəfindən aparılmışdır. H.Çələbinin «Qızıl haqqında 1001 söz» kitabından götürülmüş şəkil 3-də Söyüdlü (Zod) yatağında keçilmiş karxananın kosmosdan görünüşü verilmişdir. Bu şəkildən də aydın bilinir ki yatağın başlıca hissəsi Azərbaycan ərazisindədir.

Hələ 1966-cı ildə bu yatağın yekun ehtiyatları hesablanarkən o erməni geoloqlar tərəfindən səhvən və ya qəsdən şişirdilmiş və iri qızıl yatağı kimi qiymətləndirilərək SSRİ Lenin mükafatına təqdim olunmuşdur. Sonra bu şişirdilmə faktı aşkar edilmişdir və Lenin mükafatına Söyüdlü (Zod) yatağı yox, Özbəkistanın Muruntay yatağı layiq görülmüşdür.

1979-cu ildən Ermənistan Əlvan metallurgiya idarəsi tərəfindən Söyüdlü (Zod) yatağının istismarına başlanmışdır. Yatağın üst hissəsi açıq karxana üsulu ilə, alt hissəsi isə yeraltı üsulla işlənir.

1979-cu ildən 1992-ci ilə qədər Söyüdlü (zod) yatağından 27-30 ton qızıl çıxarılmışdır. Elə o dövrdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Söyüdlü (Zod) yatağının istismarının hüquqi əsasda aparılması Kəlbəcər rayonu ərazisində karxana keçilməsi ilə əlaqədar dəymiş ziyanın ödənilməsi və torpaqların rekultivasiyası (bərpa) əldə olunan gəlirdən Azərbaycan dövlətinə də pay (ehtiyatların nisbətində görə) verilməsi, istismarın nəticələri barədə Azərbaycanın müvafiq qurumlarına məlumat verilməsi tələbləri ilə dəfələrlə o vaxtkı Ermənistan SSR və SSRİ-nin müvafiq qurumları qarşısında məsələ qaldırsa da bir nəticə əldə olunmamışdır. Bundan başqa yataqda açıq üsulla istismar işlərinin aparılmasına Azərbaycan hökuməti qəti etiraz etmişdir.

1990-cı illərdə isə bütün bunlar azmış kimi bütün Kəlbəcər rayonu Rusiyanın fəal iştirakı ilə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Yataqda indi də istismar işləri davam etdirilir və hər il 1,5-2 ton Azərbaycan qızılı, işğal ərazisində olan digər təbii sərvətlərimiz kimi ermənilər tərəfindən qəsb olunur.

14. Hərtünün tufəngi

Bu əhvalat 1980-cı illərin əvvəllərində olmuşdur. Ordubad rayonunun Parağa kəndində Hərtünlə Vlas müəllimin sözləri çəp gəlir və heç cür bir-birinin boğazından keçmir. Əsəbləri dözməyən Hərtün Vlası təhdid edərək deyir ki, «Səni güllə ilə vurub öldürərəm!» Vlas da hirsini boğa bilməyib və yaxud qorxusundan ərizə ilə polisə müraciət edir ki, «Hərtün məni öldürməklə hədələyir». Vlas müəllim idi, evi də kənd məktəbinin düz qabağında idi. Hərtün isə kolxozda işləyirdi. Hüquq mühafizə orqanları bu insidenti araşdırırlar və məlum olur ki, Hərtün qanunsuz tufəng saxlayır. Hərtünün tufəngini müsadirə edirlər, özünü də cəzalandırırlar. Bundan sonra Parağa kəndində müəllim də olsa, Vlasa hörmət edən olmur. Onu, düşəndə yerli, yersiz danlayırlar. «Sən niyə elə etdin? Hərtünün silahını niyə əlindən aldırdın? Sabah ara qarışsa Hərtün türkün qarşısına nə ilə çıxacaq? Sən niyə öz soydaşın erməninə tərkisilah etdirdin? Əgər türk üstümüzə gəlsə Hərtün silahsız neyləsin?....» İş o yerə çatır ki, hətta Vlasın salamatını da almırlar, onu adam yerinə də qoymurlar. Həmkəndlilərinin onunla belə münasibətinə dözməyən Vlas Parağadan köçüb 20 km uzaqlıqda yerləşən və ermənilər yaşayan Yuxarı Aza kəndində məskunlaşır. Burada da Vlasın niyə, hansı səbəbdən Parağadan köçdüyünü eşidən Yuxarı Aza erməniləri onu yola vermirlər Vlasla ünsiyyət, yaxşı münasibət qurmaq istəmirlər. Onu danışırmırlar, danlayırlar, söyürlər, təhqir edirlər. «...Nə axmaq adamsan! Utanmırsan erməninin silahını əlindən aldırmırsan? Türkün qarşısına silahsız çıxmaq olarmı? Sən bil-mirsən ki, bizim düşmənlərimiz var, silah saxlamaq lazımdır...» Vlas Yuxarı Azada Parağadakından da pis vəziyyətə düşdüyünü anlayır. Yuxarı Azadan da köçməyə məcbur olur və gedib İrəvan tərəfdə haradasa yerləşir.

15. Əhməd müəllimin dediklərindən

Mərhum Əhməd Nəsir oğlu Musayev 1925-ci ildə Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Ərəfsə kəndində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun fizika-riyaziya fakültəsini və 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin geologiya-coğrafiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. İxtisasca müəllim və mühəndis-geoloq-kəşfiyyatçı idi. Geologiya-mineralogiya elmlər namizədi idi. Geologiya və faydalı qazıntılar üzrə 36 elmi məqalənin, 3 monoqrafiyanın və «Həyat dərsləri» və «Ömürsonu düşüncələr» şeir kitablarını müəllifiydi. Yaxşı münasibətdə olduğum, həmkarım Əhməd müəllimə 80 illik yubileyində belə bir şeir də yazmışdım.

Mən Səndə olan o tükənməz enerjiyə,
O iş qabiliyyətinə, zəhmətkeşliyə,
Faydalı iş əmsalına əhsən deyirəm!

Mən Səndəki o odlu vətənpərvərliyə,
O düzlüyə, doğruluğa, haqqsevərliyə
Əsl vətəndaş amalına əhsən deyirəm!

Mən sənin şəxsində əldə çəkil dolaşan,
Axtarıb mədənlər tapan, açan, çalışan
Alim-geoloq timsalına əhsən deyirəm!

Şeirdə külüng vurmusan Əhməd müəllim!
Sözdən sənət yoğurmuşan Əhməd müəllim!
Sənin şair xəyalına əhsən deyirəm!

Ötən əsrin 70-ci illərində Əhməd Musayev Geoloji-kəşfiyyat ekspedisiyası rəisi imiş. Bir dəfə ekspedisiyaya gedərkən Əhməd müəllim yolüstü təsərrüfat işlərinə baxan erməni işçiyə

tapşırıq vermək üçün onun qapısını döyür. Qapını 10-12 yaşında oğlan açır. Əhməd müəllim uşağdan yarı azərbaycanca, yarı rus dilində atasını soruşur və nə üçün gəldiyini deyir. Uşaq Əhməd müəllimlə təmiz azərbaycan dilində danışıq. Uşağın azərbaycan dilini bilməsi Əhməd müəllimin xoşuna gəlir və onunla bir qədər söhbət edir. Axırda uşağdan soruşur ki, sən nə əcəb azərbaycan dilini belə yaxşı öyrənmişən? Uşaq cavab verir ki, «düşməyə qalib gəlmək üçün ilk növbədə onun dilini bilmək lazımdır!» Əhməd müəllimi heyret burüyür...

16. Yoxa çıxan xəritələr dəsti

1972-ci ildən başlayaraq mən SSRİ Geologiya Nazirliyinin əlvan və nadir metallar üzrə Mərkəzi Elmi Tədqiqat Geoloji Kəşfiyyat İnstitutunun (METGKİ) Azərbaycan kompleks tədqiqatlar şöbəsində çalışırdım. Burada işə başladığım gündən məni bu institutun əsas profilinə uyğun olmayan, lakin, Azərbaycan Geologiya İdarəsinin sifarişli ilə müqavilə əsasında yerinə yetirilən «Azərbaycan SSR-in bir sıra...qeyri filiz faydalı qazıntı xammallarının mineragenik tədqiqi» temasına cəlb etmişdilər.

SSRİ Geologiya Nazirliyində qeyri filiz xammalın nəzəri məsələləri ilə Kazan şəhərindəki Ümumittifaq elmi tədqiqat qeyri filiz geologiyası institutu (ÜETQGI) məşğul olurdu. Mineragenik tədqiqatların aparılması da ÜETQGI-nin tövsiyəsi ilə başlanmışdı və SSRİ-nin Avropa hissəsinin Mineragenik xəritəsinin tərtib edilməsi də ÜETQGI-yə həvalə olunmuşdu.

1973-cü ilin yazında mən işlərin əlaqələndirilməsi və bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması üçün Kazan şəhərinə ÜETQGI-yə ezamiyyətə getmişdim. Orada bir sıra inzibati rəhbər işçiləri və əməkdaşlarla bir neçə dəfə tanışlıq, fikir mübadiləsi, diskussiya və əməkdaşlıq səpgili söhbətlərdən sonra mənə bildirdilər ki, ÜETQGI Qafqazın mineragenik xəritəsini tərtib etmək üçün o regionun hansısa bir şəhərində, məsələn Bakıda, öz şöbəsini yaratmaq istəyir. Şöbəyə və işlərin icrasına da rəhbərliyi Sizə təklif edirik. Bu Azərbaycanda yeni bir elmi-tədqiqat müəssisəsi yaratmaq üçün yaxşı şans idi. Ancaq mənim o vaxt təşkilatçılıq və rəhbərlik işlərində təcrübəm və səriştəm yox idi. Ona görə də təklifdən imtina etdim.

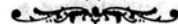
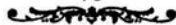
ÜETQGI – rəhbərliyinin təklifindən imtina etsəm də, METGKİ əməkdaşı olaraq Azərbaycan SSR-də qeyri filiz xammalın mineralogenik tədqiqinə girişdim. Mənim rəhbərliyimlə mineragenik tədqiqatlar üçün metodik vəsait hazırlandı. Bütün bunların da əsasında 1972-1980-ci illərdə, bir

neçə mərhələdə müxtəlif qrup qeyri filiz xammallar üzrə ayrı-ayrı struktur-formasiya zonalarının mineragenik xəritələri tərtib edildi və elmi tədqiqat işlərinin nəticələri haqqında hazırlanmış geoloji hesabatlara əlavə olunaraq, Azərbaycan geologiya idarəsinə və İttifaq geoloji fonduna təqdim edildi.

Mən imtina etdikdən sonra ermənilər ÜETQGI-nin Qafqaz şöbəsinin İrəvanda yaradılması nail olmuşdular. Bu şöbənin əsas funksiyalarından biri Qafqaz şəraitində qeyri filiz xammallar üzrə mineragenik tədqiqatların aparılması üçün elmi-nəzəri və metodoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi idi ki, bu da Azərbaycanın təmsalında bizim tərəfimizdən artıq yerinə yetirilmişdi. Bu şöbənin başqa bir əsas funksiyası da Qafqazın qeyri filiz xammallar üzrə mineragenik xəritəsinin tərtib edilməsi idi ki, bunun da əhəmiyyətli bir hissəsi Azərbaycan SSR ərazisini əhatə edən hissəsi yəni bizim tərəfimizdən qismən – bir çox xammal növləri üçün yerinə yetirilmişdi, qalan xammal növləri üçün də mərhələ-mərhələ yerinə yetirilirdi.

Beləliklə iş elə gətirmişdi ki, ermənilər Qafqazda mineragenik tədqiqatlar aparın təşkilatlara metodoloji və elmi-nəzəri tövsiyələr işləyib hazırlamaq əvəzinə özləri gəlib həmin tövsiyə xarakterli proqnozları və nəticələri və xülasələri bizdən götürürdülər. Biz buna etiraz etmirdik. Bir də ki, SSRİ-də bir çox, o cümlədən geoloji, materiallar əksər hallarda «tam məxvi», «məxvi», «xidməti istifadə üçün» qrifləndirilirdi. Bunlarla tanış olmaq və ya bunlardan istifadə etmək üçün xüsusi qaydalar tətbiq olunurdu. Buna icazə (müxtəlif dərəcəli buraxılış vəzifələri), razılıq və s. almaq da xeyli çətin idi.

METGKİ Azərbaycan kompleks tədqiqatlar şöbəsinin məxvi materiallarla birlikdə geoloji fonduna xüsusi və kadrlar üzrə böyük mühəndis Natalya Nersesovna Mktıçyan müdirlik edirdi. Məhz onun sayəsində ermənilər lazım olan hər cür materialı fondan müvafiq sənədləşdirmə olmadan da götürə bilirdilər. Maraqlı budur ki, onlardan bəziləri mənim yazdığım

və yaxud mənim rəhbərliyim və yaxud iştirakımla hazırlanmış geoloji hesabatlardan oxuyub öyrəndiklərini guya mənə başa salmaq istəyənlər kimi özlərini göstərirdilər. Bunu da ətrafdakıların yanında edərək özlərini gözə soxurdular.

1979-cu ilin payızı idi. Mineragenik tədqiqatların axırını mərhələsini başa çatdırmaq istəyirdik. Bununla da Azərbaycan SSR-in çoxsaylı struktur-formasiya zonalarının nisbətən iri miqyaslı, butöv respublika ərazisinin isə orta miqyaslı daha tam, daha təkmil və daha məzmunlu mineragenik-proqnoz xəritələri hazırlanırdı. Hər bir xammal qrupu üçün nazik şəffaf kağızda (kalkada) uyğun miqyaslı rəngli proqnoz xəritələri mineragenik xəritələrə üstə sərələn (nakladka) rol oynayırdı. Bütövlükdə 20-dən artıq xəritə idi və hər biri 5 nüsxədə (ekzempliyada) hazırlanırdı. İtibatmasın deyə bütün xəritələri hər iş gününün axırında fonda qoyurduq və növbəti iş gününün əvvəlində də götürürdük. Bu adi qayda idi və rəsmən təhvil-təslim olmurdu.

Bu ərsəfdə ÜETQGI-nin İrəvandaqı şöbəsinin 2 əməkdaşı bizim şöbəyə ezamiyyətə gəlmişdilər. Onlar bizim hələ tam hazırlanmamış, müdafiə olunmamış, sifarişçi və başqa təşkilatların fondlarına təhvil verilməmiş elmi-tədqiqat hesabatımızı və ona əlavə olunan mineragenik-proqnoz xəritələrini istəyirdilər. Bunun üçün öz şöbələrinin rəhbərliyindən məktub da gətirmişdilər. Məktub çox məsuliyyətsiz və saymazana hazırlanmışdı. Əvvəla o tələb olunan formada deyildi və tətbiq olunan qaydalara uyğun hazırlanmamışdı. İkinci mənə yox şöbə müdirinə ünvanlanmalıydı. Üçüncü mənim soyadım Aslanlı, Aslanov yox Aslanyan yazılmışdı. Bu da məni çox hiddətləndirmişdi. Mən bilirdim ki, ermənilərin soyadlarının təxminən üçdə bir hissəsi türk mənşəlidir. Aslanyan soyadlı tanınmış erməni alim-geoloqunun olduğunu da bilirdim, onun «Ermənistan SSRİ-in regional geologiyası» kitabını da oxumuşdum. Ancaq, bu açıq-aşkar sayğısızlıq idi. Odu ki, mən «nə üçün Aslanyan? Mən heç vaxt Aslanyan olmamışam, heç zaman da olmayacağam. Ermənilər nə qədər kobud səhv buraxıldığını anlayıb, üzr istəsələr də, bu heç nəyi dəyişməzdi. Odu ki, gələn

ermənilərə «hələ o materiallar hazır deyil. Onlar hazırlanandan sonra sənədləri düzgün qaydada tərtib edərək, münasib fondların birindən götürüb istifadə edə bilərsiniz» dedim. Ermənilər məyus halda qapıdan çölə çıxdılar.

Bütün fikrimizi mineragenik tədqiqatların nəticələrini əks etdirən hesabatın və ona əlavə olunan çoxsaylı xəritələrin hazırlanmasına yönəlmişdik. İlin axırına çatdırmaq lazım idi. İşlər sürətlə gedirdi. Nəhayət, çətinliklə də olsa, həmin xəritələri çatdırıb hazırlaya bilməmişdik. Onları yekunlaşdırıb, səhmana salmaq üçün xəritələri nüsxələr (ekzempliyalar) üzrə qovluqlara yığıb nömrələyirdik. Bu zaman məlum oldu ki, xəritələrin hərsindən bir nüsxə çatmır. Hər yeri – güman gələn şkafları, qovluqları diqqətlə yoxladıq həmin xəritələr tapılmadı. Bu xəritələrin hər birinin 5 ekzempliyada (nüsxədə) hazırlandığına mən 100% əmin idim. İndi isə onların hərsindən yalnız 4 ekzempliyar vardı. Nə etmək olardı! Şöbə müdiri R. Mirzəyev məsləhət gördü ki, bunu hələlik açıb ağırtmayaq, yoxsa hamımız üçün başağırsı olar! Fondun müdiri N. Mkrtyçyan həyasızlıqla laboratoriya müdiri M. Məmmədovun uzunə durdu ki, «...mən bu materialları Sizi vermişəm...» M. Məmmədov yaxasını kənara çəkərək izah etdi ki, «...axı o materiallar mənə nəyə görə lazım ola bilərdi? Əgər mən götürmüşəmsə bəs neyləmişəm?» Başqa söz-söhbətlər də oldu. Ancaq, xəritələr tapılmadı ki, tapılmadı. Beləliklə 20-dən artıq sayda bir dəstə xəritə yoxa çıxdı. Biz yoxa çıxan xəritələri özümüzə qalan nüsxəyə aid edərək, sonra yenidən hazırladıq.

İtən xəritələri fondun müdiri N. Mkrtyçyanla birlikdə İrəvandan gələn elmi əməkdaşlar seçib götürmüşdülər. Çünki, o materialların dalınca bir daha gələn olmadı. Həmin materiallar isə ÜETQGI-nin İrəvan şöbəsinə öz işlərini tamamlayıb yekunlaşdırmaq üçün mütləq lazım idi. Xəritələri ermənilər oğrulamışdılar.

«Tutulmayan oğru deyil» ifadəsi burada necə də yerinə düşür!

17. İrəvanda elmi konfrans

Keçən əsrin 2-ci yarısında METGKİ-nin təşəbbüsü və səyi ilə SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində elmi konfranslar, seminarlar və s. təşkil olunurdu və keçirilirdi. Bunlar adətən METGKİ üçün prioritet sayılan vacib elmi və praktiki əhəmiyyətli problemlərə həsr olunurdu. 1980-ci ildə Alma-Atada, 1981-ci ildə Bakıda, 1982-ci ildə İrəvanda və 1989-cu ildə Frunzədə (Bişkekdə) keçirilən belə elmi toplantılarda mən də iştirak etmişəm.

1982-ci ildə İrəvanda təşkil olunmuş elmi konfransa başlıca olaraq, METGKİ-nin, o cümlədən onun başqa şəhərlərdə yerləşən struktur tərkib hissələrinin elmi əməkdaşları və Ermənistan SSR-in tanınmış geoloqları qatılmışdılar. Konfransda METGKİ-nin direktor müavini A.Krivtsov, şöbə müdirləri İ.Miqaçev, sonralar Rusiya EA-nın akademiki seçilmiş, azərbaycanlı Namiq Qurbanov və bir çox alimlər iştirak edirdilər. Azərbaycanlı alim-geoloqlar M.Məmmədov, B.Mustafazadə, Q.Əhmədovla birlikdə mən də iştirak edirdim.

Konfrans iştirakçılarını tez-tez yaxınlıqda yerləşən Ermənistanın görməli yerlərinə aparırdılar. Bunun üçün Akop adlı bir bələdçi (Kid) də ayırmışdılar. Ondan başqa konfrans iştirakçısı olan 2 erməni də bələdçiliyi könüllü olaraq öz öhdələrinə götürürdülər. Bəzən getdiyimiz yerlərdə məxsusi bələdçilər də olurdu.

Bələdçilərin hamısı da eyni stildə, eyni cür danışırdılar. Yeri gəldi, gəlmədi 2 məsələni xusussilə qabardırdılar: 1) Fərsət düşdükcə türkləri pisləyirdilər. Onların ermənilərə qarşı soyqırım törədərək 1,5 milyon erməniyi qırdıklarını, bu torpaqları qanla suvardıklarını söyləyirdilər. Türkiyənin ruslara, SSRİ-yə tarixi düşmən olduğunu deyirdilər. Akop hətta «Ağrı (Ararat) dağının başında SSRİ-nin vacib obyektlərini vurmaq üçün Türkiyənin quraşdırdığı silahları öz gözələrimlə görmüşəm» deyirdi. 2) Ermənilərin ali və qədim millət olduğunu, alicənab,

yüksək mədəniyyət sahibi, müdrik, yüksək bacarıq qabiliyyətinə malik olduqlarını yalandan gözə soxurdular. Ermənilərə mənsub olan hər şeyin mükəmməl, yarımsızdan gözəl, analoqu olmayan və ya analoqları içərisində ən yüksəkdə duran (ən böyük, ən gözəl, ən qədim, ən..., ən...,) bəzən də ikinci, üçüncü olduqlarını iddia eirdilər. Özü də bunları tarixi faktları çox kobud təhrif edərək, heç bir etibarlı mənbəyə əsaslanmadan həyasızcasına yalandan iddia edirdilər.

Mən əvvəllər də İrəvanda olanda belə hallarla rastlaşmışdım. Ancaq, bu dəfə o genişlənərək sanki bir sistem halını almışdı. Aydın hiss olunurdu ki, İrəvandakı elmi konfransdan bir fürsət kimi istifadə edərək, ermənilər özlərini təbliğ etmək, düşmən hesab etdikləri biz türkləri isə pisləmək kompaniyasına başlamışdılar. Bu vaxta qədər mən Alma-Atada, Bakıda, Kazanda, Novosibirskdə, Səmərqənddə, Tiflisdə və Frunzədə elmi konfranslarda və seminarlarda iştirak etmişdim, ancaq, beləsini görməmişdim. Bu baxımdan İrəvandakı elmi konfrans o birilərindən tamamilə seçilirdi.

Bəzi epizodlar xatırlayıram. Bizi Eçmədzinə aparən avtobus yolda dayandı. Bələdçi Akop bizlərlə dialoqa söhbətə başladı:

- Bu yerlərdə o qədər qan töküblər ki, ...
- Kim töküb?
- Türklər, ərəblər.
- Birlikdə?
- Yox ayrı-ayrılıqda
- Nə zaman? Hansı müharibədələrdə? Kimlər-kimlərlə nə üçün vuruşublar? Sərkərdələr kim olub? Nə qədər adam qırılıb?

Belə suallarda Akop duruxdu. Heç bir konkret fakt deyə bilmirdi. Ya söhbəti dəyişirdi, ya da, ümumi sözləri təkrar edərək konkret cavab verməkdən boyun qaçırdı.

Bizi İrəvandan 40 km şimal-qərbdəki Akopun dediyinə görə qədim yaşayış məskəninə aparmışdılar. Burada heç də böyük olmayan saray tipli tikilinin divarlarının qalıqlarında

üzüm salxımlarının naxışları həkk olunmuşdu. Buranın nə vaxt yaşayış məskəni olduğunu, kimlər yaşadığını izah edə bilməyən Akop iddia edirdi ki, bu həyatda erməni bağbanlar düz 36 növ yaxşı üzüm yetişdirirdilər. «Burada vur-tut 4-5 salxımın naxışları olduğu halda 36 növ yaxşı üzüm necə müəyyən edilmişdir?» Sualına isə bələdçi heç bir tutarlı cavab verə bilmirdi.

Bələdçilərdən birinin «Böyük Ermənistan çarı Böyük Tıqranın tacı erməni qızılından düzədilmişdi və erməni almazı ilə bəzədilmişdir» deyəndə mən özümü saxlaya bilmədim və «onları hansı mədənlərdən, hansı yataqlardan çıxarmışdılar? deyə soruşdum. Bələdçi heç bir yataq, mədən adı deyə bilmədi. Heç deyə də bilməzdi. Bunlar hamısı pafosla deyilmiş boş sözlər idi.

Soyqırım abidəsinə getməzdən əvvəl böyük bir zalda toplaşmışdıq. Akop bizə 1915-ci ildə Türkiyədə baş verənlərdən danışırdı. Hadisələri ətraflı təhlil etmədən türklərin ermənilərə qarşı qəzəbindən danışırdı. Ayrı-ayrı tanınmış ermənilərin həyatından söhbət açaraq türkləri pisləyirdi. Hətta təhqiramiz ifadələr də işlədirdi. Söhbət yekunlaşanda A.Krivtsov sual verdi ki, «nə səbəbə türklər ermənilərə qarşı belə qəzəbli, kinlidilər? Akop bir qədər duruxandan sonra belə cavab verdi ki, «ermənilər bacarıqlı və təsərrüfatçı olduqları üçün özlərinə yaxşı şərait yaratmışdılar və firavan yaşayırdılar. Türklər isə onlara nisbətən ağır şəraitdə və kasıb yaşadıkları üçün ermənilərə paxıllıq edirdilər» deyər cavab verdi. Bu anda zalda yer bə yerdən sözlər eşidildi «bu ki, sinfi mübarizədir». Mən Q.Əhmədovla yanaşı oturmışdım. Yenə özümü saxlaya bilməyib ayağa qalxdım və uca səsle «bu suala mən cavab verərəm» dedim. Asta-asta danışmağa başladım:

- Birinci Dünya müharibəsi başlamışdı. Çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa Antanta yaratmışdılar və Almaniya, Avstriya-Macarıstan və Türkiyəyə qarşı vuruşurdular. Döyüşlərin gedişində Antanta dövlətləri üstünlük əldə etmişdilər. Müharibə-

nin ağırlığı ən çox Türkiyənin üzərinə düşmüşdü. Osmanlı imperiyasının torpaqlarına, dənizlərinə, boğazlarına göz tikən Çar Rusiyası, İngiltərə və Fransa dövlətləri müharibəni udməq üçün erməniləri öz tərəflərinə çəkmişdilər və onlara söz vermişdilər ki, Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra Anadoluda sizin üçün Hayastan yaratmağa kömək edəcəyik. Türkiyə erməniləri də onlara inanaraq, Osmanlı ordusu sıralarından kütləvi surətdə fərarilik edirdilər və silahlarını da özləri ilə aparırdılar. Sonra erməni fərarilər özləri silahlı dəstələrdə birləşərək hər gecə bir müsəlman kəndinə və ya qəsəbəsinə hücum edirdilər, orada olan qadınları, uşaqları və qoca kişiləri soyurdular, talan edirdilər, öldürürdülər, kütləvi qırıdılar. Türk kişilər hamısı müharibədə vuruşurdular. Ermənilər bir tərəfdən də cəbhə bölgələrində bütün məlumatları düşmən tərəfə xəbər verirdilər. Osmanlı imperiyası süquta uğramaq ərəfəsində olanda və türklər görəndə ki, dövlət əldən gedir, silahlı ermənilərin öhdəsindən başqa cür gələ bilmirlər, onları sərhəd və döyüş bölgələrindən uzaqlaşdırmaq üçün imperiyanın mərkəz bölgələrinə – indiki Suriya ərazisinə sürgün etmişdilər. Sonra ermənilər oradan da bir çox ölkələrə köçmüşdülər. Bu prosesdə əlbətdə ki, zorakılıqlar və tələfatlar da olmuşdur. Belə hallar bir sıra müharibədə olan ölkələrdə baş vermişdir.

Zala göz yetirdim. Ermənilər gözlərini mənə tərəf bəzəlmişdilər. Yəqin ki, mənə parçalamaq istərdilər. Mənə replika deyənlər səs-küy qaldırıb mənim üstümə qışqırıqlar da vardı. Sonra «Soyqırım» abidəsinə ziyarətə gedənlər avtobusa doluşdular. Bu abidəni bizdən – məndən və Q.Əhmədovdan başqa da çoxlu konfrans iştirakçıları gedib görmək belə istəmədilər.

18. Güney Qafqazlı dəliqanlı əsgərlər

1986-cı ilin payızı idi. Mən Güney Uralda geoloji axtarış – proqnoz kompleksləri üzrə elmi-tədqiqat işləri aparan təcürbi-metodik partiyanın rəisi idim. Rusiyanın Orenburq vilayətinin Dombrovski rayonunun Qurmansay kəndində baza salmışdıq. Çöl mövsümündə hər ayın axırında mən METGKİ Cənub filialının mərkəzi aparatına hesabat vermək üçün Bakıya gəlirdim, sonrakı ayın əvvəllərində isə iş yerinə qayıdardım.

Bu dəfə də aylıq hesabat verməyə gəlmişdim. Evə çatan kimi həyat yoldaşım Zümrüd mənə bir teleqram göstərdi. Teleqramda deyilirdi: «Sizin oğlunuz Aslanov Aslan nizamnaməni kobud sürətdə pozaraq, hərbi hissədə dava salmış və kütləvi qarışıqlıq törətmişdir. Ona cinayət işi açılmışdır, əgər günahı sübut olunarsa məsuliyyətə cəlb olunacaqdır». Gördüm ki, Zümrüd bərk qorxmışdır. Onu sakitləşdirmək üçün «Aslanın komandirləri məndən içki istəyirlər, bu teleqram da ondan ötürüldü» dedim. Zümrüd mənə inanıb sakitləşsə də özüm sakit ola bilmirdim.

Oğlum Aslan Moskva yaxınlığında Balaşixada tikinti batalyonunda əsgərlik xidmətini davam etdirirdi. Əvvəllər komandirləri Aslandan həmişə razı qaldıqlarını söyləmişdilər. Hətta diribaşlığına görə çavuş (serjant) rütbəsi də vermişdilər.

Tələsik təyyarə ilə Moskvaya uçub, oradan da Balaşixaya hərbi hissəyə getdim. Əvvəlcə komandirlərlə sonra isə Aslanla görüşdük.

Hərbi hissə komandiri və başqa zabitlər məsələni belə izah edirdilər: Hərbi hissənin əsgərlərinin əksəriyyəti ərazidə dalaşır. Ömrə qulaq asan yox idi. Bizi heç eşitmirdilər də. Dava necə olmuşdu, qızıxmışdı indi də dəqiq bilmirik. Təsəvvür edin ki, 400-dən çox əsgəri 15-ə qədər zabit necə aralayıb sakitləşdirə bilərdi?... Dalaşarlardan dəqiq tanıdıqlarımızın valideynlərinə teleqram göndərdik ki, gəlib burada uşaqlarınızı və o biri əsgərləri başa salasınız ki, belə olmaz,

bunun axırı çox pis qurtara bilər... Yaxşı ki, arada ölüm yoxdur.

Aslan isə davamın səbəbini belə izah edirdi: «Tikinti batalyonu olduğundan bu hərbi hissədə həmişə erməni əsgərlər çox olmuşdur. Bildir və inişil onlar daha çox imişlər və birləşərək, başqa millətlərdən olan əsgərləri incitmişdilər, ələ salmışdılar, təhqir etmişdilər, onlara əziyyətlər vermişdilər. Onlar da indi erməni əsgərlərin nisbətən az olduğunu görərək, öz aralarında birləşib ermənilərdən əvəz çıxmaq, qisas almaq istəyirdilər. Biz azərbaycanlı və gürcü əsgərlər də ermənilərə kömək etdik, qoymadıq ki, onları təkləyib döysünlər». Qüvvələr nisbətini soruşanda Aslan cavab verdi ki, «biz yuzdən artıq olardıq, qarşı tərəf də 300-ə qədər olardı».

Komandirlər düz deyirmiş, böyük dava olmuşdu. Əlbəttə çox pis bir hadisə baş vermişdi. Əsgərlər çox ağılsız bir iş tutmuşdular. Mən də komandirlərin xahişini yerinə yetirərək azərbaycanlı əsgərləri, bir dəfə də Aslan xidmət etdiyi taqımın əsgərlərini toplayıb, bir xeyli onlarla söhbətlər elədim, onları danladım, və başa saldım ki, «belə yaramaz, belə iş tutmaq olmaz».

19. R.A. Martirosyanın xatirəsinə

1980-1986-cı illərdə Bakıda METGKİ-nin Cənub kompleks-geoloji ekspedisiyası (CKGE) fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da əsasında 1987-ci ildə METGKİ-nin Cənub filialı yaradılmışdı. CKGE-nin baş qeoloqu Rafayıl Andreyeviç Martirosyan idi. O yaşlı kişi idi. 1941-1945-ci illər Almaniya – SSRİ müharibəsinin iştirakçısı idi. Alman əsirliyində olmuşdu.

Martirosyan R.A. ixtisasca mühəndis-geoloq idi. Geoloji-mineraloji elmlər namizədi idi. Əvvəllər Azərbaycan SSR EA-nın Geologiya institutunda işləmişdi. Azərbaycanın o vaxtkı əksər orta yaşlı və ahıl geoloqları ilə tanışlığı vardı.

Mən də 1984-cü ildən başlayaraq CKGE-də partiya rəisi işləyirdim. Biz, yəni R.A.Martirosyanla mən, əvvəlcədən də tanış idik və əməkdaşlıq edirdik. CKGE-də birlikdə işlədiyimiz vaxtlarda isə tez-tez görüşürdük, söhbətləşirdik.

Martirosyan çox mədəni adam idi. Əsl ziyalı idi. Mən onun iş otağına girəndə ayağa qalxardı, bir neçə addım irəli gələrdi, mənimlə mehriban salamlaşardı. Çay süzüb, gətirib qarşıma qoyardı. Məndən 25 yaş böyük olan Martirosyanın bu hərəkətləri düzü məni təəccübləndirirdi, xəcalət də çəkirdim. Ancaq, o öz işində idi, vərdişini tərgitmirdi. Onun məndən asılılığı yox idi. Hər birimiz öz xidməti vəzifəmizi yerinə yetirirdik. Martirosyanın vəzifəsi mənimkində də yüksək sayılırdı. Onun belə hərəkətləri mədəniliyindən irəli gəlirdi.

Təkcə mənim yox, R.Martirosyan hamı ilə yumşaq, mülayim, hörmətlə davranardı. O, tanınmış azərbaycanlı geoloqlardan professor Səttar Süleymanov və Mir Həmid Məmmədovdan ötəri canını da qurban etməyə hazır olduğunu deyərdi, yaşlı geoloq M.Məmmədyarov ağır skleroza tutulanda axşam çağları onun küçəsində gözlərdi ki, o gələndə ötüb keçməsin.

R.A.Martirosyanın yaxınları, tanışları, əməkdaşları, etibar etdiyi adamlar da əksərən azərbaycanlılar idilər. 1986-cı ildə

vəfat edərkən onu çox böyük hörmətlə və ehtiramla, dərin hüznlə azərbaycanlılar dəfn edib yasını saxladılar.

Düşünürəm ki, R.A.Martirosyan 1988-1993-cü illərdə həyatda olsaydı yəqin ki, soydaşlarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklərə görə xəcalətdən ölərdi.

20. Yol əhvalatı

1984-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq, Rusiyanın Orenburq vilayətinin Dombarovski rayonunda elmi-tədqiqat işləri aparacaqdıq. Bu işlərin layihə-smeta sənədləri hazırlanaraq təsdiq olunmuşdu və Rusiya Geologiya Nazirliyinin Orenburqda yerləşən Cənub Ural geologiya idarəsi ilə razılaşdırılmışdı. Çöl işlərinə başlamaq üçün may ayının əvvəllərində yola düşmüşdük. Mən partiya rəisi olaraq çöl ləvazimatları, avadanlıqlar və sürücü ilə birlikdə təzə QAZ-66 markalı, budkalı yük avtomobilində yola düşmüşdük. İş yerində baza təşkil edənə qədər 3 nəfər mühəndis geoloq və 1 texnik geoloq də təyyarə ilə Orenburqa, oradan da Dombarovskiyə qədər qatarla gələcəkdilər.

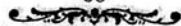
Biz səhər tezdən Bakıdan çıxdıqdan sonra 4 sutkadan artıq vaxt keçmişdi. Bu müddətdə biz Dərbənd-Mahaçqala-Xasav-yurd-Kizlər-Qocubəy-Həştərxan-Qurev-Aktyubinsk marşrutu ilə 3000 km-dən artıq yol qət etmişdik və Orsk şəhərinə yaxınlaşmışdıq. 4 gecə yolda gecalamişdik. Yorulmuşduq. Mənim işim yüngül idi, odur ki, hələ dözə bilirdim. Sürücü lap əldən düşmüşdü. Maşının kabinəsində uzanıb yatmaq olmurdu. (O maşınların kabinəsi elədir ki, sürücü ilə yanındakının oturacaqları arasında maşının matorunun üst hissəsi kümbəz kimi dikəlir) Oturaraq yuxlamaq da çətin idi. Həm öyrəşməmişdik, rahat ola bilmirdik, həm də nigəran qalırdıq. Qaranlıqda, çöldə maşına və maşındakılara zamanət də yox idi. 5-ci gecə rahat yatmaq istəyirdik. Bunun üçün münasib şərait olan bir yer axtarırdıq. Yola bələd deyildik. Yol boyu mehmanxanası olan şəhər və ya qəsəbə də gözə dəymirdi. Orsk şəhərinə təxminən 70-80 km yol qalırdı. Bu saat yarmıqlıq yol idi. ancaq o vaxta qədər qaranlıq da düşəcəkdə. Üstəlik yola da nabeləld idik.

Birdən gözümə yaxınlıqda işləyən tikinti briqadası sataşdı. O vaxtar Zaqaqaziya və Orta Asiya respublikalarından işsiz cavanlar briqada şəklində Rusiyaya mövsümi tikinti işinə

gedərdilər. Elə bildik azərbaycanlılardır. Maşınla onlara yaxınlaşdıq. Onlar taciklər idi. Vəziyyəti onlara başa salıb, burada tikinti sahəsində gecələmək istədiyimizi bildirdik. Razi olmadılar. 30 km yol qət etdikdən sonra daha bir tikinti briqadasını gördük. Bunlar da özbəklər idi və burada gecələməyimizə icazə vermədilər. Oradan uzaqlaşmaq istəyəndə bir nəfər yaxınlaşdı «gedək bizim briqadaya, mən uşaqlarla danışıım» dedi. O bizim özbəklərlə danışığımızı eşitmişdi və bizim azərbaycanlı olduğumuzu da bilirdi. Biz bu cavanın da özbək olduğunu hesab edirdik. Onu da öz yanımızda əyləşdirib yola düşdük. Bir azdan yanımızdakı cavan oğlan maşını döndərərək 1 km irəli sürməyimizi istədi. Gəlib çatdıq. Artıq qaranlıq düşmüşdü. Bura da tikinti mediançası idi. Bir tərəfdə də hazır tikilmiş otaqlar vardı və onlarda işiq yanırı. Cavan oğlan maşından düşüb, işiq yanan otaqların birinə girdi.

Az sonra həmin işiq yanan otaqlardan bir dəstə adamlar çıxıb bizə yaxınlaşdılar. Tanış olduq. Bunlar ermənilər idi. Bizimlə gələn cavan oğlan da özbək yox, erməni imiş. Ermənistan SSR-in Qafan rayonundan gəlmişdilər. Briqadirlərinin adını Jora çağırırdılar. Yer göstərərək şöfərə «maşını ora ver» dedilər. Mən də ona astadan «o şeyləri də gətir, 2 şüşə də arağ götür» tapşırırdım. Onu deyim ki, ekspedisiyanın təchizat şöbəsi bizə çöldə istifadə etmək üçün quru yeməklər tədarük etmişdi. Kifayət qədər mal əti konservi və qatılşdırılmış süd almışdıq və özümüzə aparırdıq. Yolda yemək üçün onların hərəsindən bir neçəsini ayırıb maşının kabinəsinə qoymuşduq. Mən «o şeyləri» dedikdə onlardan qalanlarını nəzərdə tuturdu. Bunlardan əlavə bir qutu arağ və bir qutu da «Ağdam» çaxırını alıb maşına yükləmişdik.

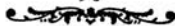
İçəri keçdik. Məni lap yuxarıda əyləşdirdilər. Yanımdakı yeri də şöfer üçün saxladılar. Çayları süzüb masanın üstünə düzmüşdülər. Sürücü Mustafa da gəldi. O əlindəki çantanı da boşaltdı, içindəkiləri masanın üstünə yığdı. 5 ədəd mal əti konservi, 2 banka qatılşdırılmış süd, 2 şüşə arağ və 1 şüşə

«Ağdam» idi. Bunları görəndə Jora özündən çıxdı «bu nədir? Yoxsa biz bunlara görə sizi saxlamışıq» deyər qışqırdı. Onun yoldaşları da narazılıqlarını bildirdilər. Mən də «yox canım.... Bu nə sözdür. Biz yolda qalmışdıq. Bilmirdik nə edək. Siz bizi pis vəziyyətdən çıxartdınız». Deyib çayımı – içməyə başladım. Mustafa da çayımı içirdi. Bir qədər sakitlik hökm sürdü. Sonra yeməyə qızardılmış kartof gətirmişdilər. Mən mal əti konservlərdən götürüb birini özüm iri cib bıçağı ilə açmağa başladım, birini Mustafaya, birini də bizi gətirən cavan oğlana uzadaraq, açın kartofla qarışdırıb isidək yeyək dedim. Onlar da mən deyəni etdilər. Bir də gördüm ki, ermənilər asta-asta danışırlar. Arada da bir neçə dəfə mağazadan söhbət getdi. Mustafa mənə dedi ki, araq dalınca getmək istəyirlər. Bu dəfə mən Joranı üstələdim «utanmırsan araq burda ola-ola araq dalınca gedirsiniz» dedim və şüşələrdən birini acdım.

Yavaş-yavaş ara düzəldi, yedik, içdik deyib-güldük. Yuxumuz gəlirdi. Mustafa ilə mən yatmağa getdik. Mələfələri və adyallarımızı da maşının kabinəsindən götürdük. Biz yatdığımız otağın pəncərələrindən maşının qapıları da aydın görünürdü. Uzanıb daş kimi yatdıq.

Səhər yuxuya qalmışdıq. Saat 9 olmuşdu. Durub geyindik, yuyunduq. Pendir-yağla çörək yeyib südlü çay içdik. Saat 11-də yola düşmək istəyəndə donuz əti kababının iyi aləmi bürümüşdü. Jora «kabab yeməseniz sizi buraxan deyiləm» dedi. Nə qədər etiraz etsək də xeyiri olmadı. Yolumuz da çox qalmamışdı. Günorta yola düşsək də axşama gedib çatacaqdıq. Çox keçmədi ki, masanın üstünə kabablar gəldi. Araq qədəhləri də düzüldü. Süfrəyə əyləşdik. Kol kabab çəkmişdilər. Biz də iştahla, şirin söhbət edə-ədə yeyib içdik. Mustafa araq içməyə də deyib güldürdü. Məclis günorta saat 2-yə qədər davam etdi. Daha yubanmaq olmazdı. Biz ayağa qalxdıq. İnşaatçılar da qalxdılar. Görüşüb, öpüşüb, ayrılıb yola düşdük.

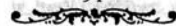
21. Sako

1978-1988-ci illərdə Zığ şossesi 40 ünvanında bizə qonşu blokda Sako adlı bir erməni kişi yaşayırdı. O vaxtlar Bakıda yüz mindən artıq erməni yaşayırdı. Onların hamısı da azərbaycanlılarla, ruslarla və başqa millətlərin nümayəndələri ilə məhrəban qonşuluq, dostluq və yoldaşlıq şəraitində yaşayırdılar.

Sako şikəst adam idi, axsayırdı. O santexniklik edirdi. Qonşular evdə santexniklik iş olanda Sakonu dəvət edirdilər. Hamımız Sakoya hörmət edərdik. Onun arvadı Arzik də qonşu qadınlarla çox yaxşı münasibətdə olurdu. Onların yeniyetmə oğulları Valerik və kiçik uşaqları Viqen də həmişə qonşu uşaqlarla oynayırdılar. Sako və onun ailə üzvləri qonşuluqda ad günlərinə və s. şənliklərə, bayramlara çağırılırdılar. Sako sakit və xoşrəftar idi. Qonşular da ona ehtiram göstərirdilər.

O vaxtlar dəbdə olan sənaye malları hər yerdə tapılmırdı. Yadımdadır ki, mən Moskvaya ezamiyyətə və ya başqa şəhərlərə gedəndə Sakonun arvadı Arzik uşaqları üçün paltar, ayaqqabı almağı mənə sifariş verərdi, mən alıb gətirərdim, o da pulunu ödəyərdi.

Bir dəfə biz qonşular həyətdə söhbət edirdik. Sako ilə arvadı Arzik də bizimlə idilər. Sakonun böyük oğlu dəcəl Valerik isə qonşu həyətdə başqa bir yeniyetmə ilə dalaşırdı. Qonşu yeniyetmə Sakonun oğlunu yerə yıxıb döyəndə biz hamımız Sako və Arziklə birlikdə qonşu həyətdən olan yeniyetmənin üstünə cumduq. Qonşu Dilqəm o yeniyetməni vurdu, başqa bir cavan oğlan həmin yeniyetməni müdafiə edəndə bizim yanımızda ürəklənən Arzik o cavan oğlana bir sille vurdu. Çavan oğlan isə bilmirəm bizə görə, yoxsa qadınlığına görə Arzikə heç nə demədi. Demək istəyirəm ki, o vaxtlar Bakıda ermənilər nəinki, heç bir diskriminasiyaya məruz qalmırdılar, hətta özlərini Ermənistandakından da yaxşı hiss edirdilər.

1988-ci ildə ermənilərin SSRİ-i DTK-sı ilə birlikdə törətdikləri Sumqayıt hadisələrindən sonra Sakonu tanımaq olmurdu. Qonşularla acıqla, kinlə danışırdı. Sonra müəyyən olundu ki, Sako Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılib Ermənistanla birləşdirilməsi üçün yaradılmış «Krunq» cəmiyyətinin fəallarından biridir, əlaqələndiricidir və həmin cəmiyyətə üzvlük haqqı yığmaqla məşğul olur. Gizli fəaliyyətinin üstü açılan Sako həmin ilin sonunda evini sataraq ailəsi ilə birlikdə Bakıdan köçdü.

Düşünürəm ki, biz ulu bir millət olaraq, mənəvi böyüklük göstərüb, ermənilərin 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri, qırğınları, talanları demək olar ki, artıq unutmşuq. Bizə qarşı soyqırımlar törətmiş erməniyə görə azərbaycanlıları vururduq. Ancaq, görünən budur ki, unutmmaq lazım deyilmiş. Hörməti qanmayana hörmət etməyin nə faydası.....

22. Lemik müəllim

Parağalı Lemik müəllim 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq ta 1990-cı ilə qədər Biləv və sonralar da Behrud kəndlərində alman dili fənnindən dərs demişdir. Biləvdə və Behrudda hamı Lemik müəllimə çox hörmət edirdi. Onu bu kəndlərin toylarına, yas mərasimlərinə, bayram şənliklərinə dəvət edirdilər. Həmişə də başqa müəllimlərlə birlikdə başda oturdardılar. Əksər hallarda nahar vaxtları Lemik müəllim Biləvli və ya Behrudlu müəllim yoldaşlarından və ya şagirdlərindən birinin evində nahar edərdi. Bu kəndlərdə onun atası Meliki və qardaşı Stepanı da yaxşı tanıyırdılar və onlara da hörmət edirdilər. Hətta Novruz və başqa bayram günlərində onları görməyə gedənlər də vardı. Çox vaxt Stepan Biləvin çayxanasında çay içərdi, söhbət edərdi, kəndin klubunda nərd oynardı, domino oynardı. Onun dəfnində, yasında iştirak edənlərin əksəriyyəti Biləvililər idi. Lemik müəllim biləvililərə və behrudlulara o qədər qaynaqı qovuşmuşdu ki, onu həmin kəndlərin fəxri sakini də saymaq olardı.

Biləv və Behrud kəndlərinin yetirmələri olan alman dili müəllimləri Lemik müəllim iş yerini dəyişməklə narahat olmasın deyə, öz doğma kəndlərində yox, başqa qonşu kəndlərdə əmək fəaliyyətinə başlamışdılar.

Mənfur qonşularımız köçüb gedəndən və arxivlər açılandan sonra bəlli oldu ki, Lemik müəllim son onilliklərdə «Daşnaksütun» partiyasının Naxçıvan vilayəti üzrə kuratoru olmuşdur və türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin əleyhinə çalışmışdır. Həmçinin bəlli oldu ki, çoxsaylı Behrudlularla, Biləvililərlə, Tivililərlə yaxın münasibətdə olan Lemikin həmkəndlisi Aves 1980-1987-ci illərdə Parağa kəndi üzrə türklərə (o cümlədən Azərbaycan türklərinə) qarşı qatı düşmənçilik mövqeyində duran «Daşnaksütun» partiyasının özək sədri olmuşdur.

Köçən Parağalı ermənilərin əmlakları ilə birlikdə təhlükəsizlikləri tam təmin olunsa da, onlardan bəziləri – Hortün, Arakel və b. Sonradan Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarına şikayət etmişdilər ki, guya Behrudlular və Biləvlilər onları qarət ediblər. Ona görə də bir çox həmkəndlilərimizi sonradan çağırıb sorğu-sual edərək başlarını ağrıtmışdılar.

Biləvli Zabil müəllim də 1970-1980-ci illərdə Parağada erməni uşaqlara rus dili öyrədirdi. Parağalı ermənilər Zabil müəllimi qızışdırmışdılar ki, sən bu yerlərin tarixi haqqında elmi məqalə yaz, biz onu Moskvadakı ermənilərin köməkliyi ilə mərkəzi jurnalların birində dərc etdiririk. Qoy bütün SSR-də görsünlər ki, sən necə savadlı müəllimsən, biz də təqdim edək sənə fəxri ad versinlər. Zabil müəllim də ermənilərin bu hiyləsinə aldanmışdı və məqaləni yazmışdı. Ermənilər də məqaləni korrekt etmək adıyla onu elə bir hala salmışdılar ki, guya azərbaycanlı müəllifin öz məqaləsi göstərir ki, bu ətrafda qədimdə ermənilər yaşamışlar və bu yerlər erməni torpağıdır. Görün ermənilər lazım olduqda bizlərdən necə istifadə edə bilirlər. Təzadə bir baxın.....

23. Meydan hərəkəti

1980-ci illərin axırlarında SSRİ rəhbərliyinin milli ayrı-seçkilik və şovinizm siyasəti özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verirdi. Bu da müttəfiq respublikalardakı narazılığın daha artırdığı və mərkəzə inamsızlığı, mərkəzdən qaçma meyillərini gücləndirirdi. Odur ki, SSRİ məkanında özbaşınalıq və hərəcməclik hökm sürürdü. Bundan istifadə edən qatı millətçi ermənilər seperatçılığa, Azərbaycan Respublikasına qarşı ərəzi iddialarına və azərbaycanlılara qarşı açıq düşmənçiliyə başlamışdılar.

Hələ 1986-cı ildə Zori Balayanın rus dilində çap etdirdiyi «Ocaq» kitabında Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik meyilləri geniş və açıq şəkildə aşılarmışdır. Adını (Zori), soyadını (Balayan), kitabının adını (Ocaq) və ana yurdum dediyi ölkənin adını (Ermənistən) məcbur olub yalnız türk-azərbaycan mənşəli sözlərlə ifadə etdiyi halda, Azərbaycan torpağında böyüyüb başa çatdığı halda, müəllif həmin kitabda tarixi və indiki zamanın çoxsaylı faktik materialları bilərəkdən nəzərə almıyaraq, yalançı müddəalarla və cəfəngiyat fikirlərlə təpədən dırnağadək qatı antitürk-antiazərbaycan və avantürist mövqedə dayanmışdır. Saxtakarlığın, nankorluğun, vicdansızlığın və həyasızlığın dərəcəsinə baxın!.... 1987-ci ildə akademik Abel Aqanbəqyan (fikir Verin onun da soyadı bizdən götürülmüşdür) Fransada nəşr olunan Fiqaro jurnalında tarix boyu Azərbaycan dövlətlərinin (Atabəylər, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qarabağ Xanlığı və s.) tərkibində olan və əzəli Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağın guya «Ermənistən tərkibində olmasının iqtisadi səmərəliliyini» göstərmişdir. Onların belə sərəsəm müddəələrinin əsassız və yalan olduğunu sübut edən məqalələrin isə nəinki Mərkəzi mətbuatda, heç Azərbaycan Respublikasında da çap olunmasına yol vermişdilər. Ermənilərin hiyləsinə uyan SSRİ-nin rəhbər orqanlarında və mərkəzi mətbuatda Azərbaycandan göndərilən çoxsaylı

şikayət məktublarına cavab vermişdilər, bəzən də heç onları oxumurdular. 1988-ci ilin yazında mənim və iş yoldaşım, geologiya-mineralogiya elməli namizədi Qiyas Əhmədovun birlikdə yazdığımız geniş bir məqaləni çap olunmaq üçün «Известия» (Известия) qəzetinə göndərmişdik.

Həmin məqalədə aşağıda sadalanan məsələlərə toxunulmuşdu:

- orta əsrlərin əvvəlindən bəri Qafqazda ermənilərin olduğu seyrək və az miqdarda yayılması, burada erməni dövlətinin yalnız 1918-ci ildə SSRİ rəhbərlərinin himayədarlığı ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində yaradılması və Ermənistan SSR kimi tanınması göstərilirdi;

- çar Rusiyası tərəfindən yüz minlərlə ermənilərin İrandan və Türkiyədən köçürülərək Azərbaycanın tarixi Naxçıvan, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur, Göycə, Qarabağ, Pəmbək, Qazax və s. mahallarında yerləşdirilməsi faktik tarixi sənədlər əsasında şərh edilirdi;

- SSRİ dövrü – 1947-1952-ci illərdə Livandan, Suriyadan, İrakdan, Türkiyədən yarım milyondan artıq erməninin Ermənistan SSR-ə gətirilməsi və onların yerləşdirilməsi üçün ermənilərin qurduğu planlar və SSRİ dövlət başçısı İ.Stalinin 2 sərəncamı ilə Ermənistan SSR-də yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlının öz doğma yurdlarından deportasiya olunaraq Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsi üçün ermənilərin müxtəlif yollarla əzəli Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur, Dərələyəz, Zəngibasar, Göycə, Pəmbək, Şəmşədin və s. mahallarını Ermənistan SSR-ə birləşdirməsi və indi də onların daha da şimikləşib Azərbaycanın dilbər güşəsi sayılan Qarabağa nahaqdan əl atması tarixi faktik materiallarla izah edilmişdi və qeyd edilmişdi ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan SSR-in qərb sərhədlərinin necə didildiyi və parçalandığı coğrafi xəritədən də aydın görünür;

- göstərilmişdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi tarixi Qarabağ bölgəsinin ayrılmaz bir hissəsidir və o

heç bir coğrafi elementlə (dağ silsiləsi, çay, hövzə və s.) hüdudlanmayaraq, yalnız azərbaycanlılarla bərabər ermənilərin də yaşadığı sahələrin sadəcə bir-birinə birləşdirilməsi yolu ilə, SSRİ dövrü ermənilərin hiyləsi və məkrli niyyəti nəticəsində yaradılmışdır;

- yekun olaraq yazılmışdır ki, DQMV-nin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistan SSR ərazisinə birləşdirilməsinə azərbaycan xalqı heç vaxt razı ola bilməz, həm də, bu SSRİ konstitusiyasına, onun dövlət quruluşuna tamamilə ziddir, SSRİ-nin rəhbərliyinə, SSRİ Ali Sovetinə, Sovet İttifaqı Kommunist partiyasına nəinki baş ucalığı, gətirməz, hətta adlarına bir qara ləkə olaraq, onları bədnam edir.

Bu məqalə də, Azərbaycandan göndərilən əksər məqalə və digər materiallar kimi, mərkəzi qəzetdə çap olunmadı. Yalnız «Известия» qəzetinin redaksiya heyətindən qısa cavab gəldi ki, «Sizin fikirləriniz nəzərə alınacaqdır». Ancaq, sonralar o fikirlər də həmin qəzetdə dərc olunan məqalə və materiallar da heç nəzərə alınmırdı.

1988-ci ilin əvvəllərində SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi qatı millətçi ermənilərin və bəzi sadələvh və Ermənistandan zorla qovulmuş, qəzəbli azərbaycanlıların əli ilə məlum Sumqayıt hadisələrini yaratdı.

Sumqayıt hadisələrinin DTK və yüksək vəzifəli ermənilər tərəfindən əvvəlcədən, diqqətlə planlaşdırılması və həyata keçirilməsi aşağıdakı sadalanan çoxsaylı və təkzibedilməz faktlarla elə ilk günlərdən ballı oldu:

- Sumqayıt hadisələri törənməmişdən əvvəl buradakı bəzi erməni ailələri əmanət kassalarında olan pullarını götürərək şəhərdən çıxmışdılar;

- qəzəbli kütlənin tərkibində ermənilər də olmuşlar və hadisələrin əsas təşkilatçısı və rəhbəri erməni E.Qriqoryan olmuşdur ki, o özünü 6 nəfər erməniyi öldürmüş və 2 nəfər erməni qızını zorlamışdır (bütün bunlar istintaq materialları ilə tam sübuta yetirilmişdir);

- öldürülən 29 nəfər başlıca olaraq «Krunq» cəmiyyətindən kənarında qalan və o cəmiyyətə üzvlük haqqı ödəməyən erməni ailələrindən olmuşlar; təsəvvür edin ki, qəzəbli dəstələr aşağı mərtəbələrdə yaşayan lakin, «Krunq»-a üzvlük haqqı ödəyən erməni ailələrinə toxunmayaraq, elə həmin evlərin yuxarı mərtəbələrində yaşayan və «Krunq»-a üzvlük haqqı ödəməyən erməni ailələrindəki insanları öldürmüşlər; (Krunq cəmiyyəti isə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanla birləşdirmək üçün 1980-ci illərin ortalarında yaradılmış bir cəmiyyət idi);

- hadisələr baş verən günün axşamından başlayaraq xarici kütləvi informasiya vasitələrində Sumqayıtın ümumi görünüşləri və guya azərbaycanlıların erməniləri kütləvi surətdə və qəddarlıqla qırmaları barədə əvvəlcədən hazırlanmış reportajlar geniş yer almışdır, halbuki, həmin gün elə çəkilişlər aparılmamışdır və onlar uydurulmuş reportajlar olmuşlar və sonralar istintaq materialları ilə dəqiqləşdirildiyi kimi, yüzlərlə, bəlkə də minlərlə erməni ailəsini qəzəbli dəstələrdən qonşuluqda yaşayan azərbaycanlılar qorumuşlar;

- Sumqayıt hadisələrinin törəndiyi günün sabahı qatı millətçiliyi həm də, Azərbaycana, azərbaycanlılara qarşı qatı düşmənçiliyi ilə seçilən erməni yazıçıları Zori Balayan və Silva Kaputikyan Sov. İKP-nin Baş katibi M.S.Qorboçovun qəbulunda olmuşlar, ona hansısa xəritə göstərərək, guya Türkiyənin Rusiyaya ərazi iddiası olduğunu, guya 1915-ci ildə türklərin ermənilərə qarşı soyqırım törətdiklərinə və dünən də guya Azərbaycan türklərinin Sumqayıtda ermənilərə qarşı soyqırım törətdiklərinə inandırmağa çalışmışlar. Həmin yazıçıların dediklərinin yalan və cəfəngiyatdan ibarət təxribat olduğunu bir tərəfə qoyaraq, sual oluna bilər ki, onlar Sumqayıtda baş verənlərdən vur-tut bir gecə keçdikdən sonra, səhərişi gün M.S.Qorboçovun qəbuluna necə düşə bilmişlər? Məlumdur ki, iş qrafiki olduqca sıx olan dövlət başçısının hər saati, hər dəqiqəsi uçota alınaraq xeyli əvvəldən planlaşdırılmış olur.

Beləliklə ermənilər nə qədər çalışıb canfəşanlıq etsələr də, pərdələmək istəsələr də Sumqayıt hadisələrinin DTK və yüksək vəzifəli ermənilər tərəfindən əvvəlcədən düşünüülüb və diqqətlə planlaşdırılıb həyata keçirilməsini heç cür gizlədə bilmirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər Sumqayıt hadisələrinin ermənilərə qarşı azərbaycanlılar tərəfindən törədilmiş soyqırım kimi tanınmasını SSRİ rəhbərliyindən və beynəlxalq təşkilatlardan tələb edirdilər. Bu hadisələrdən sonra azğınlaşmış ermənilər hər yerdə şivən salaraq, özlərini əzabkeş millət kimi göstərər, güya azərbaycanlıların onları incitdikləri, qırdıqları, haqlarını tapdaladıqları barədə yalandan hay-küy qaldırırdılar. Özləri isə Ermənistanla yaşayan azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından vəhşiliklə qovurdular və qırdılar. Belə bir vəziyyətdə SSRİ rəhbərliyi növbəti, öz vətəndaşları olan azərbaycanlıları qorumaq üçün ermənilərin qarşısını almırdı, əksinə, müttəfiq respublikalarda milli oyanış və azadlıq uğrunda mübarizə meyillərinin güclənməsindən qorxaraq, əhalinin başını qatmaq üçün millətlərə ədavəti müxtəlif informasiya vasitələri, xüsusilə də mərkəzi televiziya və mərkəzi qəzetlərlə daha da qızışdırırdı. Nəticədə isə hər gün yüzlərlə azərbaycanlı ailəsinin Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan zorla qovulması, və onlarla azərbaycanlıların qəddarlıqla öldürülməsi xəbərləri eşidilirdi. Bu vəziyyət getdikcə daha da dözülməz olurdu. Bunu görəndə azərbaycanlılar küçələrə, meydanlara axışmış haqq səslərini ucaldırırdılar. Bu səsi batırmaq üçün SSRİ-nin müxtəlif orqanları ermənilərlə və onların xaricdəki havadarları ilə birlikdə Azərbaycan informasiya blokadasında saxlayırdılar.

1988-ci ilin əvvəllərində Qarabağda baş verən hadisələrə dair Henrix Borovikin çəkdiyi filmdə münaqişə birtərəfli və ermənipərəst mövqedən işıqlandırılmışdı. Elə göstərilmişdi ki, guya münaqişənin kökündə türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin, tarix boyu ermənilərə qarşı bəslədiyi nifrət hissi dayanır. Əslində münaqişənin kökündə dayanan və zaman-

zaman təkrarlanan məsələ – ermənilərin Azərbaycana qarşı irəliləmələri əsassız ərazi iddiaları ilə bilərəkdən unudulmuşdu. Ermənilərin canfəşanlılığı və hiyləsi ilə tarixi faktları saxtalaşdıran bu film 1988-ci ilin axırlarında – 1989-cu ilin əvvəllərində mərkəzi televiziya ilə ekranda göstərildikdən sonra yenə də azərbaycanlıların böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Bu filmə dair Azərbaycandan Moskvaya göndərilən etiraz məktublarına yenə də məhəl qoyulmurdu. 1989-cu ildə mən, ruslar, tatarlar, qazaxlar, özbəklərlə və başqa xalqların nümayəndələri ilə yanaşı bir neçə azərbaycanlının da tərkibində olduğu böyük bir kollektivlə Özbəkistan SSR-in Zərəfşan şəhəri ətrafında geoloji-tədqiqat işləri aparırdım. O zaman bizim fərdi və azərbaycanlılarla bərabər özbəklərin, qazaxların, rusların və başqa millətlərin nümayəndələrinin də olduğu kollektiv imzalarla SSRİ rəhbərliyinə, Sov. İKP-nin Siyasi Bürosuna, Mərkəzi Televiziya, İzvestiya və Pravda qəzetlərinə ünvanladığımız məktublara və teleqramlara da cavabsız qaldılar. Sonralar H.Borovik öz kobud səhnini etiraf edib Mərkəzi televiziya ilə bildirsə də bu «daldan atılan daş topuğa dəyər» effektini verir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda yaranan Milli oyanış meyilləri genişlənərək təcridən Milli mübarizəyə və Milli Azadlıq Hərəkatının başlanmasına gətirib çıxarmışdı. Nəhayət, 1988-ci ilin noyabrında Dağlıq Qarabağın zəngin Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılması azərbaycanlı vətənpərvərlərin səbr kasasını daşıtdırdı və buna qəti etirazlarını bildirmək üçün yüz minlərlə azərbaycanlının Bakının küçə və meydanlarına axışmasına səbəb oldu ki, bununla da Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatı başlandı.

Xalq Azadlıq Hərəkatı ilə bağlı bəzi hadisələri indi də yaxşı xatırlayıram. 17 noyabr 1988-ci il idi. Saat 10 radələrində iş otağında eşitdik ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (ADU – indiki Bakı Dövlət Universiteti) professor-müəllim heyəti və tələbələri ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının

əməkdaşları Qarabağda Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən kütləvi qırılmasına qəti etirazlarını bildirmək üçün nümayişə çıxıblar. Polis qüvvələri isə «Bakı Soveti» (indiki İçəri Şəhər) metrostansiyası yaxınlığında onların qarşısını alaraq, irəliləməyə imkan vermir. O zaman ADU-nin geologiya fakültəsində tələbə olan oğlum Aslanov Aslan da belə bir nümayişin gözlənilmədiyi barədə keçən axşam evdə danışmışdı. Bir neçə iş yoldaşım ilə birlikdə biz də gedib nümayişçilərə qoşulduq. Əsas şüarlarımız və tələblərimiz «Qarabağa azadlıq», «Topxana meşəsinin qırılması dərhal dayandırılın», «Qarabağ Azərbaycan torpağıdır», «Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlıların zorla çıxarılmasına yol verilməsin», «Erməni separatçılarına ar olsun» idi. Nümayişçilərin sayı minlərlə idi. Bizlərə hər tərəfdən əlavə dəstələr də gəlib qoşulurdular. Getdikcə nümayişçilərin sayı daha da artırdı. Hümaymşçilərin ön sıralarında olanlarla (mən də orada idim) polis dəstələri arasında əməlli başlı itələmə, çəkilmə-dartışma başlamışdır. Sanki, əlbəyaxa döyüş gedirdi. Polislər yüzlərlə olsalar da və hər cür zorakılığa yol versələr də, getdikcə nümayişçilərin qarşısında duruş gətirə bilmirdilər və geriyyə çəkildilər. Beləliklə biz indiki İqtisad Universitetinin qarşısına qədər irəliləyə bildik. Bu müddətdə polislərə əlavə dəstələr köməyə gəldilər. Yenə bizi dayandırdılar. Ancaq, qısa müddətdə bizim qüvvəmiz elə çoxaldı ki, polis qüvvələrini üstələyib Elmlər Akademiyası binasının qarşısına qədər irəlilədik. Burada çoxlu polis dəstələri bizim qabağımızı kəməslər də onları yarıb çəkdi və Qoşaqla qapısı meydanına daxil olduq. Burada bizi polis dəstələri ilə bərabər Daxili qoşunların əsgərləri mühəsirəyə aldılar. Əsgərlər əllərində uzun və enli plastik qalxanları (şitləri) biri-birinə söykəyərək özləri ilə bizim aramızda sanki divar yaratmışdılar. Onların başlıca hissəsi heç azərbaycanlı deyildi. Əsgərlər o vaxtkı Kommunist (indiki İstiqlaliyyət) küçəsi boyu bir neçə sıra sıx düzülmüşdülər. Qoşaqla qapısı ilə o zamankı Zevin küçəsi arasındakı dalan və İstiqlaliyyət

küçəsinin axırı isə polislə dolu idi. Nümayişçiləri qətiyyənlə irəli buraxmaq istəmirdilər. Hər cür zor tətbiq edirdilər. Polislər ön sıralardakı nümayişçiləri itələyirdilər, yumruqla, təpiklə vururdular, əzirdilər, əsgərlər qalxanları ilə itələyirdilər və vururdular. Bizlər də onlara tabe olmaq istəmirdik, müqavimət göstərirdik, hətta əsgərlərin qalxanlarını alıb sındırmaq istəyənlər də vardı. Görünür polislər istəyirmişlər ki, Qoşaqa qapısındakı meydanda qısamüddətli mitinq keçirməklə nümayişçiləri sakitləşdirib sonra mitinqi dağıtsınlar, bununla da iş bitib getsin. Qoşaqa meydanına sığmaraq Sabir bağını və İstiqlaliyyət (Kommunist) küçəsinin də böyük bir hissəsini dolduran nümayişçiləri isə bu qane etmirdi. Bir neçə saat davam edən əlbəyaxa mübarizədən sonra əllərində Azərbaycan SSR bayraqlarını yuxarı qaldıran bir dəstə nümayişçi yan tərəfdən ön sıralara qoşuldu və irəli keçib Kommunist küçəsində əllərindəki qalxanları biri-birinə söykəyərək bir neçə qat divar yaradan əsgərlərə çatdılar. Beşgüşəli ulduzlu, ora-qəkcik nişanlı qırmızı bayraqları gördükdə sanki, əsgərlər özlərini itirib bayraqlı insanları saxlamağa bir anlıq tərəddüd etdilər. Bundan istifadə edən əli bayraqlılar və onların ardınca gedən bizlər güclü həmlə ilə əsgərlərin sıralarını yara bildik. Bizim aramızca gələn nümayişçilər də güclü sel kimi axısaq 2 tərəfdən – həm kommunist küçəsindən, həm də dar dalandan o zamankı Zevin küçəsinə çıxdılar. Qısa bir müddətdə Zevin küçəsi nümayişçilərlə doldu və onların ön sıraları sıx toplaşaraq irəliləyib Qız qalası yaxınlığında Neftçilər prospektinə çıxdılar. Burada bir qədər rahat nəfəs aldıqdan və sevinib ruhlanaraq sanki yeni qüvvə topladıqdan sonra nisbətən asanlıqla, böyük ruh yüksəkliyi və coşqu ilə, müxtəlif – yuxarıda sadalanan və ona bənzər şüarlar səsləndirərək irəlilədik və axşam çağı, saat 4 radələrində Bakının ən böyük meydanı olan indiki Azadlıq meydanına toplaşdıq. Meydana daxil olan ön sıralarda mən də vardım. Qısa bir müddətdən sonra oğlum Aslan Aslanovu da meydanda gördüm. Sən demə

o lap əvvəldən ADU-da tələbə yoldaşları arasında təşviqat işi apararaq, bu nümayiş təşkil edənlərin sırasında olmuşdur.

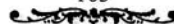
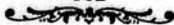
Həmin gün saat 5 radələrində Azadlıq meydanında başlanan mitinq 17 gün və mütəmadi (gündüzlər də, gecələr də) davam etdi. Bu mitinqlərdə yüz minlərlə, milyonlarla insan iştirak etdi, yüzlərlə çıxış edənər oldu, müxtəlif şüarlar səsləndirildi, müxtəlif tələblər qoyuldu. Beləliklə Meydan hərəkatı getdikcə genişlənərək Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının başlanğıcına çevrildi.

Meydan hərəkatı barəsində zamanında da və ondan sonralar da çoxlu və geniş materiallar müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində verilmişdir. Həmin hərəkat haqqında geniş məlumatların bu kitabda verilməsi də heç nəzərdə tutulmamışdır. Ancaq, mənim özümə dair bəzi hadisələr barəsində qısa məlumatlar verməyim düşünürəm ki, yerinə düşər.

Meydanda mitinq mütəmadi davam etdiyindən mən hər gün gündüzlər bir neçə saat və əksər gecələrdə səhərə qədər orada olmuşam. Bəzən axşam və tək-tək hallarda gündüzlər də tribunada çıxışlar da etmişəm. Mitinqin aparıcılarını və çıxış edənləri fəal dəstəkləmişəm.

Meydan hərəkatının 5-ci – 6-cı günlərindən başlayaraq mitinq iştirakçılarını qida məhsulları, yanacaq və yataq materialları ilə təmin etmək üçün müxtəlif insanlar, ailələr, müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən meydana odun, siqaret, içməli sular, yeməklər, yataq ləvazimatı, çadır və s. gətirilib iştirakçılara paylanması halları tez-tez baş verirdi. Hətta həmin materialları qəbul edən və qeydiyyatını aparan məntəqə də formalaşmışdı.

O zamanlar mən Mərkəzi Elmi Tədqiqat Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutunun Bakıda yerləşən Cənub filialında partiya rəisi işləyirdim və Orta Asiya respublikaları ərəzilərində mövsümi geoloji-tədqiqat işləri ilə məşğul olurdum. Həmin 1988-ci ilin çöl mövsümündə Qırğızıstanın İssık Kul vilayətində apardığım

işləri yekunlaşdırmışdım və sonrakı mövsümdə Özbəkistanın Zərəfşan şəhəri ətrafında geoloji tədqiqatlar aparmağı layihələşdirdim. Odur ki, Geoloji-kəşfiyyat partiyası işçilərinin yataq ləvazimatlarını da Bakıda saxlayırdım. 1988-ci ilin noyabr ayının 3-cü ongünlüyündə – havalar soyuq keçən vaxtlarda həmin materialların təzələrindən

1 ədəd 4 nəfərlik çadır, döşəməsi ilə birlikdə,

4 ədəd açılıb-yığılan çarpayı,

4 ədəd açılıb-yığılan, oturacağı brezent parçadan olan çöl stulu,

4 ədəd yorğan,

4 ədəd döşək, 4 ədəd balıq, 4 dəst yataq dəsti

4 ədəd yataq kisəsi (spalın y meşok) içliyi (vkladış) ilə birlikdə

Aparıb Meydanda mitinq iştirakçılarna bağışlamışam. Hətta qəbul məntəqəsində materialları qeydiyyat alıb götürdükdə onları bağışlayan müəssisənin adını və özümün soyadımı da gizli saxlayaraq (qorxudan yox, təvazökarlıqdan) yalnız «bir nəfər azərbaycanlı» yazdırmışdım.

Ermənilər o zamankı Mərkəzi kütləvi informasiya vasitələrində yalandan necə hay-küy salmışdılar ki, və o zamankı SSRİ rəhbərliyini, xüsusilə də Sov. İKP-nin baş katibi M.S.Qorbaçovu necə ələ alıb çəşdirmişdilər ki, Mərkəz Bakıda, Azadlıq meydanında milyonlarla azərbaycanlıların iştirak etdiyi və həftələrlə mütəmadi davam edən bu möhtəşəm mitinqi nə yolla olursa olsun mümkün olduqca tez dağıtmaq istəyirdi. Milyonlarla azərbaycanlı vətənpərvərin iştirak etdiyi bu mitinqi tezliklə dağıtmaq mümkün olmadıqda isə, buradakı hadisələri pərdələmək, onlara başqa don geyindirilmək, burada baş verənləri dünya ictimaiyyətidən gizlətmək istəyirdi. SSRİ rəhbərliyi ermənilərin tərəfini tutaraq, Azərbaycanın haqq səsinə eşitmək istəmədi, azərbaycanlıların haqlı tələblərinə məhəl qoymurdu, Respublikamızı informasiya blokadasında saxlayırdı. Artıq Azərbaycan xalqının SSRİ rəhbərliyinə heç

bir inamı qalmamışdı. Mərkəzə təsir etmək üçün Azərbaycanın sənaye müəssisələrində, dövlət idarələrində, xidmət sahələrində, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət ocaqlarında işçilərin kütləvi tətillərə başlaması məsələsi gündəmə gəlmişdi. Noyabr ayının 3-cü ongünlüyünün ortalarında kütləvi tətilərin başlaması qərara alınmışdı. Ona görə də mitinq iştirakçılarından dəstə-dəstə insanlar idarə və müəssisələrə gedib təbliğət və təşviqat işləri aparırdılar, tətillərin başlanmasını və həyata keçirilməsi işlərində fəal iştirak edirdilər. O günlərdə mən də bir neçə yoldaşla birlikdə gedib, o vaxtlar nəftçiləri Neft Daşlarına Çilov adasına, dənizdəki platformalara aparan gəmilərin yola düşməsinə əngəlləyərkən, neftçilərin böyük bir qisminin tətilərə qoşulmasına nail olmuşdu. Ulduz metrosiansiyasının çıxışında yerləşən Elektrik Ştamları zavodunun və Qaraxərdəki Elektrik cərəyanı birliyinin işçiləri arasında geniş təbliğət və təşviqat işləri aparıb, onların da kütləvi sürətdə tətilə çıxmasını həyata keçirə bildikdik. Sonrakı günlərdə tətil edən işçilərin də Meydana kütləvi axışması gətirdikcə mitinq iştirakçılarının sayı bir milyona çatırdı. Getdikcə mitinqin məramı da genişləndirdi və bir tərəfdən erməni məkrinə, digər tərəfdən də SSRİ rəhbərliyinin yeritdiyi səhv və yanlış siyasətə qarşı mübarizəyə çevrildi.

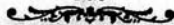
Belə bir şəraitdə Bakıya gələn rəhbərlər azərbaycanlıları sakitləşdirmək üçün aldadıcı, yalan bəyanatlar verməklə kifayətlənirdilər. İrəvana gedən rəhbərlər isə ermənilərə qızıqdırıcı ümidlər verirdilər. Bütün bunlar da vəziyyəti getdikcə gərginləşdirirdi və bir tərəfdəndən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin daha da dərinləşməsinə, bir tərəfdən də Cənub Qafqazda Milli azadlıq hərəkatı meyillərinin güclənməsinə səbəb olurdu. Başda M.S.Qorbaçov olmaqla o zamankı SSRİ rəhbərliyi ermənilərin məkrinə elə uymuşdu ki, Azərbaycanda yetişməkdə olan Milli azadlıq hərəkatını zorla boğmaq, Azərbaycan xalqının haqq səsinə zorla batırmaq yolunu tutmuşdu. Odur ki, 1988-ci il noyabrın axırlarında Bakıya ordu qüvvələri yeridildi,

şəhərin mərkəzi küçə və meydanlarında tanklar düzüldü. O cümlədən mitinqlərin keçirildiyi geniş meydanın (indiki Azadlıq meydanının, o zamankı Lenin adına meydanın) ətraflarında da çoxsaylı tanklar düzülmüşdü. İlk günlər xeyirxah və sülhsevər Bakılılar bu tankların lülələrinə qərənfil dəstələri qoysalar da kəskin soyuqlar nəticəsində meydana gecələməyin sağlamlıq üçün təhlükəli olduğu və bununla əlaqədar nümayişçilərin xeyli azaldığı bir gecədə – 4 dekabr gecəsi saat 2-dən sonra həmin tanklar meydana nümayişçilərin üzərinə sürüldü. Nümayişçilər mühasirəyə alındılar. Ordu qüvvələri getdikcə mühasirə halqasını daraldaraq nümayişçilərə meydan tərک etməyi, əks halda məhv ediləcəklərini qəti sürətdə bildirdi. 100%-li ölüm təhlükəsi altında nümayişçilər meydana qovuldular. Sonra mitinqlər keçirilən həmin meydana giriş yolları ordu qüvvələri tərəfindən bağlandı.

Bakıda fəvqəladə vəziyyət rejimi yaradıldı. Polkovnik Dubinyak şəhərin komendantı təyin edildi. Komendant saatları tətbiq edilərək, əhalini küçə və meydanlarda toplaşmağa qoymadılar, sutkanın müəyyən saatlarında hərəkət və ictimai işlər məhdudlaşdırıldı. Mitinqlər, nümayişlər və tətillər dayandırıldı.

Beləliklə meydan hərəkəti dağıdıldı, nümayişçilərdən ölən və xəsarət alanlar oldu. Bu hərəkətin təşkilatçılarının və rəhbərlərinin bir çoxu həbs olunaraq işğəncələrə məruz qaldılar. Aktivlərin bir qismi repressiyaya cəlb olundular. Bütün bunlar da 1989-cu ilin birinci yarısında Azərbaycanda Milli azadlıq hərəkətinin xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdu.

Bakıda Meydan hərəkəti qəddarlıqla yatırıldıqdan cəmi bir neçə gün sonra 1988-ci ilin dekabr ayının 7-də Ermənistanla baş verən çox güclü-viranedici zəlzələ Azərbaycanda da həmin sarsıtmışdı. O vaxtlar ermənilər azərbaycanlılarla açıq və qəti düşmənçilik edirdilər deyə, mənim bu sözlərimin səmimiyyətinə şübhə edənlər də ola bilər. Odur ki, mən özüm bəri başdan belə şübhələrə cavab vermək istəyirəm:

Əvvəla zəlzələ yer qabığının titrəyişi olaraq, təbii hadisədir, dağıntılara və tələfatlara səbəb olur, güclü olduqca daha dəhşətli baş verir və fəlakət törədir. Ən zəif zəlzələ belə insanda ən azından arzuolunmaz, xoşagəlməz, təəssuf və qorxu hissələri yaradır.

İkinci o zaman zəlzələ baş verən ərazilərdə ermənilərlə yanaşı azərbaycanlılar da yaşayırdılar. Hələ onların qovulmasına təzəcə başlanmışdı.

Üçüncü həmin zəlzələ Ermənistanla yanaşı qonşu Azərbaycan ərazilərində – Naxçıvan MR-də, Kəlbəcər, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarında da müəyyən dağıntılara səbəb olmuşdu.

Dördüncü həmin zəlzələ o vaxtlar (və indi də) Ermənistanla fəaliyyətdə olan AES-i zədələyə bilərdi ki, bu da bütün region üçün böyük fəlakətə səbəb olardı.

Beşinci Azərbaycanda əhalinin böyük hissəsi elə o zamanlar da başa düşürdü ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi keçmiş SSRİ-nin o vaxtki xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlanmışdı və həyata keçirilirdi. Əks təqdirdə SSRİ rəhbərliyi bu münaqişəni elə tənzimləyə bilərdi ki, azərbaycanlılar da, ermənilərdə də həm razı qalardılar, həm də ziyan çəkməzdilər, düşmənçilik və müharibə filan da baş verməzdi və on minlərlə azərbaycanlı və erməni gənc də həlak olmazdı. Axı ermənilər və azərbaycanlılar min illər boyu birgə, sülh şəraitində və yaxın qonşu olaraq yaşamışlar. Elə həmin vaxtda da Azərbaycanda əhalinin böyük hissəsi kommunist partiyasından, mərkəzi hakimiyyətdən və onun ayrı-ayrı strukturlarından daha çox narazı idilər. O vaxt hələ ermənilər nə Kərkicahan, Meşəli, Qarabağlı, Sırxavənd və s. kimi kəndlərimizi zəbt edərək, azərbaycanlıları kütləvi sürətdə qırmamışdılar, Əsir götürməmişdilər, və yaxud qovmamışdılar, nə Xocalı soyqırımını törətməmişdilər, nə də Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Fizuli, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarımızı işğal

etməmişdilər. Odur ki, o vaxt Azərbaycanda ermənilər başqa torpaqlara əsassız iddialı olan cığal qonşular kimi tanınırdılar və heç də qatı düşmənlə hesab olunmurdular.

Nəhayət, Respublikamızda yaxşı başa düşürdülər ki, seysmik aktivlik heç də inzibati sərhədlərlə hüdudlanmır və bizim regionda onun yaranması və pik həddinə qədər yüksəlməsi Azərbaycana və azərbaycanlılara yaxşı heç nə verə bilməz, əksinə böyük fəlakətlər törədərək külli miqdarda ziyan vura bilər.

Beləliklə 1988-ci ildə Ermənistanı baş verən çox güclü-viranedici zəlzələyə Azərbaycanda biganə qalmadılar. Zəlzələnin törətdiyi dağıntılar altında qalan insanları xilas etmək üçün təcili könüllülər dəstələri yaradıldı və təyyarə ilə zəlzələ ocağı rayonuna – Spitak şəhərinə göndərildi. Xəsarət alanların sağlamlığı üçün qanvermə aksiyası keçirildi və minlərlə insan könüllü qan verdi. Zəlzələdən ziyan çəkənlərə humanitar yardım məqsədi ilə dərman ləvazimatları, sarğı materialları, paltar, çadırlar, yatacaq ləvazimatları və s. vacib materiallar toplanıb yola salındı. Zəlzələnin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq üçün çoxlu tikinti materialları göndərilməsi planlaşdırıldı. Zəlzələdən ölənlər on minlərlə insanlara görə Ermənistan respublikası rəhbərlərinə, ermənilərin katalikosuna, erməni xalqına və ölənlərin ailə üzvlərinə və qohumlarına çoxsaylı başsağlığı teleqramları göndərildi. Mən də yaxından tanış olduğum bir neçə erməniyə başsağlığı vermişdim.

Bəs ermənilər nə etdilər?

Nə qədər inanılmaz olsa da, Spitakda baş verən bu dəhşətli zəlzələdən sonra, erməni xalqı üçün son dərəcə ağır, hüznünlü günlərdə belə Ermənistanı anti-azərbaycan kompaniyası nəinki davam etmişdi, hətta şiddətlənmişdi. Gözüqırmış, sərəm ermənilər təbii fəlakətin də acığını azərbaycanlılardan çıxırdılar SSRİ xalq deputatı, «Qarabağ» terror təşkilatının üzvü N.Muradyan elə həmin gün zəlzələ baş verdikdən sonra Spitak rayonunun Qusarlı kəndində yaşayan bütün azər-

baycanlıların dərhal zorla qovulmasını tələb etmişdi. «Daşnakstyun» terror təşkilatının və onun tabeliyində olan regional millətçi təşkilatların fəalları azərbaycanlıları daha çox sıxışdırırdılar. Zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım edilib ərzaq paylansa da zəlzələ zonasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin, o cümlədən Qusarlı kəndinin əhalisinə, içərisində zəlzələdən ölənlər, xəsarət alanlar və yaralanmış olmasına baxmayaraq, heç bir yardım edilməmiş və ərzaq paylanmamışdır. 10 gün zəlzələnin dağıntıları içərisində, açıqda, soyuqda köməksiz vəziyyətdə və ölüm təhlükəsi ilə üz bə üz qalan azərbaycanlı əhali bir tərəfdən də erməni quldurları və terrorçuları tərəfindən öldürülürdü, şikəst edilirdi, öz ata-baba yurdlarından zorla qovulurdu.

12 dekabr 1988-ci ildə zəlzələnin dağıntıları altında qalan erməniləri xilas etməyə tələsən 77 azərbaycanlı könüllünü daşıyan İL-76 təyyarəsi Spitak rayonunun Quqark şəhəri yaxınlığında ermənilər tərəfindən «Stinger» raketləri ilə vurulub yerə salındı. Təyyarənin göyertəsində olan 76 azərbaycanlı könüllü bu xaincəsinə terror hadisəsində həlak oldu. Onlardan yalnız 1 nəfəri, bakılı çilingər F.Balayev möcüzə nəticəsində sağ qalmışdı. Onu ağır yaralı vəziyyətdə Yerevana çatdırıb hospitala yerləşdirmişdilər. Sonra hansısa erməni terrorçu təşkilatlarından birinin «azərbaycanlı yarıya ermənilər arasında yer yoxdur. Əks təqdirdə sonrakı hadisələrə cavabdeh deyilik» hədəsi ilə oradan da çıxartmışdılar.

Zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım üçün Azərbaycandan Ermənistanı göndərilən materiallara və ləvazimatlara da ermənilər məhəl qoymadılar. Onları avtomaşınlarla gətirən nümayəndələri və sürücüləri də çox pis – turşumuş sifətlə, açı sözlərlə, təhqirlə, söyüşlə qarşıladılar. Göndərilən yardım materialları Azərbaycana qaytarılmasa da, rəsmən ondan imtina etdilər. Minlərlə Azərbaycan vətəndaşının könüllü qan verməsi nəticəsində əldə olunan külli miqdarda qanı yerə

axıtdılar. Dərman və sarğı materiallarını tulladılar. Çadır, yatacaq ləvazimatı və ərzaq mallarının aqibəti də bilinmədi.

O zaman hələ bir çox (minlərlə) azərbaycanlıların bir çox ermənilərlə qohumluq, dostluq, yoldaşlıq, yaxın tanışlıq münasibətləri saxlanılırdı. Ermənilərin belə vandal, qaniçən, qəddar, azərbaycanlılara qarşı bu qədər qəvi düşmən olduqlarını heç ağılımıza da gətirmirdik. Güman edirdik ki, bütün bunlar ötürədir və SSRİ DTK-sı ilə xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin qızışdırması nəticəsində baş verir. Odur ki, çoxlu azərbaycanlılar erməni qohumlarına, dostlarına, tanışlarına teleqramlar göndərərək, onların dərdlərinə şərik olurdular, zəlzələdən ölənlərə görə səmimi başsağlığı verirdilər, köməklik təklif edirdilər, təssüflənirdilər. Ermənilərsə bütün bunları öz arşınları ilə ölçərək, bu teleqramları ironiya hesab edirdilər. Hətta heç bir əsası olmadan ağ yalan uydurmuşdular ki, «Zəlzələdən sevinən azərbaycanlılar bağ evlərində atəşfəşanlıq etmişlər». Heç düşünməmişdilər ki, dekabr ayı bağ mövsümü deyil, həm də o zaman Bakıda «Meydan» hərəkatı təzəcə (zəlzələdən 2 gün əvvəl) dağıdılmışdı və fövqəladə vəziyyət yaradılmışdı. Bir neçə nəfərin bir yerə toplanmasına belə yol verilmirdi.

Ermənilərin bu hərəkətlərindən və bu yalanlarından belə çıxır ki, əgər Azərbaycanda güclü zəlzələ baş versəydi ermənilər bunu ironiya ilə qarşılar, buna sevinər və atəşfəşanlıq edəmişlər. Bir də ki, ermənilər tarix boyu, xüsusilə də son aylarda azərbaycanlılara qarşı o qədər quldurluqlar, qəddarlıqlar, xəyanətlər, hər cür pisliklər etmişlər ki, bunun əvəzində azərbaycanlılardan heç cür yaxşılıq gözləmişlər, yalnız pislik gözləyirmişlər.

24. Azərbaycan xalq cəbhəsi

1989-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda çoxları hələ də SSRİ rəhbərliyinin müdrik qərarlar qəbul edərək Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətlə aradan qaldırılması barədə əməli tədbirlər görəcəyinə inanırdı. Eləcə də ermənistana rəhbərliyinin, erməni ədəbiyyatı, incəsənət, mədəniyyət, elm və siyasi xadimlərinin müdrik və ədalətli olacaqlarına, reallığı nəzərə alaraq, vəziyyəti düzgün qiymətləndirəcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Əfsus ki, SSRİ rəhbərliyi və Ermənistanın tanınmış adamları başqa yol seçmişdilər.

Ermənilər də belə vəziyyətdən istifadə edərək öz məkrli siyasətlərini həyata keçirirdilər, getdikcə daha da şirnikləşirdilər, sırtqlaşurdular və Azərbaycana azərbaycanlılara qarşı daha da azğınlaşdılar.

Ancaq, ermənilərin məkrli və SSRİ rəhbərliyinin qarəzli siyasətləri nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ədalətli və düzgün məcraya yönəlmədiyi üçün 1989-cu ilin 2-ci yarısında Azərbaycanda ermənilərə və eləcə də SSRİ rəhbərliyinə və Sovet quruluşuna qarşı mənfi münasibət günbəgün, getdikcə artırdı və genişləndirdi.

1989-cu ilin ortalarında və payız aylarında Azərbaycan xalqının SSRİ rəhbərliyi və SSRİ Dövlət qurumları ilə yanaşı, onların Azərbaycandakı nümayəndəliklərindən (yerli orqanlardan) da narazılığı çoxalmışdı və bu da getdikcə yüksəlməkdə idi. Artıq yerli dövlət qurumlarına etimadsızlıq və itaətsizlik göstərilirdi. Yəni xalqın fəal hissəsi ayağa qalxmışdı. Yenidən on minlərlə və yüz minlərlə azərbaycanlı vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda mübarizəyə qoşularaq respublikamızın müxtəlif şəhər və rayonlarında küçələrə və meydanlara toplaşaraq mitinqlər və nümayişlər təşkil edirdilər, tətilərə başlayırdılar.

Ancaq, bu mübarizənin daha mütəşəkkil və effektiv aparılması üçün onun təşkilatlanmasına və vahid bir mərkəzdən

idarə olunmasına böyük ehtiyac duyulurdu. Bu ehtiyacdən 1989-cu ilin əvvəllərində mübarizənin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildi. Sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.

26 BAKI KOMİSSARI RAYONUNUN XALQ CƏBHƏSİNİN KİTƏBİ

YUQLU KİTƏBİN NƏSİMİ FİLİALININ FƏALİYYƏTİ

- 1.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 2.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 3.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 4.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 5.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 6.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 7.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 8.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 9.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.
- 10.26 Bakı komissarı rayonu üzrə Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialının fəaliyyəti. Bu filialın təsis edilməsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəalları və öndə gedən liderləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi – AXC təsis edildikdən sonra qısa vaxtda vətənpərvər ziyalılar və başqa fəallar və eləcə də Azərbaycanın geniş xalq kütləsi tərəfindən AXC-nin rayonlar üzrə bölmələri, ərazi vəhidləri və müəssisə və təşkilatlar üzrə dayaq dəstələri yaradılaraq, bütün respublikanı əhatə edən geniş şəbəkəsi formalaşdı.

Şəkil 4. 26 Bakı komissarı rayonunun Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialındakı dayaq dəstəsinin fəaliyyət proqramı

Təvəzökarlıqdan uzaq da olsa deməliyəm ki, əvvəlcə AXC-nin Nəsimi rayonu bölməsinin və onun tərkibində METGKİ Azərbaycan şöbəsi, sonra 26 Bakı komissarı rayonu bölməsinin METGKİ Cənub Filialı dayaq dəstələrinin təşəbbüskarlarından, yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri (bəlkə də birincisi) mən özüm olmuşam. Sonralar 1991-ci ilin əvvəllərində Xətai rayonu üzrə Cavanşir dayaq dəstəsinin yaradıcılarından və rəhbər üzvlərindən biri də mən olmuşam.

Həmin dayaq dəstələrinin fəaliyyət proqramlarını da mən hazırlamışdım. O vaxt METGKİ Cənub filialının rəhbərliyi və aparatı 26 Bakı komissarı rayonunda, Xoqol küçəsi 9 ünvanında, bəzi şöbələri Nəsimi rayonunda, indiki M.Qaşqay küçəsində və Oktyabr rayonunda, indiki B.Səfəroğlu küçəsində, ekspedisiya və laboratoriyaları isə Kirov rayonunda, Biləcəri qəsəbəsində yerləşirdi.

METGKİ Cənubi filialının dayaq dəstəsi öz fəaliyyətini həm 26 Bakı komissarı, həm də Nəsimi, Oktyabr və Kirov rayonları Xalq Cəbhələrinin fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırdı və əlaqələndirirdi.

Oxucularda maraq doğuracağına nəzərə alaraq 26 Bakı komissarı rayonu Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənubi filialındakı dayaq dəstəsinin fəaliyyət proqramının mətnini və fotosuratını aşağıda veririk.

26 BAKI KOMİSSARI RAYONUNUN XALQ CƏBHƏSİNİN METGKİ CƏNUB FİLİALINDAKI DAYAQ DƏSTƏSİNİN FƏALİYYƏT PROQRAMI

1. 26 Bakı komissarı rayonunun Xalq Cəbhəsinin METGKİ Cənub filialındakı Dayaq dəstəsi ölkəmizin həyatında başlanmış yenidənqurma, demokratikləşmə, aşkarlıq və sosial ədalət uğrunda mübarizə apararı və Azərbaycan SSR konstitusiyası və qanunçuluğu çərçivəsində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatdır.

2. Dayaq dəstəsi Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin (AXC) eləcə də onun 26 Bakı komissarı rayonu şöbəsinin proqramlarını rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərir.

2.1. AXC xətti ilə təşkil olunmuş bütün tədbirlərdə – mitinqlərdə kütləvi çıxışlarda, nümayişlərdə, piketlər düzəldilməsində, xeyriyyə işlərində və s. fəal iştirak edir.

2.2. Öz fəaliyyətini 26 Bakı komissarı və bəzən də Nəsimi və Kirov rayonlarının Xalq Cəbhələri ilə əlaqələndirərək, onlarla birgə tədbirlər – rayon ərazisində bəzi küçə, meydan və s. adlarının dəyişdirilməsi, ictimai rəyin öyrənilməsi, Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmiş şəxslərin hüquqlarının qorunması, asayışın mühafizəsi, kütləvi etiraz çıxışları və s. həyata keçirir.

2.3. Azərbaycan SSR-nin suveren və hüquqi dövlət haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qəbul etdiyi qanunu tam həyata keçirmək məqsədilə yerli Sovetlərdən tutmuş Ali Sovetədək bütün seçki kompaniyalarında fəal iştirak etməklə deputatlığa namizədlərin azad irəli sürülməsinə, bütün namizədlər üçün geniş seçki kompaniyası şəraiti yaradılmasına, səsərin düzgün hesablanmasına ictimai nəzarət təşkil etməklə seçkilərin tam demokratik keçirilməsinə nail olmağa çalışır.

2.4. Azərbaycanın siyasi və iqtisadi suverenliyi, ərazi bütövlüyü, ekologiyasının yaxşılaşdırılması, maddi və mənəvi sərvətlərinin qorunması və onlardan ən rasional şəkildə istifadə olunması, xalqın güzəranının və mənəviyyatının yüksəldilməsi uğrunda qəti mübarizəyə qoşulur.

2.5. Bədxahların, daşnakların və başqa erməni millətçilərinin və onların quyuqbulayan havadarlarının ermənistanda televiziya, radiosu və qəzetləri və eləcə də mərkəzi informasiya vasitələri ilə respublikamız, xalqımız, ərazimiz haqqında yalan, səhv, subyektiv məlumatlar yaymaq cəhdlərinə qarşı mərkəzi mətbuat və televiziya qəti etirazını bildirməklə, Moskvada, Orta Asiyada və başqa regionlarda hadisələrin düzgün şərhinə, obyektiv işıqlandırılmasına, SSRİ

və eləcə də dünya xalqlarında doğru, düzgün təsəvvür yaradılmasına çalışır.

2.6. Erməni ekstremistlərinin tez-tez təxribat törətdikləri indiki mürəkkəb şəraitdə vəziyyətə nəzarət etmək üçün asayışı mühafizə dəstələri təşkil etmək.

3. Dayaq Dəstəsi METGKİ Cənub filialında yenidənqurma, demokratikləşmə və aşkarlıq uğrunda fəal və hərtərəfli mübarizə aparmağı vacib sayır:

3.1. Əmək kollektivi şurasının tərkibinin düzgün və demokratik seçilməsinə nail olmaq.

3.2. Həmkarlar təşkilatının demokratik və düzgün seçilməsinə nail olmaq.

3.3. Əmək kollektivi şurasının, partiya, (Sov. İKP) həmkarlar və komsomol təşkilatlarının, eləcə də müxtəlif səviyyəli rəhbərliklərin fəaliyyətlərini yenidənqurma və aşkarlıq prinsipinə uyğunlaşdırmasına, xeyli yaxşılaşdırmasına və tam demokratikləşməsinə nail olmaq.

3.4. Əməkdaşların hüquqlarının qanunla müdafiəsini təşkil etmək.

3.5. METGKİ Cənubi filialında Azəri-türk dilini sürətlə inkişaf etdirib, Azərbaycan SSR konstitusiyasında təsbit olunmuş dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaqla yaxın gələcəkdə sənədləşmənin (mərkəzə göndərilən sənədlərdən başqa) azəri-türk dilinə keçilməsinə nail olmaq.

3.6. Kollektivin saflığı, sıx birliyi və yekdilliyi uğrunda fəal çalışmaq, yaşından, vəzifəsindən, əqidəsindən və s. asılı olmayaraq hər cür parçalanmaya və təfriqçiliyə yol verilməsinin qarşısını almaq.

3.7. Azərbaycan xalqının dilinə, qeyrətinə, adət-ənənəsinə, milli qururuna, ləyaqətinə və ümumən Milli xüsusiyyətlərinə qarşı hər hansı hərəkəti pisləmək və bu hərəkətlərin sahiblərinə və icraçılarna qarşı qəti mübarizə aparmaq, kollektiv qarşısında tənbeh etmək.

4. Dayaq dəstəsinin fəaliyyət proqramının gələcəkdə yaranan vəziyyətlərə uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Bu proqramın 1989-cu ildə SSRİ dövlətinin sərt qanunlarının hökm sürdüyü, yalnız yenidənqurma, demokratikləşmə və aşkarlıq ideyalarının təzəcə yarandığı şəraitdə tərtib edilmişdi. O vaxt türkçülük və azərbaycançılıq ideyaları da təzə-təzə cücrəməyə başlamışdı. Xalqımızı ən çox incidən problem Dağlıq Qarabağ münafişəsi fonunda ermənilərin azgünlüklə və vəhşiliklə soydaşlarımızı kütləvi sürətdə öz ata-baba yurdlarından qovması, öldürməsi, SSRİ rəhbərliyinin isə buna biganəliyi idi.

Mərkəzi Komitənin qarşidan gələn plenumunda müzakirə edilməsi üçün «Muasir dövrdə partiyanın Milli siyasi (Sov. İKP platforması) layihəsi 1989-cu ilin avqustunda qəzetlərdə dərc olunaraq ictimai müzakirəyə çıxarılmışdı. METGKİ-nin Cənub filialı dayaq dəstəsində layihəni diqqətlə oxuyub müzakirə etdik. Oradakı bəzi məqamlar bizi qane etmirdi. Odur ki, təkliflərimizi hazırlayıb METGKİ Cənub filialının bütün kollektivi adından 72 imza ilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə göndərdik. Bizi qane etməyən əsas məqamlar bunlar idi:

1. «Sovet federasiyasını necə yenidənqurub doğmalaşdırılmalı» bölümündə belə bir müddəa yazılmışdı. «Əgər ittifaq qanunu ittifaqın səlahiyyətlərini aşarsa respublika öz ərazisində həmin qanunun tətbiqinin dayandırılması haqqında məsələ qaldıra bilər». Biz təklif etdiyimiz variant isə belə idi «Əgər ittifaq qanunu ittifaqın səlahiyyətlərini aşarsa, müttəfiq respublikanın suveren hüquqları pozularsa respublika öz ərazisində həmin qanunun tətbiqini dayandıra bilər».

2. «Milli məsələ və vətəndaşların hüququ» bölümündə belə bir müddəa yazılmışdı. «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Krım tatarları, Volqətrafi almanları, yunanlar, kürdlər, koreyalılar, məhsəti türklərinin və başqalarının problemlərinin həlli üçün bütün tədbirlər görülsün». Biz isə bu ifadəyə etiraz

edirdik və bu müddəanın belə bir variantda yazılışını səhv adlandırdıq. «Azərbaycanın Dağlıq qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində müxtəlif millətlər yaşayırlar və onlar repressiyaya uğramayıblar. DQMV probleminə repressiyaya uğramış xalqların problemləri ilə birlikdə baxıla bilməz, çünki bu problem millətçi qruplaşmalar tərəfindən süni surətdə şişirdilmişdir və o birilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur». Həmin müddəanın əvəzində isə belə bir müddəa təklif edirdik. «Krım türkləri, Volqətrafi almanları, yunanlar, kürdlər, koreyalılar, məhsəti türkləri və Ermənistandan zorla qovulmuş 165 min azərbaycanlıların problemlərinin həlli üçün bütün tədbirlər həyata keçirilsin».

O vaxt Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların hələ hamısı zorla qovulmamışdı və DQMV-də hələ azərbaycanlılar yaşayırdılar.

Qeyd olunan müddəalardan başqa dəyişilməsini təklif etdiyimiz 2 bir o qədər də prinsipial əhəmiyyəti olmayan kiçik məsələlər də vardı.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinə göndərilən həmin təkliflər kompleksinin fotosurəti aşağıda verilir.

Mübarizənin təşkilatlanması praktikada da özünü göstərirdi. Azərbaycan Xalq Azadlıq Hərəkatı getdikcə daha çox güclənirdi. AXC bütün dünyada tanınan, rəğbət bəslənilən ictimai-demokratik qüvvəyə çevrilirdi. Bu da erməniləri və SSRİ rəhbərliyini getdikcə daha çox narahat edirdi.

Beləliklə 1989-cu ilin ortalarından başlayaraq Bakıda və sonra bütün Azərbaycanda Xalq Azadlıq Hərəkatı yenə geniş vüsət almışdı. Respublikamızın hər yerini mitinqlər dalğası bürümüşdü. Kütləvi tətillər ara vermirdi. O zaman hələ siyasi partiyalar formalaşmamışdı. Dağlıq Qarabağ ərazisindəki azərbaycanlılar yaşayan onlarla kəndin erməni silahı dəstələri tərəfindən işğal olunmasına, dağıdılmasına, yandırılmasına, həmin kəndlərdə yaşayan azərbaycanlı əhalinin zorla, vəhşiliklə öz ata-baba yurdlarından qovulmasına, əsir, girov

götürülməsinə, kütləvi qırılmasına və bütün bunlara göz yuman SSRİ rəhbərliyinin belə alçaq siyasətinə qarşı mübarizə aparan bütün azərbaycanlı vətənpərvərlər Azərbaycan Xalq Cəbhəsində birləşmişdi. Beləliklə Azərbaycan Xalq Azadlıq Hərəkatı o zaman Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) adıyla tanınırdı. O zaman xalqımız AXC-yə böyük etimad göstərirdi, ümid bəsləyirdi, onun ətrafında sıx birləşmək əzmində idi. AXC-nin çağırışı ilə yuz minlərlə, milyonlarla vətənpərvər nümayişlərə, mitinqlərə çıxırdı, zavodlarda, fabriklərdə, neft mədənlərində və başqa sənaye müəssisələrində, nəqliyyat və tikinti-quruculuq sahələrində, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və elm ocaqlarında, müxtəlif idarə və təşkilatlarda işə çıxmayıb kütləvi və uzunmüddətli tətillər edirdilər. O vaxt AXC-nin mübarizə əzmindən ruhlanaraq mən də ona dair bir şeir yazmışdım. O şeir belə idi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-
Xalqın səsi, haqqın səsi,
Rus imperiyasına qarşı
Azadlıq mübarizəsi;

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-
Müstəqilliyin müjdəsi,
Xalqımızın xoşbəxtliyi üçün
Milli Dövlət Məsələsi;

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-
Xalqımızın qolu, qüvvəsi,
Erməni daşnaklardan
Vətənin müdafiəsi;

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-
Xalqın əzmi, iradəsi.
Amalıdır ya azadlıq,
Ya da şəhidlik zirvəsi;

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-
Gümhuriyyət vərasəsi,
Bir Azadlıq Günəşinin
Sönməyən nuru, zərrəsi.

AXC yarandığı gündən etibarən respublikamızda milli-azadlıq hərəkatının təşkilatçısı və aparıcı qüvvəsi rolunu oynayırdı. Adından da görüldüyü kimi, o ümumxalq təşkilatı, ümumxalq hərəkatı idi. Odur ki, AXC-nin tərkibində xalqın içindən çıxmış bütün nümayəndələr, hər cür təbəqədən olan adamlar vardı. Bununla belə onun tərkibində milli, vətənpərvər gənclər və ziyalılar üstünlük təşkil edirdilər. AXC rayon şöbələri və dayq dəstələri şəbəkəsi ilə bütün respublikamızı əhatə edirdi.

1989-cu ilin əvvəllərindən 1992-ci ilin ortalarınaq Azərbaycanca həyata keçirilən çoxsaylı mitinqlər, nümayişlər, tətillər AXC tərəfindən təşkil olunmuşdur. 1989-cu il 31 dekabrda Quzey Azərbaycanla Güney Azərbaycan arasında 300 km uzunluğunda dövlət sərhəddinin dağıdılıb aradan götürülməsi ilə 2-yə bölünmüş Azərbaycanın və azərbaycanlıların simvolik də olsa birləşdirilməsi on minlərlə AXC üzvlərinin fədakarlığı sayəsində mümkün olmuşdur.

1990-cı yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə yüz minlərlə azərbaycanlının mütəşəkkil sürətdə, boş əllə tərədən dırnağa qədər silahlanmış, peşəkar qoşun kontingentlərinin qarşısına çıxaraq məğrurluqla sinə gərməsi AXC-nin adı ilə bağlıdır.

On illərlə altdan-altından silahlanmış, Livandan və Suriyadan müasir silahlar almış, millətçi ermənilərin başladığı və Sovetlər Ordusunun Qarabağdakı və Ermənistandakı his-

sələrinin də cəlb olunduğu Qarabağ müharibəsinin ilk illərində Azərbaycanın və xalqımızın müdafiə olunması üçün ölüm-dirim savaşına qalxanlar da köhnə tufənglərlə, tək-tək avtomatlarla silahlanmış və cuzi hərbi texnikaya malik olan, könüllü gənclərdən ibarət AXC dəstələri idilər.

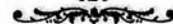
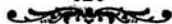
AXC 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət atributlarının – üç rəngli, ay-ulduzlu bayrağımızın və himnimizin yenidən bərpa olunmasına, həmçinin bir sıra, SSRİ dövründə dəyişdirilmiş toponimlərimizin yenidən bərpa olunmasına və ya dəyişdirilərək milliləşdirilməsinə nail oldu. AXC və Azərbaycanın başqa demokratik qüvvələrinin tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında bəyannamə qəbul etdi. Həmin il oktyabrın 18-də «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası» qəbul olundu, onun referendumla təsdiqi isə dekabrın 29-da həyata keçirildi.

Təəssüf ki, sonralar Milli İstiqlal, Müsavat, Milli Həmrəylik və s. partiyalarının və təşkilatların AXC-dən qopması onun zəifləməsinə, parçalanmasına, nüfuzdan düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

25. 20 Yanvar faciəsi

1989-cu ilin axırlarında Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı daha geniş vüsət almışdı. Bu hərəkat paytaxtla bərabər Azərbaycanın əksər bölgələrini də bürümüşdü və getdikcə də güclənməkdə, alovlanmaqda idi. Payız aylarının hər bazar və ya şənbə günlərində Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın bir çox başqa şəhərlərində böyük mitinqlər təşkil olunurdu və keçirilirdi. Bakıdakı yüz minlərlə adamın iştirak etdiyi əzəmətli mitinqlərdə respublikanın başqa ərazilərindən gələn çoxlu insanlar da iştirak edirdi. Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan gələnlər ermənilərin o yerlərdəki azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən və azğınlıqlardan, həm də onların Azərbaycanca qarşı müharibəyə ciddi hazırlaşdıqlarından danışırdılar. Bütün bunların nəticəsində də həm Azərbaycanı, həm də Ermənistanı tətillər dalğası bürümüşdü. Sənaye, təsərrüfat və quruculuq sahələri iflic vəziyyətə düşmüşdü. Bu da öz növbəsində bütün SSRİ məkanında sənaye istehsalının tənəzzulünə gətirib çıxarmışdı.

Bir tərəfdən də M.Qorbaçovun təşəbbüsü və SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə 1989-cu ilin 12 yanvardan etibarən DQMV-də Xüsusi idarəetmə komitəsi yaradılmışdı. Ermənipərəst A.Volski də həmin komitəyə rəhbər təyin edilmişdi. 1989-cu ildə ermənilərin canfəşanlılığı və A.Volskinin xeyrduası ilə muxtar vilayətdə Azərbaycan SSR tərəfindən yaradılmış bütün sənaye strukturları Bakının yurisdiksiyasından çıxarılararaq Erevanın və ya Moskvanın yurisdiksiyasına verilmişdi. Bundan əlavə Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağda (Xankəndidə, Ağdərədə, Xocavənddə, Xocalıda, Şuşada) və Ermənistan SSR-in Stepanavan, İcevan, Vardanis, Exqnadzor, Qafan, Mehri, Quqark, Krasnoselsk, Ararat, Amasiya, Noenberyan və s. rayonlarında ermənilər azərbaycanlılara qarşı başqınlar, talanlar, qətilər və s. quldurluq-azğınlıq hərəkatları törədərək onları ölüm təhlükəsi

altında, zorla öz doğma ata-baba yurdlarından vəhşiliklə qovmuşdular. 1989-cu ilin axırında təkcə Ermənistandan zorla qovulan azərbaycanlıların sayı artıq 200 000 nəfəri ötmüşdü. Bunu erməni tərəfi, Ermənistan SSR rəhbərliyi də etiraf edirdi.

SSRİ rəhbərliyinin, Sov. İKP-nin Mərkəzi Komitəsinin və onun baş katibi M.S.Qorbaçovun azərbaycanlıların taleinə və tarixi ərazilərinin doğma vətən torpaqlarının əlindən alınmasına biganəliyi və haqsız erməni iddialarının qarşısını almaq əvəzinə erməni millətçilərini şümrəkləndirməsi və onların nazı ilə oynaması bir tərəfdən azərbaycanlıların qəzəbinə və bir millət olaraq ayağa qalxmasına, digər tərəfdən də ermənilərin daha da həyasızlaşmasına və sırtqlaşmasına səbəb olmuşdu. SSRİ rəhbərliyi, Sov. İKP MK, M.S.Qorbaçov isə SSRİ-nin gələcək taleyi üçün bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu qabaqcadan görmədikləri və anlamadıkları üçün və yaxud səriştəsizlik və qətiyyətsizlik ucundan bu problemin həllini onun millətlərarası etnik mübarizə (münaqişə) müstəvisinə keçirərək, azərbaycanlılarla erməniləri qarşı-qarşıya qoymağa üstünlük verirdilər. Bununla da yaxalarını kənara çəkmək istəyirdilər.

Öz əhalisinin kütləvi qırılmasına rəvac verən SSRİ rəhbərliyini qəflətdən oyatmaq üçün 1989-cu il 31 dekabrda Naxçıvan MR ərazisində və Azərbaycanın digər cənub bölgələrində SSRİ-nin İranla olan 300 km-dən artıq məsafədə quru sərhəddi on minlərcə AXC qüvvələri və başqa azərbaycanlı fəallər tərəfindən ləğv edilmişdi, sərhəd dirəkləri çıxarılıb yandırılmışdı, sərhəd məntəqələri sökülüb dağıdılmışdı, sərhəd məfilləri kəsilib doğranmışdı, tullanmışdı. Beləliklə İran Azərbaycanı ilə Şimali Azərbaycan Respublikası arasındakı sərhədlər aradan götürülmüşdü. Sonralar Dünya Azərbaycanlıların Həmrəyliyi günü kimi tarixə düşən həmin gün sanki, Azərbaycan və azərbaycanlılar simvolik də olsa bir ölkədə və bir dövlətdə birləşmişdi. Bu hadisə SSRİ rəhbərliyini silkələyib oyatsa da, o özündə cəsarət və qətiyyət tapıb məsələnin ədalətli

həlli istiqamətində heç bir iş görmədi və ya görə bilmədi, üstəlik qədim və çoxmilyonlu Azərbaycan xalqının haqq səsinə batırmaq üçün orduya, silaha əl atırdı.

1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan torpaqlarını erməni işğalından, dinc, silahsız azərbaycanlıları müasir silahlarla silahlanmış çoxsaylı erməni quldur dəstələrindən qorumaq üçün AXC tərəfindən SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərliklərinə, mərkəzi və yerli dövlət qurumlarına qarşı ultimatum xarakterli tələblər, ağır ittihamlar irəli sürüldü. O zamankı SSRİ və Azərbaycan SSR rəhbərlikləri, mərkəzi və Respublika dövlət qurumları isə AXC-nin haqlı tələblərini, heç olmazsa onların az bir qismini, yerinə yetirmək – ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərə son qoymaq əvəzinə AXC-ni məhv etmək, onun kökünü kəsmək, hər cür zor işlətməklə təzyiqli göstərərək onu parçalamaq, onun strukturların dağıtmaq, onun rəhbərlərini və çoxsaylı daha aktiv üzvlərini həbs etmək və s. yolunu tutmuşdu. Beləliklə də Azərbaycan xalqının gözünü qorxutmaq, haqq səsinə batırmaq istəyirdi.

1990-cı ilin yanvar ayının əvvəllərində artıq Azərbaycanın bir sıra bölgələrində – Naxçıvan MR-də, Lənkəranda və s. fəvqəladə vəziyyət elan olunmuşdu. Bakıda da fəvqəladə vəziyyət yaradılacağı gözlənilirdi.

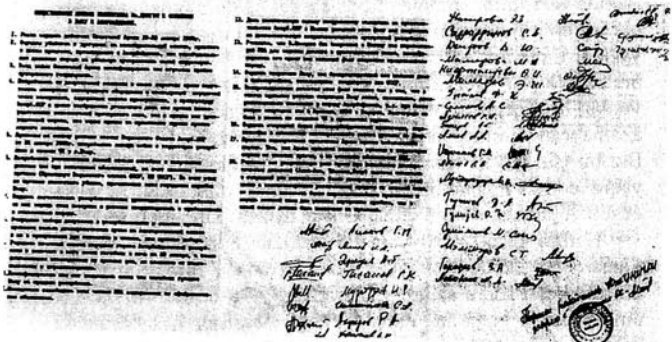
Yaxşı yadımdadır ki, 1990-cı ilin 13 yanvar bazar gününün 2-ci yarısında Bakının Azadlıq meydanında növbəti mitinq keçirilirdi. Bu çox möhtəşəm bir mitinq idi. Yarım milyondan artıq adam bu mitinqə toplanmışdı. Mitinqdə həyəcanla, pafosla, qışqırıqla, sakit, aramla danışanlar bir-birini əvəz edirdi. Bəzən çox radikal çıxışlar səslənirdi. Bəzi məsələlər müxtəlif baxışlardan qabardılırdı. Müxtəlif qruplaşmaların fəallığı aydın hiss edilirdi. Mitinqin axırlarına yaxınlaşanda Əbulfəz Elçibəy çıxış etdi. İndiki kimi xatırlayıram Elçibəy deyirdi ki, «Bakı respublikamızın paytaxtı olmaqla, həm də düşünən beynidir. Biz burada, demokratik şəraitdə torpaq-

larımız və xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəmizi qətiyyətlə davam etdirməliyik. Ancaq, heç bir qanun pozuntusuna, cinayət tərkibi olan əmələ, kimliyindən, keçmişindən və milliyətindən asılı olmayaaraq insanların hüquqlarının pozulmasına qətiyyətlə yol verməməliyik. Belə halları əsas götürüb bizim mübarizəmizi dayandırmaq üçün Bakıda da fəvqaladə vəziyyət yaradıb, buraya da qoşun birləşmələri yeridə bilərlər».

O vaxtlar mən METGKİ-nin əməkdaşı olaraq, Özbəkistanın Buxara vilayətinin Zərəfşan şəhəri yaxınlığında əlvan filiz yataqları üzrə təcrübi-metodik geoloji tədqiqat işləri aparan partiya rəhbərlik edirdim. 1989-cu ildə apardığımız işlərin nəticələri və tövsiyələrimiz barədə Səmərqənd Geoloji İdarəsinin Muruntau GKE-kollektivini tanış etmək üçün həmin günün gecəsi mən iş yoldaşım Fərhad İsa oğlu Hüseynovla birlikdə Bakıdan Səmərqəndə uçmalı idik. Əvvəlcədən bilet almışdıq. Odur ki, Elçibəyini nitqi bitir-bitməz biz tələsik mitinqdən uzaqlaşaraq 28 may (o zamankı 28 aprel) küçəsinə çıxdıq. Burada 8-10 nəfərdən ibarət bir dəstə adam təxminən 55-60 yaşlı bir kişini dövrəyə almışdılar. Kişinin çöhrəsindən yazıqlıq yağırdı. Onun bərk qorxduğu, vahimə altında olduğu aydın hiss olunurdu. Mən «nə məsələdir? Burada nə baş verir?» soruşduqda onlardan biri əlini dövrəyə aldığını kişiyyə tərəf uzadaraq, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ləhcəsinə bənzər bir ləhcə ilə «nə olacaq, bu köpəkoğlu ermənilərin orada bizləri qırdıqları bəs deyilmiş, Bakıda da azərbaycanlıları öldürürlər» deyər cavab verdi. Mən «təzə nə xəbər eşitmisən ki, belə danışırsan?» deyər soruşduqda, o «bu gün mitinqdə xəbər veriblər ki, bakılı bir erməni əlindəki iti balta ilə 2 azərbaycanlı cavan oğlanı boynundan vuraraq öldürmüşdür» deyər cavab verdi. «Biz mitinqdən gəlirik. Mitinq başlanmazdan əvvəl meydana idik. Orada belə xəbər filan olmayıb» deyəndə dövrədəkilər bizə çox tərs-tərs baxırdılar. Onlardan biri «yəqin siz eşitməmişiniz, ancaq olub» - deyər mızıldadı. Döğrudən də mitinqdə belə bir xəbər verilməmişdi.

Bakıda qarışıqlıq yaratmaq üçün qəsdən uydurulmuş bu xəbəri biz ilk dəfə bunlardan eşidirdik. «Bunu buraxın çıxсын getsin, yazıqdır» dedim. «Sən nə danışırsan?... O köpək oğlunu niyə buraxaq ki...? Gör kimi müdafiə edirsiniz?...», deyər yer bə yerdən bizə qışqıraraq üstümüzə yeridilər. Qışqırıqlar içərisində azərbaycan dilində pis danışanlar, rusca danışanlar da vardı. Biz bu işin əvvəlcədən planlaşdırılmış və qurulmuş olduğunu yəqin edib və cəhdimizin heç bir xeyri olmayacağını başa düşüb yolumuza davam etdik. Onsuz da aeroporta tələsirdik.

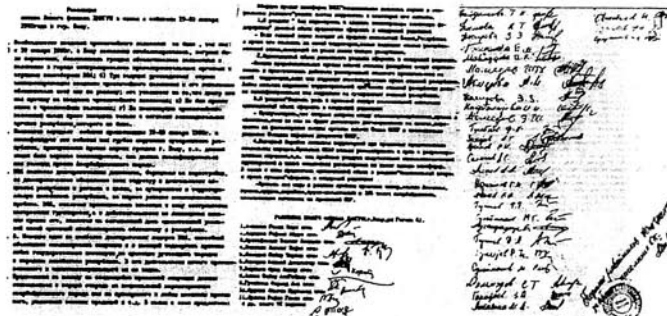
Həmin gecə biz təyyarə ilə Bakıdan Səmərqəndə uçduq. Səmərqənd aeroportundakı mehmanxanada bir neçə saat dincəldikdən sonra səhər – 14 yanvar 1990-cı ildə METGKİ-nin Zərəfşan şəhərinə bitişik Yanqi Zərəfşan qəsəbəsindəki bazasına getmək üçün avtobusla yola düşdük. Zərəfşanla Muruntau arasındakı məsafə 10 km-dən artıq olmaz 2-3 gün maşınla Muruntauya gedib-qayıtdıq və nəzərdə tutulan işi bitirdik. Əvvəllər olduğu kimi bu arada da tanıdığım və bəzən tanımadığım adamlarla söhbətlər edirdim, ünsiyyətə girirdim. Mərkəzi və yerli qəzetləri izləyirdim. Televiziya və radio verilişlərinə qulaq asırdım. Cənub Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında o qədər bəsit, yanlış və qarəzli danışırdılar ki... O aylarda, o günlərdə insanlar Baltıyanı respublikalarda və Cənubi Qafqazda baş verənlər ilə daha çox maraqlanırdılar. Kütləvi informasiya vasitələri isə, təmsil etdikləri təşkilatların maraq və baxışlarını nəzərə alaraq heç də həmişə həqiqəti tam açırmırdılar və yalanı həqiqət kimi təqdim edirdilər. Mən əvvəllər olduğu kimi, yəndə Azərbaycan həqiqətlərini daha çox insanlara çatdırmağa çalışırdım. Buradan apardığım qəzet parçalarını, şəkilləri, bəzi bukletləri onlara göstərirdim. Meydandakı çıxışlardan, Azərbaycan xalqının haqlı tələblərindən həmsöhbətlərimə danışırdım.

Şəkil 5. 1990-cı il yanvar hadisələrinə dair METGKI
Cənub filialı kollektivinin ümumi rəyi

Yanvarın 19-dan 20-sinə keçən gecə Səmərqənddən Bakıya qayıtmalı idik. Uçuş yerli vaxtla axşam saat 11 radələrində, Bakı vaxtı ilə isə axşam saat 9 radələrində başlamalı idi. Elan olduğu vaxtdan saat yarım keçsə də qeydiyyat hələ başlanmamışdı. Səbəbini də elan eyləyən, deyən bilən yox idi. Məlumat bürosu da müxtəlif yayındırıcı sözlər danışırdı. Biz, həmin təyyarə reysi ilə Bakıya uçmaq istəyən səmşişinlər də gözləyirdik. Narahatçılığımız və nigaranchılığımız getdikcə artırdı. Səmərqənddə hava sakit və aydın idi. Yağıntı yox idi, külək yox idi. Texniki səbəb də göstərmirdilər. Yerli vaxtla gecə saat 2-yə işləmiş, o vaxt Bakıda saat 12-yə işləyirdi, xəbər çıxdı ki, Bakıya uçmağa icazə vermirlər. Səmşişinlər arasından 2 nəfər cavan kişi «biz gedib pilotla danışıraq Minvoda uçarıq, ordan evə getmək asandır» deyə gözləmə zalından çıxdılar. Mən «Minvoda uçmağa dəyərimi» deyə bir xeyli düşünsəm də heç bir qərara gələ bilməmişdim. Bu vaxt Minvoda uçağı təklif edənlər gözləmə zalına daxil

olub dedilər ki, «biz pilotla danışıq, o uçmaq istəyirdi, ancaq Minvoda uçmağa da icazə vermədilər». Mən də qalan səmşişinlər kimi bərk nigarən idim. Saat 2 təzəcə olmuşdur ki, səmşişinlərdən bir yaşlı qadın dedi ki, «mən öyrənə bildim, Bakıda vuruşma gedir, yəqin ki, elə ona görə də biz buradayıq». Sanki mənim də ürəyimə dammışdı, odur ki, tez soruşdum «Necə? Ordu qüvvələri Bakıya girib əhaliyə silah qaldırıb? Deyə soruşdum. «Yoox qazarmada bizim kursantlarla ruslar arasında atışma baş verib!» dedi. Sonra mənim sifətimdəki təlaşi görüb «qorxma dağıstanlılar, çeçenlər, tatarlar, başqırdlar, bütün müsəlman kursantlar da köməyə gəliblər, bizim tərəfdə vuruşurlar» - deyə əlavə etdi.

Şəkil 6. 1990-cı il yanvar hadisələrinə dair METGKI
Cənub filialı fəalllarının qətnaməsi

O zaman mobil telefonlar yox idi. Televiziya verilişləri gecə yansı bitirdi. Həm də bütün SSRİ məkanında Mərkəzi televiziya və hər müttəfiq respublikanın yalnız bir televiziya kanalı fəaliyyət göstərirdi. Onlar da Dövlətin tam nəzarəti altında, senzura şəraitində işləyirdilər. Ona görə də həmin gecə

lötçilərdən və onlara qoşulmuş çəçenlərdən, inqışlardan, tatarlardan, başqırdlardan və başqa müsəlmanlardan ibarət olduğunu deyirdi. Mən bunların təxribat və təbliğat olaraq əvvəlcədən hazırlandıqlarını dərhal hiss etdim. Ancaq bunları görüb hid-dətənənələr, damdakıların timasalında azərbaycanlıları və onlara qoşulanları qinayanlar da var idi.

Əslində isə, yanvarın 19-u axşam çağı Azərbaycan televi-ziyasının enerji bloku SSRİ xüsusi xidmət orqanlarının əmək-daşları tərəfindən partladılmışdı, heç olmasa tələfatın miq-yasını azaltmaq üçün əhaliyə ciddi xəbərdarlıq edilməsinə də imkan verilməmişdi. Həmin gün və heç vaxt Bakıda o gös-tərilmələr olmamışdı, üstəlik də çəkilməmişdi. O zaman həvəs-kar telefon çəkilişi də hələ mövcud deyildi.

Bizim təyyərəmizin Bakıya uçuşuna nəinki yanvarın 20-sində, heç yanvarın 21-ində də icazə vermədilər. Həmin günləri də Səmərqənd aeroportunda böyük nigaranlıqla, ağır iztirabla, dərin fikir və xəyalla yola verdik. Təsvir etdiyim yalan təxribat məlumatları 20,21 yanvar tarixli «Pravda», «İzvestiya» və s. Moskva qəzetlərində də dərc olunmuşdu və televiziya ve-rişlərində də tez-tez təkrar göstərilirdi. Yalnız 22 yanvar tarixli qəzetlərində Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi, Bakıya qoşun hissələri yeridilməsi və buna qarşı çıxaraq müqavimət göstərən «ekstremistlər» arasında təxminən 50-yə qədər adamın xəsarət alması və 20-yə qədər adamın ölməsi yazılmış-dı.

19 yanvarda bizi Bakıya gətirməli olan təyyarə reysi 22 yanvarda axşam çağı Binə hava limanında (indiki H.Əliyev ha-va limanı) yeniş etdi. Aeroportda xidmətçi işçilər yox idi. Ba-qajlarımızı əlimizdə daşdıq. Dayanacaqlarda taksilər də gözə dəymirdi. Bir təhər ki, bir maşın tapıb danışıdım ki, bizi evə çatdırırsın. Sürücü əsas, magistral yollarla deyil, qıraq yollarla, qaranlıq, əsiz küçələrlə asta, qorxa-qorxa və ehtiyatla sürürdü. «Tələfat çox olub?» deyər soruşdum. «Çox olub» dedi. «Nə qədər» deyəndə cavab verdi ki, «dəqiq sayını demirlər,

gizlədirlər.» Nəhayət axşam qaranlığı düşəndən də bir qədər sonra gəlib evə çatdıq. Qapını açan arvadım Zümrüd üzündəki tələs və nigaranlıq hissələrini sezib «uşaqlar hamısı salamatdır! Qorxma!» deyib məni sakitləşdirdi. Oğullarım, ali məktəb tələbələri Aslanla, Babəkə və orta məktəbin şagirdi Anarla görüşüb xeyli söhbət etdik. Onlar da yanvarın 19-dan 20-sinə keçən gecə yoldaşları və həmyaşdları ilə birlikdə Bakının müxtəlif küçələrində və meydanlarında olmuşdular, baş verən dəhşətli hadisələri öz gözləri ilə görmüşdülər. Bir qədər toxdayıb, sonra qohumlar, qonşular haqqında məlumatları soruşub öyrəndim, yaxınlara, tanışlara zəng edərək hal-əhval tutdum.

Evdə etdiyimiz söhbətlərdən və dost-tanışla etdiyimiz telefon söhbətlərindən mənə bir daha və tam əminliklə aydın oldu ki, erməni millətçiləri tərəfindən müxtəlif yollarla və müxtəlif üsullarla ələ alınan SSRİ rəhbərliyi Bakıda bu qanlı qırğını burada çox geniş şəkildə vüsət almış və getdikcə də qızışaraq alovlanan Milli azadlıq hərəkatını boğmaq və Azərbaycan xalqının gözünü qorxutmaq üçün qəsdən və planlı, düşünülmüş şəkildə törətmişdir. Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda on minlərlə, bəlkə də 100 mindən artıq Adam Sovet ordusunu şəhərə buraxmamaq məqsədilə küçələrə çıxıbmiş. Ordu əliyalın əhaliyə qarşı hücumu keçmiş, xüsusi qəddarlıqla, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, evləri, binaları, xəstəxanaları, hərəkdə olan avtobusları, taksiləri və ambulansları belə gülləbaran etmişdi. Uşaqları, qadınları, qocaları, şəfəqat bacılarını və həkimləri belə öldürmüşdü. Bir vaxtlar atalarımızın, özümüzün, oğlanlarımızın qulluq etdiyi Sovet ordusu xalqımızın qanını axıtmışdı. Söhbətlərdən onu da bildim ki, Bakıda fəvqəladə vəziyyət yaradıblar, televiziyanın enerji blokunu partladılar. Hərbi zabiti - general Sokolovu komendant təyin ediblər, fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar olaraq, bir sıra məhdudiyətlər, qadağalar, komendant saatları və s. tətbiq ediblər. İctimai hərəkatları nəzarət altına alıblar. Məlum

oldu ki, azadlıq, haqq-ədalət tələb edən dinc, əliyalın izdihamın arasında qəddar Sovet hərbiçilərinin gülləsinə tuş gəlib həlak olan şəhidlərimizi biz Bakıya çatana qədər artıq dəfn etmişdilər. Onların qəbirləri keçmiş Dağüstü parkın hipsometrik yuxarı hissəsində sıra ilə düzülmüşdü. Bu yeni qəbiristanlıq salındığı gündən hamı buranı «Şəhidlər Xiyabanı» adlandırdı. Yeni deyəndə buranı yeni qəbiristanlıq adlandırmaq da düzgün olmazdı. Əvvəllər Çəmbəkənd qəbiristanlığının davamı (bir hissəsi) olan bu yerdə hələ 1918-ci ildə Bakını Bolşevik-Daşnak opdusundan təmizləyən qardaş türk ordusunun həlak olan əsgər və zabitləri dəfn olunmuşdular. Sovet hökumətinin ilk vaxtlarında türk əsgərlərinin qəbirlərini itirmək üçün burada «mədəniyyət və istirahət» parkı salınmışdı.

Gecəni yatıb 23 yanvar günü səhər tezdən durub «Azadlıq Meydanına» getdim. Yollarda ara-sıra əsgər patrulları dayanırdılar. Bəzi hallarda maşınları saxlayıb yoxlayırdılar, insanları sorğu-sual edirdilər. «Azadlıq Meydanı» dörd tərəfdən sıra ilə dayanmış əli avtomatlı əsgərlərlə əhatə olunmuşdu. Dənizə tərəf uzanan Azadlıq prospekti və Puşkin küçəsi, eləcə də sahilboyu uzanan Neftçilər prospekti boyu sıra ilə tanklar, BTR-lər və başqa hərbi maşınlar düzülmüşdü. Əsgərlərdən 1 m aralıda uzununa sıra ilə bir-birinin ardınca düzülmiş qərənfil gülləri ilə sanki Azadlıq meydanının hüduqları cızılmışdı. Hər tərəfdən axışın meydana tərəf gəlirdilər. Ancaq, meydana giriş yolları bağlı olduğundan gələnlər bir-birinə qoşulub bir qədər söhbət etdikdən sonra başqa küçələrə dağılırdılar. Hər yerdə söhbət əsasən Sovet ordusu, hissələrinin böyük qüvvə ilə Bakıya soxulmasından və qəddarlıqla qırğınlar törətməsindən gedirdi. Kimisi əsgərlərin maskalanmış sifətlərindən, alışıb yanan qəzəbli gözlərindən danışırdı. Kimisi onların əksəriyyətinin Stavropol və Krasnodar vilayətlərində yaşayan ermənilərdən ibarət olduğunu deyirdi. Kimisi də Qızıl Ordu meydanında (indiki 20 yanvar meydanı) yuzlərlə adamın öldüyündən və minlərlə adamın yaralandığından söhbət açırdı. Evlərin, hətta

xəstəxanaların pəncərələrinin və təcili yardım maşınlarının gülləbaran olunmasından, yolların və küçələrin kənarlarında uşaqların, qadınların, şikəst adamların güllələnməsindən, maşınların tanklarla və BTR-lərlə basılıb əzilməsindən, insanların tankların tırtırları altında qalıb ölməsindən və s., və i.ə. kimi vəhşiliklərdən, dəhşətlərdən danışanlar lap çox idi. Bütün bunlar söyləyənlərin öz gözləri ilə gördükləri, şahidi olduqları hadisələr idi. Bütün bunlar sonralar təkzib olunmaz faktlarla, fotosəkillərlə və s. öz təsdiqini tapmışdır. Qırğınlar təkcə yanvarın 19-dan 20-sinə keçən gecə bitməmişdir, yanvarın 20-si və 21-ində, həm də qıraq küçə və məhəllələrdə, ətraf qəsəbə və kəndlərdə də baş vermişdir.

Küçələri dolaşdıqca müxtəlif məlumatlar yazılmış plakatlar gözü dəyirdi. Bunlar insanların həlak olduqları və yaralandıqları yerlərdə asılaraq, orada baş verən hadisə haqqında məlumat idi. Belə plakatları mən «Azərbaycan» kinostudiyasının, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının, «Bakı Soveti» (indiki «İçəri Şəhər») metrostansiyasının yanlarında, Bəş mərtəbə ətrafında və s. yerlərdə gördüyümü yaxşı xatırlayıram. Nizami kinoteatrından azca aşağıda, o zamankı Dövlət Bankı binası ilə üz-üzə dayanan binanın fasadında bu qırğınları əks etdirən tutarlı bir fotostend də asılmışdı.

«Şəhidlər xiyabanında» qəbirlər yan yana sıra ilə düzülmüşdü. Hər şəhid qəbiri üstündə qərənfillər təpə kimi qalqanmışdı. Burada hər gün səhərdən axşama qədər yas mərasimi keçirilirdi. Şəhidlər anılırdı, onların ruhlarına dualar oxunurdu. Bura gələn insanların sayı, hesabı yox idi və ardı-arası kəsilmirdi. Çoxları da əllərində və yaxud qucaqlarında qərənfil dəstələri gətirib şəhid qəbirlərinin üstlərinə düzürdülər. Haşiyə: həmin illərdə Bakı kəndlərində gülçülük yaxşı inkişaf etmişdi. Əhalinin əksəriyyəti həyətlərdə istixanalar (buxarxanalar) düzəldib gül becərirdilər və bazarlarda, xüsusilə Rusiya şəhərlərindəki bazarlarda satışa çıxarırdılar. Yaxşı da qazanc götürürdülər. Həmin il 20 yanvar şəhidlərinin cənazələrinin,

tabutlarının, qəbirlərinin üstlərinə, onların həlak olduqları yerlərə – meydanlara, küçələrə, döngələrə, tinlərə gülcülər milyonlarla ədəd, saysız-hesabsız miqdarda gül dəstələri – qorənfillər səpmişdilər. Gül tapa bilməyənlərə və yaxud gülsüz gələnlərdən kim istəsə ona dəstə-dəstə qorənfillər bağışlayırdılar ki, şəhid qəbirlərinin üstünə düzsünlər. Hər gün burada səhərdən ta qaranlıq düşənə qədər Kamil Cəlilovun qaboyunun yarıqlı zəmin-xarəsi ürəkləri parçalayırdı. Ağbırçək, yaşlı qadınlar, bəzi ahıl kişilər ağları deyirdilər. Şəhidlərin ailə üzvləri, qohumları, yaxınları fəryad qoparırdılar, analar, çavan qadınlar, gəlinlər, qızlar, kişilər də onlara qoşulub ağlaşırdılar. Qəzəbli kişilər, cavanlar özlərini hönkürməkdən güclə saxlayırdılar. Hönkürənlər də az deyildi. Şeyxül İslam Hacı Allahşükür Paşazadədən tutmuş bütün tanınmış din xadimlərini burada görmək olardı. Onlar dini ayinləri, yas mərasimləri rituallarını icra etməklə, şəhidlərin ruhlarına dualar oxumaqla bərabər bu qırğınları törədənlərə də lənətlər yağdırırdılar.

Azərbaycan xalqı öz şəhidlərinə yas saxlayırdı. Bakı matəm içərisində idi. Bu matəmlə yanaşı bütün bu faciələrin əsas səbəbkarları olan erməni millətçilərinə və SSRİ rəhbərliyinə qarşı ürəklərdə kin və qəzəb də qaynayırdı, coşurdu.

24 yanvar səhər tezdən işə getdim. Otaqlarda tək-tək işçilər vardı. Əməkdaşların aksəriyyəti işə gəlməmişdi. Gələnlər də əsas peşələri ilə məşğul deyildilər. Yalnız 20 yanvar hadisələrindən danışırdılar, bu barədə əşitdiqləri yenilikləri, təəssüatlarını söyləyirdilər, gördükləri dəhşətli qırğından ölənlərdən və yaralananlardan söhbət açırdılar.

Əslində 20 yanvar qırğınlarından sonra Bakıda bütün sənaye müəssisələri öz işlərini dayandırmışdılar. İstehsal sahələrindən yalnız çörəkbişirmə sexləri işləyirdilər. Dövlət idarələrinin, Ali və Orta təhsil müəssisələrinin, Elmlər akademiyasının və başqa elmi-tədqiqat institutlarının işləri iflic vəziyyətə düşmüşdü. Valideyinlər uşaqlarını nəinki küçəyə, hətta bağçaya, orta məktəbə belə buraxmağa qorxurdular. Fövqəladə

vəziyyət idi. O necə deyərlər ara qarışmış məzhəb itmişdi. Hər şey ola bilərdi.

O zaman METGKT-nin Cənub filialının inzibati hissəsi hələ də o vaxtkı Malakan (indiki Xaqani) bağının yaxınlığındakı «İşiq» nəşriyyatının binasında yerləşirdi. Mənim də işləməyə heç bir həvəsim yox idi. Odur ki, filialdan çıxıb, pilləkənlərlə aşağı düşdüm. Binanın qarşısında, bağın kənarında əməkdaşlarımızdan Tofiglə, Ələbbas dayanıb söhbət edirdilər. Onlara yaxınlaşdım. Salamlaşdıq. Yenə söhbət 20 yanvar hadisələrindən və bu qırğınlardan sonra Azərbaycanda yaranmış fəvqəladə və ictimai-siyasi vəziyyətdən, əhalinin əhval-ruhiyyəsinəndən düşmüşdü. 20 yanvar qırğınından sonra Azərbaycanda əhalinin əhval-ruhiyyəsi heç də yüksək deyildi. Sifətlərdə təbəssümdən, sevincəndən əsar, əlamət görünmürdü. Ürəklərdə qubar, üzlərdə kədər və qəzəb nişanələri aydın sezilirdi.

Bir tərəfdən mənfur, namərd qonşularımızın haqsız və həyasızcasına ərazi iddiaları, qəsbkarlıq niyyəti ilə soydaşlarımızı öz ata-baba yurdlarından vəhşiliklə qovması, quldurluqla öldürməsi və s. azğınlıqları, o biri tərəfdən də tabeliyində olduğumuz SSRİ hökumətinin, onun ideoloji və siyasi rəhbəri Sovet İttifaqı kommunist partiyasının (Sov.İKP) başında duranların Azərbaycan xalqının haqq səsinə eşitməməsi, ermənipərəst mövqedən çıxış edərək azərbaycanlıların taleyinə biganə qalması, xalqımızı, onun vətənpərvər övladlarını hədsiz dərəcə də narazı salmışdı və qəzəbləndirmişdi. Azərbaycanlılarda SSRİ hökumətinə və Sov.İKP-yə nəinki inam qalmamışdı, hətta onlara qarşı bir ikrah hissi, nifrət hissi yaranmışdı. Burada hələ 20 yanvar hadisələrindən əvvəllər də Sov.İKP-yə inamsızlıq meyilləri baş qaldırmışdı. Mən özüm hələ Meydan hadisələrindən sonra Sov.İKP sıralarından çıxmaq istəyirdim. Ancaq, bunun işlək mexanizmi və təcürbi nümunələri yox idi. Bir dəfə Filial üzrə partiya təşkilatı katibi Asəf Əliyevə fikrimi söylədim. O gülümsəyərək «bilirəm Siz

hər ay 15 manatdan artıq üzvlük haqqı verirsiniz» deyər zarafata saldı. Sonra onu əvəz edən və orta məktəbdən bəri tanıdığım Həmdulla İbrahimova bu barədə dedim. O da «Həmid müəllim gəlin gözləyək, sonra bəlkə hamılıqca çıxası olduq» dedi. Belə fikirləri mən özlüyümdə də düşünürdüm və başqalarından da eşidirdim.

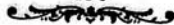
Mən, Tofiq və Ələbbas bütün bunlar barəsində həyəcanlı və qəzəblə danışarkən filialın daha 3 nəfər elmi əməkdaşı gəlib söhbətə qoşulmuşdular. Onlar da Sov. İKP üzvü idilər. Fikirlərimiz tam üst-üstə düşürdü. Daha bu partiyanın sıralarında qalmaq olmazdı. Başda M.S.Qorbaçov olmaqla Sov. İKP rəhbərliyinin Ermənistanla Azərbaycan arasında yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair siyasətinə və əməli çinayotkar fəaliyyətinə etiraz əlaməti olaraq, hamılıqca Sov. İKP üzvlüyündən imtina etmək qərarına gəlmişdik. Elə bunun üçün də partiya biletlərimizi üstümüzə götürmüşdük. Biletlərimizə üzvlükdən çıxmaq haqda ərizə də yazaraq əlavə etdik. Ərizəmizdə «mən Azərbaycanın günahsız vətənpərvər övladlarının Sovet ordusunun əsgərləri tərəfindən kütləvi güllələnməsinə rəvac verən bir partiyanın sıralarında ola bilmərəm» yazıb imzalamışdım. Ərizələrlə birlikdə biletlərimizi təhvil vermək üçün qeydiyyatında olduğumuz o zamankı 26-lar rayon partiya komitəsinə yollandıq. O indiki Səbayıl rayon icra hakimiyyətinin binasında yerləşirdi. Getdik gördük bina hərbcilərin əlindədir. Qapıda əli avtomatlı 3 əsgər bizi saxlamaq istədi. İrəlində mən gedirdim. Ötkəm səslə «məsələ sırf siyasi-ideoloji, yəni partiya məsələsidir, Sizlik deyil» dedim və saymazıya onların yanından ötdüm. O birilər də mənəim dalımcə hamısı keçdilər. Pillekanlarla 1-ci katib Vəli Nəsirovun otağına qalxdıq. 1-ci katib özü yox idi. Raykomun başqa işçilərindən də gözə dəyən yox idi. Katibə qız dedi ki, Vəli müəllim hansısa tədbirdədir. Mən ərizəmi bilet qarışıq stolun üstünə qoyub «bunu 1-ci katibə verərsiniz» dedim. Arxamda dayanan 5 nəfər iş yoldaşım da ərizələrini və

biletlərini katibənin stolunun üstünə tulladılar. Bu zaman podpolkovnik rütbəsində olan bir hərbcı otağa daxil olaraq «bu nədir? Burada nə baş verir?» deyər soruşdu. Mən «daha nə olacaq? Xalqımızı qırırsınız, biz də Mərkəzi Komitəyə, Siyasi büroya etiraz əlaməti olaraq, kommunist partiyası üzvlüyündən imtina edirik» dedim. O nə deyəcəyini bilməyən adam kimi üzümə baxırdı. Daha bizim burada başqa işimiz yox idi. Pillekanlarla aşağı düşdük. Həmin polkovnik də arxamızca düşüb qapıda dayanan əsgərlərə tapşırırdı ki, «daha heç kimi içəri buraxmayın».

Sov. İKP sıralarını tərk edənlər təkcə biz deyildik. O günlərdə Bakının əksər müəssisə və təşkilatlarında kommunist partiyası üzvlüyündən imtina edənlərin sayı o qədər çoxalmışdı ki, artıq bu kütləvi hal almışdı və bütün Azərbaycana yayılmışdı.

Azərbaycanlılar xalqımıza qarşı haqsızlıq edildiyi, ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiaları edildiyi, soydaşlarımızın quldurluqla, azgınlıqla, vəhşicəsinə öldürüldüyü, doğma yurdlarından qovulduğu, Azərbaycanın informasiya blokadasında saxlanıldığı bir zamanda respublikamıza ittifaq hökumətinin rəhbərliyi tərəfindən ordu kontingenti qismində cəza dəstələrinin göndərilməsi ilə heç cür barışa bilmirdilər. Doğrudan da bu ordu kontingenti əsl cəza dəstələri idilər. Onlar evlərə, xəstəxanalara, ambulanslara, ictimai yerlərə – məktəblərə, uşaq bağçalarına vəhşiliklə, barbarlıqla, heç nəyə baxmadan atəş açmışlar, uşaqları, qadınları, əlil insanları, həkimləri, şəfqət bacılarını, hətta xəstələri, şagirdləri, qocaları belə ağına, bozuna baxmayaraq, qəfildən güllələmişdilər, ziyalıları məhv etmişdilər. Yüzlərlə insanı öldürmüş, minlərlə adamı isə yaralayaraq əlil etmişdilər. Qırğınlar təkcə Bakıda deyil, həm də Naxçıvanda Lənkəranda, Sumqayıtda, Gəncədə və başqa şəhər və rayonlarda da həyata keçirilmişdi.

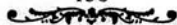
Bütün bunlar azmış kimi, 20 yanvar 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycanın vətənpərvər, demokrat ziyalıları, AXC

fəallarını təqiblərə başlamışdılar. İnformasiya blokadasında olan Azərbaycanın haqq səsinə dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və SSRİ rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmaq məqsədilə 20 yanvar hadisələrindən dərhal sonra Moskvaya göndərilən AXC- lideri Etibar Məmmədov təyyarədən düşən kimi və sonralar xalq şairi Xəlil Rza, AXC fəalları Neymat Pənahlı, Rəhim Qaziyev və neçə-neçə başqaları həbs olunmuşdular. Fövqəladə vəziyyət rejimi isə, onsuz da əsəbləri gərilməmiş milyonlarla adamı, daha doğrusu bütöv bir xalqı dar məngənəyə salıb sıxırdı. Yerli kütləvi informasiya vasitələri – televiziya, qəzet və jurnallar, eləcə də nəşriyyat materialları komendantlığın ciddi nəzarəti altında idi. Hətta poçt şöbələri belə nəzarətə götürülmüşdü. Azərbaycandakı əsl vəziyyətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına yol verilmirdi. İnsanların küçələrdə və meydanlarda toplaşmağı qadağan edilmişdi. Adamlar hər hansı bir kiçik bir səbəb üzündən dərhal həbs oluna bilirdilər.

1990-cı il 19-20 yanvar Bakı hadisələri çox böyük əks səda doğurmuşdu. Dünya kütləvi informasiya vasitələrində bu hadisələrə geniş yer verilir. Ancaq, təəssüf ki, həmin zamanlarda nəinki dünya ictimaiyyəti, hətta SSRİ əhalisi də Azərbaycan haqqında məlumatları əsasən Moskva televiziyası və radiosundan və Moskvada çıxan qəzet və jurnallardan alırdılar. Moskva kütləvi informasiya vasitələri də sanki erməni təbliğatının əsirliyində olaraq onun girovuna çevrilmişdilər və həmişə ermənipərəst mövqedən çıxış edirdilər. Mən bunu o ərəfədə xidməti vəzifəmlə əlaqədar tez-tez olduğum Moskvada və Orta Asiya respublikalarında və eləcə də, yolum düşdüyü Leningrad, Tümen, Nefteyuqansk, Dneprodzerjinsk və s. şəhərlərdə sadə, zəhmətkeş insanlarla etdiyim söhbətlərdən də yəqin etmişdim.

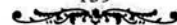
SSRİ rəhbərliyi təbliğat məşinın işə salıb yalan məlumatlar yazsa da, göstərsə də, ciddi-cəhdlə bu hadisələr ört-basdır edib kiçiltməyə çalışsa da, bunların guya etnik münafişinin qarşısının alınması üçün edildiyini desə də, dünya ictimaiyyəti

Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizənin hələ 1988-1989-cu illərdən vüsət aldığı bilirdi və bu misli görünməmiş təcavüz aktını kəskin qınayırdı və qətiyyətlə pisləyirdi. Sovet dövlətinin ordusu yüzlərlə öz günahsız vətəndaşını öldürmüş, minlərlə öz dinc, mülki vətəndaşını yaralayaraq ölü etmişdi. Özü də bunları istifadəsi qadağan edilən, istiqamətini dəyişən güllələrdən istifadə olunmaqla, xəbərdarlıq edilmədən, qəflətən atəş açılmaqla, qəddarlıqla, vəhşiliklə həyata keçirmişdi. Bütün bunlara haqq qazandırmıq olarmı? Odur ki, başda M.S.Qorbaçov olmaqla SSRİ rəhbərliyi bu vəziyyətdən çıxmaq üçün manevar edirdi. Şəraitin normallaşacağını, düzələcəyini baş verənlərlə günahkarların hamısını cəzalandırılacağını bəyan edirdi. Günahkarlar kimlər idi ki? Ən böyük günahkarlar SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri, Sov İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov, SSRİ müdafiə naziri D.Yazov, SSRİ daxili işlər naziri Bakatın, SSRİ Dövlət təhlükəsizlik komitəsinin sədri V.Kryuçkov, Sov. İKP MK katibləri Y.Primakov, M.Mixailov, Bakıya komendant təyin olunmuş general Sokolov onları buna təhrik edən ermənilər, M.Qorbaçovun erməni köməkçiləri və məsləhətçiləri və eləcə də başda Ə.Vəzirov olmaqla Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi. Bunlar özləri özlərini cəzalandıracaqldılar? Əlbəttə ki, yox. Odur ki, onlar müxtəlif maneəvrlərlə, ifadələrlə, vəd vermələrlə Azərbaycan xalqının başını qatmaq istəyirdilər.

1990-cı il Bakı hadisələri haqqında məlumat toplamaq üçün SSRİ-nin bir çox şəhərlərindən gəlmiş jurnalistləri (və bəlkə də hüquq müdafiəçilərini) bu hadisələrdən sonra tez-tez Bakıda görmək olardı. Bakılılar da həvəslə onları məlumatlandırır. Onlar da gördükləri faktlardan-dağıntılardan, gilizlərdən, güllə yerlərindən, fotoşəkillərdən və eşitdikləri söhbətlərdən dəhşətə gəlirdilər.

İstintaq materialları toplanırdı. Bu işdə Bakı ictimaiyyəti də yaxından iştirak edirdi. 19-20 yanvar Bakı hadisələrinə dair təəssürlərin kim istəsə xüsusi olaraq bu məqsədlə ayrılması

dəftərlərdə yazı bilərdi. Mən də öz təəssüratlarımı belə dəftərlərdən birində yazmışdım. İstintaq materialları həm xüsusi yaradılmış müxtəlif komissiyalar, qruplar, həm də ayrı-ayrı hüquq müdafiəçiləri tərəfindən toplanırdı.

Bakı ictimayyətində 19-20 yanvar 1990-cı ildə və o ərəfədə baş verənlər haqqında ümumi rəyini istintaq materiallarına əlavə edilməsi çox vacib idi. Bu həmin hadisələrdə əsl günahkarların aşkar və ifşa edilməsi üçün və nahaqdan günahlandırılıb həbs edilən AXC liderlərinin bəraət qazanması üçün çox vacib sayılırdı. Bunun üçün vətənpərvər ziyalılar, ictimai fəalılar, AXC aktivləri öz idarə, müəssisə və təşkilatlarında ümumi yığıncaqlar təşkil edərək, kollektivin ümumi rəyini formalaşdırmağa və həmin rəyi kollektiv imzalarla birlikdə sənədləşdirilərək, istintaq materiallarına əlavə olunmasına nail olurdular.

Bu heç də asanlıqla əldə olunmurdu. Fövqəladə vəziyyət idi. Əhalinin gözünü qorxutmuşdular. Böyük kollektivlərdə müxtəlif dünyagörüşlü, müxtəlif baxışlı adamlar vardı. O zaman Bakıda ruslar və başqa millətlər (o cümlədən ermənilər də) çox yaşayırdılar. Onlardan və bəzən azərbaycanlılardan bəziləri kollektiv rəy hazırlanmasının əleyhinə çıxırdılar, imza atmaqdan imtina edirdilər, belə toplantılarda iştirak etmirdilər. Ancaq, böyük əzmkarlıq və zəhmət hesabına olsa da çox hallarda bütün çətinliklər dəf olunaraq, kollektiv rəylər əldə olunurdu və istintaq materiallarına əlavə edilirdi.

Təvazökarlıqdan uzaq da olsa deməliyəm ki, mənim təşəbbüsüm, əzmkarlığım, ciddi-cəhdlə çalışmağım və AXC üzvlərinin fədakarlığı sayəsində biz də əvvəlcə «METGKİ Cənub Filialı aktivinin 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakı şəhərində baş verənlərlə əlaqədar qəbul etdiyi qətnamə»ni, sonra isə «METGKİ Cənub Filialı aktivinin 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakı hadisələrinə dair ümumi rəyi»ni kiril əlifbası ilə rus dilində əldə edərək onların hər ikisinin istintaq materiallarına əlavə olunmasına nail olduq. O zaman METGKİ Cənub Filialı kollektivinin təxminən yarısı rusdilli əhalidən

ibarət idi və istintaq materiallarının rus dilində olmasına daha çox üstünlük verilirdi.

Təssüf ki, SSRİ rəhbərliyi bu hadisələri mümkün qədər dünya ictimayyətindən gizlətmək və kiçiltmək üçün 158 cildlik istintaq materiallarının Moskvaya aparılmasını təşkil etdi və bu günə qədər də o materiallar Azərbaycana qaytarılmayıb.

Haqqında danışdığım qətnamənin və kollektiv rəyin orjinalının bir sürəti indi də məndə saxlanılır. Oxucuları maraqlandıraçağın güman edərək onların azərbaycan dilində mətnlərinin və orjinallarının fotosurətlərinin bu kitabda verilməsini məqsəduyğun sayıram.

METGKİ Cənub Filialı aktivinin 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakı hadisələrinə dair ümumi rəyi

1. Sovet ordusunun 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakıda törətdiyi hərəkətlər qətiyyətlə pislənilsin.
2. Milli zəmində insanların diskriminasiyası pislənilməklə, həmin ərəfədə Azərbaycanda baş verənlər xalqın öz suveren hüquqları uğrunda azadlıq mübarizəsi olaraq tanınsın (qəbul edilsin).
3. 19 yanvar axşamı Sovet Orbusu hissələrinin Bakıya girməsi təcavüz aktı kimi qiymətləndirilsin.
4. Deputat komissiyasından tələb edilsin ki, qısa müddət ərzində ümumxalq müzakirəsi materialları hazırlanıb toplanılsın və bunlardan cinayət tərkibi daşıyanlar bu cinayət aktının birbaşa iştirakçılarına, dinc əhaliyə qarşı silah tətbiq etməyə əmr verən ölkə rəhbərlərinə və Bakının zəbt olunması əməliyyat planını hazırlayanlara qarşı cinayət işi açılması üçün Azərbaycan SSR prokurorluğuna göstəriş verilsin.
5. Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyasının 22 yanvar 1990-cı il tarixli qərarı əsas götürülərək, respublikanın

ərazisindən təcavüzkar ordu çıxarılsın və Fövqəladə vəziyyət rejimi ləğv edilsin.

6. Cinayətkar İttifaq orqanları (SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, Sov. İKP MK Siyasi Bürosu, SSRİ Müdafiə Nazirliyi) hesabına bu hadisələrdə həlak olanların ailələrinə və yaralananlara pensiya təyin edilsin. Eləcə də həmin orqanların hesabına Bakının şəhər təsərrüfatına dəyən ziyan ödənilsin.

7. Respublika rəhbərliyinin yumşaqlığı pislənilsin və onlardan tələb edilsin ki, gələcək fəaliyyətlərini və qərarlarını xalqın arzu və tələbləri ilə koordinasiya etsinlər (uyğunlaşdır-sınlar).

8. Respublika və İttifaq orqanlarına növbəti deputat seçkiləri yalnız demokratik yolla həyata keçirilsin və əvvəllər olduğu kimi zorakılıqla və saxtakarlıqla aparılmasın.

9. Azərbaycan Respublikası Xalq Qəhrəmanları fəxri siyahısı təsis edilsin və ona millətdən və dinindən asılı olmayaraq, 20 yanvar gecəsi həlak olanların və sonrakı günlərdə güllədən ölənlərin hamısının adları daxil edilsin.

10. 20 yanvar 1990-cı il Bakı hadisələrində həlak olan vətəndaşların cəsədlərinin xəlvəti respublika ərazisindən kənara daşınması vandalizm aktı kimi qiymətləndirilsin.

11. Uydurma səbəblərlə günahlandırılıb tutulan bütün AXC fəalları dərhal azadlığa buraxılsın.

12. Moskvadakı Azərbaycan SSR nümayəndəliyinə edilmiş silahlı basqın diplomatik toxunulmazlığa sui-qəsd kimi qiymətləndirilsin.

13. Etibar Məmmədovun parlamentarı kimi İttifaq rəhbərləri ilə danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya göndərildiyini və diplomat toxunulmazlığı statusuna malik olduğunu nəzərə alaraq, onun həbs olunması SSRİ tərəfindən də imzalanmış bir sıra beynəlxalq sənədlərə – memoralara, razılaşmalara (Cenevrə, Helsinki və s.) tamamilə ziddir və diplomatik şəxsə yolverilməz sui-qəsdidir.

14. Bakının işğalı hətta SSRİ kimi birpartiyalı totalitar dövlətdə belə misli görünməmiş zorakılıq aktı olaraq qətiyyətlə pislənilsin.

15. Misli görünməmiş zorakılıq aktı həm də odur ki, Bakının tutulması (işğal olunması) qərarının əsasında Azərbaycan xalqına qarşı açıq diskriminasiya motivləri vardır. Belə ki, Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda, Vorkutada, Volqaqradda daha kəskin situasiyalarda silah işlədilməsinə və fəvqəladə vəziyyət yaradılmasına heç eyham da vurulmamışdı.

16. Rusların Bakıdan çıxarılmasına hesablanmış antiəzərbaycan təbliğatının növbəti burulğanı qətiyyətlə pislənilsin.

17. Öz xalqına qarşı ordudan istifadə olunması yolverilməzdir. Ordu ölkənin ərazisinin, sərhədlərini xarici düşmənlərdən qorumaq üçündür. Jandarma rolu oynamamalıdır.

18. Demokratik hərəkatları (Alma-Ata, Tbilisi, Bakı) boğmaq üçün ordunun getdikcə artan rolu təlaş doğurur. Növbəti belə hallarda ordudan daha geniş miqyasda istifadə olunması üçün daxili problemlərin həllində hərbi gücün tətbiqi qanunla qadağan olunmalı və təcrübədə tətbiq edilməməlidir.

İmzalar

12 fevral 1990-cı il, Bakı şəhəri

METGKİ Cənub Filialı aktivinin 19-20 yanvar 1990-cı ildə Bakı şəhərində baş verənlərlə əlaqədar qəbul etdiyi

Qətnamə

1. Fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsinə heç bir ehtiyac yox idi belə ki:

a) 19 yanvar 1990-cı ilə Bakıda vəziyyət stabilleşmişdi, talanların qarşısı alınmışdı, vətəndaşların təhlükəsizliyi tam təmin olunurdu və şəhərdəki vəziyyətə hüquq mühafizə

orqanları və AXC könüllü dəstələri tərəfindən tam nəzarət edilirdi;

b) Fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsinə və onun həyata keçirilməsinə hökm verən 3 yüksək vəzifəli rəhbərin hər biri bu aktın səbəbini müxtəlif cür bir-birindən fərqli əsaslandırır;

v) Fövqəladə vəziyyət haqqında qanun qəbul edilməmişdi;

q) Konstitusiyaya əsasən fövqəladə vəziyyət respublika qanunverici orqanının razılığı ilə tətbiq edilə bilər, o razılıq da yox idi;

2. Kollektiv 19-20 yanvar 1990-cı il Bakı hadisələrinin qətiyyətlə pisləyir və bu hadisələri Azərbaycan respublikasının suverenliyinin kobud surətdə pozulması, Bakıda yaşayan dinc mülki əhaliyə qarşı törədilmiş cinayət hesab edir, bu aksiyanın əvvəlcədən planlaşdırılaraq həyata keçirildiyini əsas götürərək, onu Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş genosid (soyqırım) kimi qiymətləndirir;

3. AXC respublikanın və bütövlükdə regionun bütün strukturlarının və ictimai fəaliyyətinin demokratik dəyişdirilməsi, yenidənqurma, respublikanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi və millətlərarası problemlərin sülh yolu ilə və ədalətli həlli uğrunda mübarizə aparan demokratik hərəkatdır və indiki vaxtda Azərbaycanda vəziyyəti stabilləşdirə bilən yeganə real gücdür;

4. Etibar Məmmədov AXC-nin daha demokratik, situasiyanı obyektiv təhlil edərək qiymətləndirmək bacarığı olan, xalq və xalq təsərrüfatına rəhbərlik edə bilməyən dövlət institutlarının cəsarətlə tənqid etmək qabiliyyətinə malik liderlərindən biridir və onun fəaliyyətində biz heç bir qanun-dankənar və konstitusiyaya zidd əməl görmürük;

5. Yarlanmış kritik situasiyadan çıxış, ilk növbədə Azərbaycan xalqının heç bir zorakılıqla barışmazlıq, əsrlərlə formalaşmış ənənələrə toxunulmazlıq və s. kimi Milli xüsusiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq təklif edirik:

a) Ordu kontingentinin Bakıdan çıxarılması və fövqəladə vəziyyətin DQMV istisna olmaqla Azərbaycanın bütün rayonlarında, şəhərlərində ləğv edilməsi;

b) Bakıda törədilmiş yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verilsin;

v) Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün qarşısı qətiyyətlə alınsın;

q) İttifaq kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən aparılan antiazərbaycan təbliqatına son qoyulsun;

d) DQMV-də Azərbaycan SSR-in suverenliyinin tam bərpası haqqında Sov. İKP MK-nın və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin bütün qərarları sözsüz yerinə yetirilsin;

e) Azərbaycanın bütün siyasi və iqtisadi məsələlərinin optimal həlli üçün respublika rəhbərliyi ilə AXC liderləri konstruktiv dialoqa başlasınlar;

j) AXC-nin qeyri-qanuni həbs olunmuş bütün liderləri azad edilsin, AXC-nin sərbəst fəaliyyəti təmin edilsin, respublikanın demokratik inkişafı təmin edilsin.

İmzalar

Sonralar tamamilə müəyyən edilmişdir və hamıya aydın olmuşdur ki, Azərbaycanda baş qaldıran milli azadlıq hərəkatını hələ beşikdə ikən boğmaq və başqa respublikalara yayılmasına imkan verməmək üçün SSRİ rəhbərliyi Bakıya və Naxçıvana qoşun hissələri yeridilməsini planlaşdırmışdı. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək üçün muxtar respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etməsi və bunu dünyaya yayması orada baş verə biləcək böyük qırğınların qarşısını almış oldu. Bakıda isə silahlı qüvvələrdən mülki əhaliyə qarşı istifadə edilməsi üçün bəhanə lazım idi. Bəhanə üçün DTK

əməkdaşları tərəfindən Bakıda ermənilərə qarşı talanlar təşkil edilmiş və bir iki erməni də öldürülmüşdü. Bu da çəkilərək və təbliğat vəsaiti olaraq geniş yayılmışdı. Bakıya hücum 1990-cı ildə yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecəyə planlaşdırılmışdı. Ondan bir neçə gün əvvəl əməliyyata rəhbərlik edən, SSRİ müdafiə naziri D.Yazov, SSRİ Daxili İşlər Naziri Bakatin, DTK sədri V.Kryuckov, Sov. İKP MK katibi Y.Primakov və başqa məsul şəxslər Bakıya gəlmişdilər və əməliyyat şəraitini öyrənmişdilər. Burada əhaliyə qarşı qəddarlıq və böyük tələfatla nəticələnən qırğın olacağını da əvvəlcədən bildirdilər. Faciə baş verəndən sonra D.Yazov etiraf etmişdir ki, «... bizim məqsədimiz Azərbaycan Xalq cəbhəsini dağıtmaq, onun strukturlarını məhv etmək idi... ona da nail olduq» Odur ki, yanvarın 19-u axşam çağı Azərbaycan televiziyasının enerji blokunu da partlatmışdılar ki, bunları televiziya ilə çəkib dünya ictimaiyyətinə göstərmək mümkün olmasın, həm də, dövlətə qarşı baş qaldıran «dikbaş kütlə» üzləşdiyi hadisədən xəbərsiz olsun və lazım olan dərəcədə cəzalanсын. Həmin gün tank, BTR və başqa hərbi texnika ilə Bakıya yeridilən qoşun hissələrindən başqa, xüsusi təyinatlı cəza dəstələri də hərbi təyyarələrlə Bakıya gətirilmişdilər. Həmin cəza dəstələri öz missiyalarını yerinə yetirdikdən (maskalanaraq mülki əhalini gülləbaran etdikdən) sonra 20-21 yanvarda hərbi-sərnışin təyyarələrlə Bakıdan daimi xidmət yerlərinə qayıtmışdılar və daxili qoşunların dəstələri Bakıda vəziyyətə nəzarət etmək üçün yenə də hərbi-sərnışin təyyarələri ilə Bakıya uçmuşdular.

Beləliklə həmin il 19 yanvarı axşamdan başlayaraq 22 yanvara qədər Bakı aeroportu əsasən hərbiçilərin daşınmasını həyata keçirmişdir və demək olar ki, mülki sərnışin təyyarələrinin uçuşlarını dayandırmışdır. Elə ona görə də bizim uçacağımız təyyarə reysinin və bu qəbildən olan təyyarə reyslərinin uçuşlarına icazə verilməmişdir.

Əvvəldə dediyim kimi, mən 1984-1990-cı illərdə METGKİ – Mərkəzi elmi-tədqiqat Geoloji-kəşfiyyat institutu

Cənub filialının əməkdaşı olaraq, rusiyanın Orenburq və Çelyabinsk; Qazaxstanın Aktyubinski; Özbəkistanın Buxara və Qırğızstanın İssik-Kul vilayətlərində əlvan filiz yataqlarının geoloji tədqiqi üzrə aparılan təcrübi-metodik çöl partiyalarına və ekspedisiyalarına rəhbərlik etmişəm. Xidməti vəzifəmlə əlaqədar olaraq Moskva, Alma-Ata, Daşkənd, Frunze (Bişkek), Orenburq, Çelyabinsk, Səmərqənd və s. şəhərlərə də arabir yolum düşürdü. Olduğum yerlərdə və yollarda insanlarla söhbətlərimdən başa düşürdüm ki, onlar Azərbaycan haqqında bir o qədər də məlumatlı deyillər. Dağlıq Qarabağ münəşşəsi barədə isə məlumatları demək olar ki, yalnız Moskva kütləvi informasiya vasitələrindən alırdılar. Ermənilərin lobbisi, diasporları, yüksək vəzifəli şəxsləri və Moskva kütləvi informasiya vasitələrində kök salmış ermənilər isə bu məlumatları yalnız özlərinə sərf eləyən şəkildə verirdilər. Haşiyə: 20 yanvar faciəsindən bir həftə sonra əmin oğlu Məcid Rzayev Ukraynanın Dnepropetrovski şəhərində yaşayan qohumu Aqil Babayevlə telefonla danışarkən «Sovet ordusu Bakıda əhaliyə divan tutdu» deyəndə «bəs siz erməniləri qıranda bunu bilmirdiniz?» cavabını almışdı. Ermənipərəst təbliğat burada da öz işini görmüşdü... Bu yerdə deyiblər «oğru elə bağırtdı... doğrunun bağı yarıldı...».

20 yanvar faciəsi ərəfəsində erməni lobbisinin təsiri altında və erməni təbliğatının əsiri olan bir neçə ABŞ senatoru Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycanın «zorakılığında» qorunması, Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməsi, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi barədə tələblər edilmişdi.

Azərbaycan informasiya blokadasında idi. Azərbaycan haqqında materiallar subyektiv, təhrif olunmuş şəkildə verilir. Azərbaycan haqqında obyektiv məlumatlar tək-tək hallarda vətənpərvər fəallar vasitəsilə kənara sızır. Odur ki, mən Bakıda rus dilində çıxan «Бакинский рабочий», «Вышка» və «Бакы» qəzetlərində Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinə dair obyektiv məlumat çap olunan nömrələrindən onlarla nüsxə alırdım və ya alırdırdım. Yolum düşdükcə onları səmişin yoldaşlarıma, həmsöhbətlərimə, tanıdığım adamlara əyani material kimi təqdim edirdim, göstərirdim, azərbaycanda vəziyyət, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ermənilərin əsassız iddiaları və azgınlıqları barədə danışırdım. 1990-cı ilin yanvarın axırında Moskvaya, oradan da Tümenə və Nefteyuqanskiyə gedərkən də adı çəkilən qəzetlərin 20 yanvar hadisələrindən yazılmış nömrələrinin hər birindən onlarla nüsxəsini alıb aparmışdım və yeri düşdükcə o nüsxələri göstərərək, şərh edərək həmin faciənin əsl səbəblərindən və mahiyyətindən danışırdım. Qəzet nüsxələrini oxunması və yayılması üçün paylamışdım. Həmin ilin fevral ayının axırlarında mart ayının əvvəllərində Özbəkistanın Səmərqənd, Nəvai və Zərəfşan şəhərlərində də olacaqdım. Həmin qəzetlərin ayrı-ayrı nömrələrindən yenə seçib hər birindən bir neçə nüsxə alıb aparıb yollarda və o şəhərlərdə paylamağı planlaşdırırdım.

Bu ərəfədə mərhum iş yoldaşım, dayaq dəstəmizin fəallərindən biri, alim-geoloq Rafayıl Axundov mənə dedi ki, «bəlkə M.Qorbaçova açıq məktub yazıb mərkəzi qəzetlərdə dərc etdirək!». Bu fikir mənim də ağıma gəlmişdi. «İndiki vaxtda Qarbaçova açıq məktubu Bakıda və ya Moskvada poçta təqdim etmək çox qorxuludur, həbs edərlər» deyərək ona cavab verdim. Biz hər ikimiz başa düşürdük ki, M.Qorbaçova açıq məktub çox ciddi və sərt olmalıdır. Əks təqdirdə belə məktubun nə mənası? Məktubu göndərərəkən adımız, soyadımız, ünvanımız, pasport nömrələrimiz qeyd ediləcəkdə. Ondan sonrası isə qaranlıqdır. Qərara aldıq ki, yaxşı-yaxşı fikirləşək. Sabahısı gün razılaşdıq ki, məktubun mətnini hazırlayaq, sonrasına baxarıq. Məktubun əlyazmasının hazırlanması və etibarlı bir yerdə məşinkada yazılması bir həftədən çox vaxt apardı. Artıq mənim də səfərə çıxacağım gün yetişməkdə idi. Məktub barədə axırıncı qərarımızı verməli idik. Qərarlaşdıq ki, sonrası hər necə olsa da məktubu «Правда» və

«Известия» qəzetlərinə, bir nüsxəsini də Kremlə Qorbaçova göndərək. Mən mərhum Rafayıl Axundovun xahişi və israrlı təkidilə onun da pasportunu götürmüşdüm. Ancaq, Səmərqənddə poçtda «onun özü yoxdursa zərfləri tək-cə sənin adından qəbul edirik» dedilər və mənə aid göstəriciləri yoxlayıb qeyd etdilər və onları qəbul etdilər. Zərəfşan şəhərinin mərkəzi poçtunda da həmin qəzetlərə və kremlə M.Qorbaçova göndərilən açıq məktub qoyulmuş zərfləri adi halda sifarişli məktub göndərdiyim kimi məndən qəbul etdilər.

M.Qorbaçova açıq məktub sözsüz ki, kiril əlifbası ilə rus dilində yazılmışdı. O M.Qorbaçova ağır ittihamlardan (və bəlkə də təhqiramiz ifadələrdən) ibarət idi. Həmin məktubun fotosuratını və azərbaycan dilinə tərcüməsinin mətnini veririk.

Açıq məktubu göndərdikdən sonra fikirləşirdim. Görəsən dərc edəcəkləmi?... Ancaq məktub göndərilən qəzetlər olduqca böyük tirajla çıxırdı və onların tək-cə SSRİ məkanında milyonlarla oxucusu vardı... Dərc etsələr böyük hay-küya səbəb olacaqdı, həm də istədiyimiz effekti verəcəkdilər....

Düzü həm də qorxurdum. Məni harasa çağırın sorğu-sual etsələr necə olacaq?... SSRİ kimi böyük və qüdrətli bir dövlətin başçısını təhqir etmək, ona «böhtan atmaq» bağışlanılası səhv deyildi. Hər növ cəza verə bilərdilər.

Zərəfşanda bir neçə günlük işimi bitirib, apardığım qəzetləri də paylayıb Bakıya qayıtdıqdan sonra «Правда» və «Известия» qəzetlərini gündəlik izləyirdim. Bir həftə izlədim, on gün oldu, bir ay keçdi, 3 ay bitdi nə həmin açıq məktub dərc olundu, nə də məni harasa çağırın, bu barədə məndən nəşə soruşmadılar. Əziyyətimiz, qorxu və həyacanımız özümüzə qaldı. Ancaq, istədiyimiz də baş tutmadı. Görünür SSRİ rəhbərliyi və onun aparatı 20 yanvar Bakı qırğını mümkün qədər sakitliklə ört-basdır etməyə çalışmışdır.

Qarbaçova açıq məktubun azərbaycancası*(Qarbaçovun üzünə)*

Sən kommunist padşahlığı taxtına çıxan kimi ən əvvəl üç müddəə irəli sürdün: aşkarlıq, yenidənqurma, demokratikləşmə.

Sənin aşkarlığın məcburiyyət üzündən idi. Çünki hələ səndən əvvəl xaiq cana doymuşdu. Sən təbii ki, xalqın qəzəbindən qorxub onun səbr kasasını daşmağa qoymadın.

Sənin yenidənqurman sovet iqtisadiyyatının yamaqlı və cırıq tumanından təzə nə isə düzəltmək cəhdi kimi boş çıxdı. Sən xalq təsərrüfatı məhsulları istehsalını azaldıb, əvəzində isə geniş assortimentdə damğalar və yarlıqlar ekstre- mist, terrorçu, millətçi, korrupsiya elementləri və s. və i. a. İstehsalını artırdın.

Sənin demokratiyan Alma-atada, Tbilisidə və nəhayət Bakıda sonucqıayıb, şillaqlayıb vurduğun zərbələrdə özünü göstərdi. Ancaq Alma-atada və Tbilisidə sən sürüşüb aradan çıxa bildin. Bakıda isə şəxsi məsuliyyətdən yaxa qurtara bilməyəcəksən.

Sənin «əbədi canlı» ideoloqun da 20-ci ilin əvvəllərində Sikoraya və Orconigidzeyə tapşırırmışdı ki, Bakını və Gürcüstanı tutun. Ancaq gürcülərlə nəzakətlə davranın, deməli azərbaycanlılarla hər cür olar. Sən də elə etdin. Ancaq sən yanılmısan kişi qırığı. Bəlkə də Litvadakı şapalaqdan sonra sənin şok vəziyyətinə düşməyin də öz işini görüb.

Sən öz sələflərimdən boşboğazlığın, qəddarlığın və xalqların qanına bulaşmağınla bir az seçilirsən.

Sən Sov. İKP MK-nı Əfqan xalqının qanından yuyub təmizləməmiş öz əllərini Azərbaycan xalqının qanına buladın. Sənin ideologiyən humanist deyil. O Leninizm sayıqlamasından, stalinizm despotundan, hitlerizmdən, pinoçetlərdən və iylənmiş daşnakizm şirəsindən ibarətdir. Sən təcavüzkarısan və başqa təcavüzkarı müdafiə edərək bizim xalqımızın qanını

tökmüsən. Sən azacıq millətçilik közərtisini nəhəng sovinizm yanğına çevrilməsinə qəsdən şərait yaratdın. İki qonşu respublikanın faciəsinə də elə bu səbəb oldu.

Sən rüşvətxorluğu pisləyirsən, ancaq özün ən böyük rüşvətxorsan. Sən rüşvət aldıqlarının qulusan, onlar sonra sənin ağzına rüşvət atıb qısqırdılar, sən də azadlıq istəyən xalqın üstünə cumursan.

Sən təkəbbürlüklə bizim torpağımızı təcavüzkarlıqda kiçik qardaşın olan qarınqulu gəmiriciyə satırsan.

Sən «bütün xalqların və bütün zamanların böyük rəhbərinin» ölümü ildönümündə Yazovun və onun kimilərinin başçılıq etdiyi təzi köpəklərin əli ilə bizim torpağımızda qanlı qırğın salmaqla özünü biabir etdin.

Sən lovgalandın ki, damğalı Mixailsən, ancaq sən onun təsadüfi adaşısən və sənin nişanın qanlı əllərindir. Sən can verməkdə olan rəzil kommunist imperiyasını saxlaya bilməyəcəksən. Heç bir imperiya da axıra qədər dözə bilməyib.

Sən Azərbaycan xalqının minlərlə oğullarının və qızlarının ölümündə bilavasitə iştirakçısan. Bu qanlı qırğın sənin günahındır.

Sən ikiüzlüsən. Bir tərəfdən dinc əhalini qırmağa əmr verirsən, o biri tərəfdən də sənin öyrədilmiş köpəklərinin, insafsız robotlarının əli ilə həlak olmuşların ailələrinə riyakarlıqla «səmimi» başsağlığı verirsən.

Sən qabaqcadan ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqalarının susacaqları haqda razılığını alıb, öz qanlı cinayətlərini həyata keçirdin... Ancaq onlar səni həriflədilər. Əvvəlcə arxayın etdilər ki, susacaqlar, hadisələr olandan sonra isə söylədilər ki, sən həddən çox böyük qüvvə işlətmisən, indi də bağırırlar ki, kommunizmin əsassız boş bir şey olduğu sübut olundu. Marksizm - leninizm artıq heç nəyə yaramır. Bax belə.

Sən şəərəfsizsən. Hətta duələ çıxarılan belə silah seçməyi rəqiblərinə təklif edirlər. Sən isə əli yalın dinc əhaliyə qarşı avtomat, pulemyot, tank işlətdin.

Sən yalançısan, öz gəmiricilərini qorumaq hay-küyü sənə pərdələnmək üçün lazım olmuşdur. Əslində sən qorxdun ki, xammal bazası Azərbaycan kimi yağlı tikə əldən çıxma bilər, ona görə də başkəsənləri xalqımızın üstünə göndərdin. Ancaq onu bil ki, biz necə olur olsun azadlığımızı qazanacağıq və onda mehriban qonşuluq etmək üçün sənin üzün olmayacaqdır. Burada da çaş-baş düşməsən hərif.

Sən qorxaqsan. İki ildir çalışırsan ki, günahsızlar axtarılmasın, tapılmasın. Çünki bilirən ki, Aqanbekyan, Balayan, Kaputikyan, Starovoytova, Trapeznikov və başqa erməni və ermənipərəst lobbi siyahısında sənin də adın çəkiləcəkdir. Əgər Özbəkistan işinin açılmasını dayandırmasaydın Liqaçovdan sonra sənin familin gələcəkdir.

Sən uzaqqörən deyilsən. Sən bizim respublikanın imperiyanın tərkibindən parlament qaydada çıxması prosesinin qarşısını almağı güman edirdin, ancaq bu prosesi daha da sürətləndirmiş oldun.

Sən öz cinayətkar silahlı müdaxilənlə xalqın demokratiyaya olan azacıq inamını da məhv etdin. Sən bizim üstümüzdə silahla gəldin, ancaq biz səni silahla yox, nifrətimizlə, qəzəbimizlə öldürəcəyik. Sən bizi tankların turtilları altında əzmək istəyirdin, ancaq öz qəbrini qazmış oldun. Sən artıq siyasi meyitsən. Sən xalqımızın və bütün bəşəriyyətin mühakiməsi qarşısında dayanacaqsan. Öz xalqının qatili olan bir kampaniyada qalmağa bizim mənavi haqqımız yoxdur, sənin isə bizi özünün dağılan kampaniyada saxlamağa heç bir hüququn yoxdur.

Sən lovğalamb elə bildin ki, şahmatdakı kimi atla gediş etdin, ancaq eşşək gedişi etdin, özü də cins Qarabağ eşşəyi gedişi. Azərbaycanda yaşayan rusların yalnız az və nisbətən avam bir hissəsi sənin əlaltılarının məkrli şaiyələrinə uydular. Ancaq sən tələsib əməliyyatın bütün incəliklərini duymadan birbaşa baltaladın. Şükür ki, bizim respublikada yaşayan rusların əksəriyyəti sənin düşük təbliğatına uymadılar. Onlar Azərbaycan xalqına məxsus yüksək keyfiyyətləri lazımınca

qiymətləndirməyi bacarırlar. Biz inanırıq ki, sənin ucbatından bu gün azərbaycanlılarla rastlaşanda başını aşağı salan bu adamlar yaxın vaxtlarda dik və məğrur dayanacaqlar.

Şahmat mövzusunda davam etdirib sənə demək istəyirik ki, sən seyntot vəziyyətində oyunun davamını (MK plenumu, fəvqəladə sessiya) yubadırsan. Onsuz da vəziyyət ümüdsüzdür və uduzacaqsan. Şərqi Avropada belə hallarda artıq təslim olmuşlar.

20 yanvardan başlayaraq sənin üçün yeni dövr, Azərbaycan xalqının qatı düşməni olmaq dövrü başlanmışdır. Bu cinayətin ağırlığı ömrünün axırına qədər səni sıxacaqdır. Vahiməli yuxular sənə əzab verəcəkdir. O gündən Allah səni lənətləmişdir. Azərbaycan xalqı səni hər an lənətləyir. Sənin nə hümanizm baxımından nə siyasi, nə də insani haqqın yoxdur ki, dövlət başçısı vəzifəsində qalasan. Əgər səndə birçə qırıq da olsa kişilik varsa özün öz alına bir güllə çaxsan daha yaxşı olar.

Sənə sən deyər müraciət edirik. Çünki bizim xalqımız hörmət etdiyi adamlara siz deyər müraciət edir. Sən isə bu hörmətə layiq deyilsən. İndən belə sən bizim üçün Qorbau şəkəyə çevrilsən. Fərq yalnız ondadır ki, onun arvadı sionist partiyasının üzvü idi, səninki isə daşnak partiyasının.

Azəri övladları

20 yanvar Azərbaycanın tarixində müqəddəs bir gündür, hüsr dolu qürur günüdür. O gün Azərbaycan xalqı tarixi qəhrəmanlıq ənənələrini davam etdirərək, vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda əli yalın halda Sovet Ordusunun tanklarına, BMP və BTR-lərinə sinə gərmiş və yüzlərlə şəhid vermişdir. Xalqımız Şəhidlərimizin yasını saxlayaraq 40 gün tətıl etmişdi.

Törətdiyi qırğınlarla və təxribatlarla SSRİ rəhbərliyi xalqımızın iradəsini sındıra bilmədi, qururunu poza bilmədi, mübarizə əzmini azalda bilmədi, Azərbaycan xalqı daha da mübarizləşdi, mətinləşdi və müstəqilliyinə nail oldu.

Bu faciədən 25 il keçməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, günahkarlar hələ də məsuliyyətə cəlb olunmamışlar. Təkcə Azərbaycan xalqına deyil, həm də bütün insanlığa qarşı törədilmiş bu cinayətin əsas təşkilatçısı M.Qorbaçov barədə hələ 1991-ci ildə cinayət işi qaldırılma da sonra o iş başa çatdırılmadan dayandırılmışdı. Eşitdiyimə görə son illərdə Qorbaçov barədə cinayət işinin yenilənməsi tələbi ilə Rusiya Baş Prokurorluğu yanında İstintaq Komitəsinə müraciət ünvanlanıb. Belə bir tələbin Azərbaycan dövləti və Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən olunacağı da gözləniləndir.

26. Erməni nazir

1989-cu ilin payızında SSRİ Geologiya Naziri Y.Kozlovski vəzifəsindən çıxarılmışdı. O vaxt adlı-sanlı geoloq, Tümen neftinin ilk kəşfiyyatçısı, Lenin mükafatı laueratı, sosialist əməyi qəhrəmanı, neft geologiyası üzrə tanınmış alim, geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, azərbaycanlı Fərman Salmanov SSRİ Geologiya Nazirinin I-çi müavini idi və bu vəzifədə artıq xeyli müddət idi ki, işləyirdi. Məntiqi düşüncə ilə və bu sadalanan titullarına görə Fərman Salmanov SSRİ Geologiya Naziri vəzifəsinə daha layiqli namizəd sayılırdı və onun bu vəzifəni tutacağı gözlənilirdi. Ancaq, F.Salmanov azərbaycanlı olduğu üçün ermənilər elə təşkil elədilər ki, onu SSRİ Geologiya Naziri vəzifəsinə təyin edilməsi SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında səsvermə yolu ilə təsdiq olunmadı, geologiya aləmində bir o qədər də tanınmayan erməni Qabrielyançın bu böyük vəzifəyə namizədliyi isə təsdiqləndi.

Mən o illərdə də METGKİ-nin Cənub filialında çalışırdım. METGKİ SSRİ Geologiya nazirliyinin tabeliyində idi. SSRİ Geologiya Naziri vəzifəsində Qabrielyanç ilk sərəncamlarının birində METGKİ-nin Cənub filialının direktoru Mirhəmid Məmmədovdan ermənilərin işdən qovulmasını dayandırmağı və işdən çıxarılanların yenidən bərpa edilməsini tələb edirdi. METGKİ-nin Cənub filialında heç bir erməni işdən qovulmamışdı. Ermənilər də hamı kimi, və həmişəki kimi işləyirdilər. Ancaq, danışıqlarından, davranışlarından hiss olunurdu ki, onlardan bir çoxu soydaşlarının Ermənistanda və DQMV-də azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərə, vəhşiliklərə görə utanırdı, xəcələt cəkirdi, iş yoldaşlarının üzünə baxa bilmirdi, başaşağı dolanırdı. Sözsüz ki, onların arasında erməni millətçiləri ilə həmfikir olanlar, əlaldan onlara işləyənlər də vardı.

Adından da göründüyü kimi METGKİ-nin Cənub filiali SSRİ-nin cənub regionlarında geoloji elmi-tədqiqat işləri

aparırdı. Qabriyelyanç 1990-cı ilin yazında METGKİ-nin Cənub filialının Orta Asiyada apardığı böyük həcmli və uzun müddətli çöl tədqiqatlarının azərbaycanlılar tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə dayandırılmasını da tapşırırdı. Mən o zaman «Qızılqum» geoloji təcrübi-metodik partiyasının rəisi vəzifəsində çalışaraq, Özbəkistan SSR Səmərqənd Geologiya İdarəsinin Muruntau Geoloji Kəşfiyyat Ekspedisiyasının sifarişli ilə Muruntau qızıl yataqının ətraf ərazilərində aparılan geoloji təcrübi-metodik işlərin məsul icracısı idim, həm də o işlərə rəhbərlik edirdim. 1989-cu ildə yerinə yetirdiyimiz işlərin nəticələrindən həm Səmərqənd Geologiya İdarəsi, həm də onun Muruntau Geoloji-kəşfiyyat Ekspedisiyası tam razı qalmışdılar və bu işlərin həm elmi, həm də praktik baxımdan faydalı olduğunu söyləmişdilər. Ancaq, 1990-cı ilin yazında çöl təcrübə işlərini gözlənilmədən sifarişçi təşkilatlar dayandırdılar və bununla da vacib bir geoloji problemin artıq başlanmış və bir hissəsi yerinə yetirilmiş həllini başa çatdırmadan yarımcıq dayandırdılar. Bunun SSRİ Geologiya Nazirliyindən qeyri-rəsmi tapşırıq olduğunu da qeyri-rəsmi olaraq etiraf etdilər. Tapşırıq bir başa erməni nazirdən alınmışdı. Bunun da səbəbi onun antitürk, antiəzərbaycanlı ruhunda köklənməsi idi.

27. Bakı həsrəti

Yer qabığının geoloji quruluşu və onun formalaşmasını dəqiqləşdirmək məqsədi ilə keçən yüzilliyin ortalarında SSRİ ərazisində dərinliyi 15 km-ə qədər olan 8 quyunun qazılmasına başlanmışdı. Onlardan (biri Azərbaycanın Saatlı rayonunda) biri də Özbəkistanın Zərəfşan şəhəri yaxınlığında, Muruntau qəsəbəsinin bir neçə kilometrliyində qazılırdı. 1990-cı ildə o quyuların qazılması hələ də davam etdirilirdi. Bizim işçimiz Smenyuk Nadejda Semyonovna Muruntau quyusunun kernlərinin (quyudan çıxarılan süxur lülələrinin) fotoqrafik sənədləşdirilməsi ilə məşğul olurdu.

METGKİ-də şöbə müdiri işləyən azərbaycanlı alim Namiq Qurban oğlu Qurbanov (sonralar o Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdi) 1990-cı ilin yazında məndən xahiş etmişdir ki, onun rəhbərlik etdiyi şöbədə hazırlanan bir geoloji hesabat üçün həmin Muruntau quyusunun fotoqrafik sənədlərinin surətini Moskvaya METGKİ-yə göndərim.

1990-cı il may ayının əvvəlləri idi. Zərəfşan şəhərində bitişik Yanqi Zərəfşan (Yeni Zərəfşan) qəsəbəsindəki bazamızda (ora həm də iş yerimiz idi) N.Smenyukdan həmin materialları hazırlayıb mənə verməyini xahiş etdim. Ancaq, materialların bir qismi evdə saxlandığı üçün bu mümkün olmadı. Mən isə sabahısı gün yola düşəcəkdim. Növbəti iş gününü gözləyə bilməzdim. Razılaşdıq ki, axşam həmin materialları N.Smenyukun evindən götürüm. Ona görə də ondan ünvan da almışdım

Axşam gedib N.Smenyukun mənzilini tapdım. Qapıda əl boyda bir vəraq asılmışdı və orada yazılmışdı ki, «mən qonşuda filan mənzildəyəm». Göstərilən mənzildə qapını 9-10 yaşlı bir qız açdı. Mən salam verən kimi içəri otaqdan «keçin gəlin, keçin gəlin..., lütfən içəri buyurun»... deyən qadın səsinə eşidirdim. Mən qıza «Nadejda xalanı çıxır» desəm də «... di

keçin gəlin... lütfən...» səslərini eşitdim. Məcbur olub dəhlizdən otağa keçdim.

Otaqda ortada uzanan stolun üstündə süfrə açılmışdı. Stolun dövrəsində stullarda yuxarı başda cavan qarabuğdayı bir qadın oturmuşdu. Onun bir tərəfində Nadejda, o biri böyründəki boş stuldan sonrakında isə, qapını açan qız gəlib əyləşdi. Qızdan sonra isə kiçik oğlan və ortayaşlı, ortaboylu cavan bir kişi əyləşmişdilər. Bir neçə stul da boş idi. Yuxarıda əyləşən cavan qadın nə rusa nə də Asiya qadınlarına bənzəmirdi. Fizionomiyasından Qafqazlıya oxşayırdı. Elə kişi də Qafqazlıya oxşayırdı. Mən içəri keçəndə otaqdakılar ayağa qalxdılar. Mən «axşamınız xeyir» deyərək, özünü Edik kimi təqdim edən kişi ilə, Nadejda ilə və özünü Elya kimi təqdim edən qadınla əl verib görüşdük. Bu arada Elya Nadejda ilə nəşə pıçılदाşanda Nadejdanın çox astadan dediyi «iz Bakı» sözlərini mən də eşitdim və Elyanın sifətinin də dərhal dəyişdiyini də gördüm.

Bəzi şeylər mənim də yadıma düşdü. Nadejda söhbət əsnasında təzə qonşularının erməni ailəsi olduğunu və 1988-ci ilin sonunda Bakıdan köçüb gəldiklərini demişdi. Onu da demişdi ki, təzə qonşusu Elionora hərdəmxəyəldir, gah Bakıdan nahaq köcdüklərini söyləyərək «Bakı çox gözəldir, rahat və yaxşı yaşayırdıq», gah da «yaxşı ki, Bakıdan çıxıb canımızı qurtarmışıq» deyir, eləcə də, hərdən azərbaycanlılardan razılıq edərək onları çox tərifləyir, hərdən də «azərbaycanlılar bizə dost ola bilməz, biz onlarla birgə yaşaya bilmərik» deyir. Nadejda bir də söyləmişdi ki, təzə qonşuları Mərkəzi televiziyanı izləyirlər və həmişə xəbər (vremya və s.) proqramlarından sonra azərbaycanlılara qarşı əsəbi danışirlar.

Mən də bir dəfə Nadejdaya demişdim ki, «Soruş qonşundan qoy vicdanla desin indiyə qədər ona erməni olduğu üçün və ya azərbaycanlı olmadığı üçün, azərbaycanca danışmadığı üçün, yaxud müsəlman yox xristian olduğu üçün bir dəfə də olsa, kimsə nəşə deyibmi? Eyham vurubmu? Bu

səbəblərə görə ona qarşı ayrıseçkilik – diskriminasiya halları olubmu?... Bir neçə gündən sonra Nadejda mənə demişdi ki, Siz deyənləri qonşumdan soruşdum. O da dedi ki, indiyə qədər o hallar olmayıb, ancaq, innən belə olacaqdı.

Bu həmin qonşu erməni ailəsi idi. Onlar görünür başqa kimisə gözləyirmişlər. Bu dəmdə mən gəlib çıxmışam... Mənə yer göstərdilər. Boş stullardan birində oturdum. İsrarla yemək, içki təklif etdilər, imtina etdim. Nadejda vəziyyəti belə görüb ayağı qalxdı. Elionoraya «mən indi qayıdıram» söyləyərək mənə «gəlin gedək» dedi. Biz çıxıb Nadejdagilə getdik.

Mənim haqqında danışdığım materialları seçib sistemləşdirməyim bir xeyli çəkdi. Bu arada Nadejda «qoy mən onlara deyim ki, daha məni gözləməsənlər» deyərək qapıdan çıxdı. Onun qayıtmağı 20 dəqiqədən də artıq çəkdi. Əhvalı da pozulmuşdu. Qanı qara idi. Düşündüm ki, bəlkə mənə görə Nadejdanı təhqir ediblər və ya xətrinə dəyiblər. Ondən soruşdum ki, nə olub? Nə məsələdir? Bu sualların cavabında Nadejda asta-asta, sanki pıçılı ilə danışdı... «Elya hönkür-hönkür ağlayırdı. Deyirdi ki, Bakıda ad günlərimdə rəfiqələrim, qonşularım, tanışlarımız gəlib yığılırdılar. Ev adamlı dolu olurdu. Bütün gecəni deyib-gülüb əylənirdik, rəqs edirdik, musiqi dinləyirdik, mahnı oxuyurduq... İndi isə çağırduğım 3 nəfərdən də təkcə sən vardın. Üstəlik sizin rəisin də təsadüfən gəlib çıxması heç cür unuda bilmədiyim Bakını, keçmiş gözəl günləri, həyatımın ən xoşbəxt çağlarını yadıma saldı. Görəsən o günlər bir də qayıdacaqmı? Özümü heç cür saxlaya bilmirəm...»

28. Zat, kök özünü biruzə verirmiş

METGKİ-nin Cənub filialında partiya rəisi işləyən R.Allahverdiyev 1990-cı ilin ortalarında Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin «Aqrökologiya» Elm Mərkəzində Ekoloji geokimya ekspedisiyası (EGE) yaradılmasına və onun həmin ekspedisiyanın rəisi təyin ediləcəyinə razılıq əldə etdikdən sonra məni də həmin EGE-yə baş mütəxəssis – baş geokimyəçi-ekoloq vəzifəsində işləməyə dəvət etmişdi.

Mən işə başlayıb EGE-nin nizamnaməsini, fəaliyyət proqramını və əsas elmi istiqamətlərini hazırladım. R.Allahverdiyevin bu sahədə səriştəli olmadığı üçün ilk vaxtlar ştat cədvəlini də mən hazırlayıb və layihə-smeta sənədlərinə də mən nəzarət edirdim. Ştat vahidlərinə uyğun olaraq, işçiləri də mən soraqlayıb tapıb komplektləşdirirdim. METGKİ-nin Cənub filialının keçmiş əməkdaşlarından və Bauman adına Moskva Ali-texniki məktəbin məzunlarından təşkil olunmuş böyük və işgüzar kollektiv yaranmışdı. Torpaq sahələrinin və Aqrar Sənaye müəssisələrinin ekoloji qiymətləndirilməsi, ekoloji normativlərinin (atmosfer tullantılarının və çirkab sularının yol verilən həddlərinin) müəyyən edilməsini və ekoloji pasportlaşdırılmasını həyata keçirirdik.

Haşiyə: Ta SSRİ-nin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycanda bir çox, o cümlədən neft-qaz, dağ-mədən, kimyəvi, texniki, texnoloji və s. sənaye sahələrinin bütün strukturlarında hər növ yazı və sənədləşmələr yalnız rus dilində aparılırdı. Həmçinin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının humanitar elmlərdən savay qalan bütün elm sahələrinə dair tədqiqat institutlarında da vəziyyət elə idi. Bu sənaye və elm müəssisələrində bir dənə də olsa azərbaycanca yazan makina belə yox idi.

«Aqrökologiya» Elm mərkəzində EGE yaradıldığı gündən biz bütün yazı və sənədləşmə işlərini azərbaycan dilində aparmağa (tərtib etməyə) başladıq. İlk vaxtlar terminlərin

tərcüməsində və ifadə olunmasında çox çətinliklərlə üzləşirdik. Bir çox hallarda terminin azərbaycancası ilə yanaşı onun ruscasını da verirdik. 1992-ci ildə ölkə prezidenti Ə.Elçibəyin kiril əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi barədə sərəncamından sonra biz çətinliklə də olsa, bütün yazı və sənədləşdirmə materiallarını latın qrafikası ilə hazırlamağa başladıq. Bunlara özünü alışıdır bilməyən R.Allahverdiyevin isə bu yeniliklərdən heç xoşu gəlmirdi. «Bu nədir? Respublikada hamı rus dilində danışır, yazır, biz niyə rusca yazmayaq? Bizdən başqa heç bir təşkilat hələ latın qrafikasına keçməyib, bizə nə düşüb?» deyirdi.

Həmin vaxtlar Azərbaycanda siyasi-ictimai vəziyyət heç də sabit deyildi. AXC və respublikanın digər demokratik-vətənpərvər qüvvələri Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mübarizə apardığı halda, Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi A.Mütəllibov başda olmaqla respublika rəhbərləri dağılmaqda olan sovet imperiyasını qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrin tərəfində dururdu. Buna uyğun olaraq, bizim kollektiv də 2 qrupa – respublika rəhbərliyini dəstəkləyənlərə və milli azadlıq hərəkatına qoşulanlara ayrılmışdı. EGE-nin rəisi R.Allahverdiyev respublika rəhbərliyinin mövqeyini canla-başla dəstəkləyirdi. Ona qoşulan qohumları və xidmətçi işçilər də bu mövqedən çıxış edirdilər. Kollektivin başlıca hissəsini təşkil edən məsul ixtisasçılar, aparıcı mühəndislər, partiya rəisləri isə Milli azadlıq hərəkatını fəal müdafiə edirdilər.

R.Allahverdiyevlə münasibətlərimizdə artıq soyuqluq yaranmışdı. Bu soyuqluq 1991-ci ilin martında Azərbaycan SSR-in SSRİ tərkibində qalmasına dair ümumxalq referendumu nəticələrinin saxtalaşdırılması (guya xalq SSRİ-nin saxlanılmasına tərəfdar olub), 1991-ci ilin avqustunda SSRİ-nin saxlanılmasında maraqlı olan mühafizəkarların dövlət çevrilişi cəhdini A.Mütəllibovun dəstəkləməsi, 1991-ci ilin sentyabrında A.Mütəllibovun prezident seçilməsi, 1992-ci ilin

iyununda Ə.Elçibəyin prezident seçilməsi və s. zamanlarda qarşıdurma səviyyəsinədək yüksəlmişdi. Nəhayət 1992-ci ilin ortalarında L.Ter-Petrosyanın Ermənistan prezidenti seçilməsinin R.Allahverdiyev tərəfindən sevinclə qarşılanması, «görərsən L.Ter-Petrosyan Qarabağı alacaqdır, millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ var» deməsi artıq bizim birlikdə işləməyimizi mümkünsüz edirdi. Mən 1993-cü ilin aprel ayında EGE də işdən çıxıb, həmin ilin may ayında Dövlət Geologiya və mineral ehtiyatlar komitəsinin Baş Qafqaz geoloji-kəşfiyyat ekspedisiyasında işə başladım. R.Allahverdiyev mənim EKEdən getməyimi istəmirdi. Bir tərəfdən mənsiz ona çox çətin olacaqdı və ekspedisiya dağılacadı (məndən bir il sonra doğrudan da EGE dağıldı), bir tərəfdən də o mənim əlimdən yanıqlı idi. Odur ki, Baş Qafqaz GKE-yə zəng çalaraq xahiş etmişdi ki, məni orada işə götürməsinlər. Bu baş tutmadıqda isə «Dövlət Geolkomun» sədri Ə.M.Şəkinskiyə çatdırmışdı ki, «Həmid Aslanlı aktiv cəbhəçidir».

Haşiyə: R.Allahverdiyevin anası erməni idi. Bunu münasibətlərimiz isti olarkən R.Allahverdiyev özü mənə demişdi. İzah etmişdi ki, güya anası Şuşada uşaq evində olanda onun doğum haqqında şəhadətnaməsində erməni yazılıbmış və bunun da əsasında pasportunda erməni yazıblar. Bundan bir müddət sonra R.Allahverdiyev EGE-də işləyən 2 nəfər qohumunu da bir neçə dəfə bu sənədi dəyişmək üçün VVAQ-a göndərmişdi. Anası 1992-ci ildə vəfat etdikdə isə onu şəhərin Böyük qəbiristanlığında dəfn olunmuş ərinin yanındakı boş yerdə yox «Qurd qapısı» qəbiristanlığında basdırmışdı və baş daşında da yazdırmışdı «Allahverdiyeva Asiya Ata qızı». Mən əvvəllər buna bir o qədər də fikir verməmişdim «Hə nə olsun ki, Bakıda on minlərlə qarışıq ailələr var» deyər düşündürdüm. Sən demə belə deyilmiş, zətində, kökündə erməni qarışığı olan özünü biruzə verirmiş.

29. Ermənilərin ifrat millətçiliyi onların özləri üçün də bir bələdir

Tarixdən gün kimi aydındır ki, ermənilər əsasən 1830-1834-cü, 1946-1952-ci və başqa illərdə Livandan, Suriyadan, İrandan, Türkiyədən, İraqdan, Yunanıstandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan, Fələstindən, Misirdən və s. ölkələrdən köçürülərək Azərbaycanın tarixi ərazilərində məskunlaşdırılmışlar. Azərbaycan torpaqlarında öz dövlətlərini yaratmışlar. Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı özlərinə paytaxt etmişlər. Keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar, 1937-1938-ci illərdə isə repressiya həyata keçirmişlər. 1948-1950-ci illərdə 100 000 azərbaycanlıyı öz doğma yurdlarından deportasiya etmişlər. Həyasızlığa bir baxın ki, bütün bunlar azmış kimi, 1980-ci illərin axırlarında – 1990-cı illərin əvvəllərində mənfur qonşularımız bizlərə qarşı açıq düşmənçiliyə başlamışdılar. Onlar Qərbi Azərbaycandakı (Ermənistandakı) soydaşlarımızı öz ata-baba yurdlarından vəhşiliklə qovmuşdular. Erməni vandallar Qarabağda bir sıra qırğınlar, Bakıda terror hadisələri törətmişdilər. Bu hadisələrdən sonra Azərbaycanca, o cümlədən Naxçıvan MR –da yaşayan ermənilər bir tərəfdən Azərbaycanlıların haqlı qəzəbinə tuş gəlmişdilər, digər tərəfdən də xəcalətdən başlarını yuxarı qaldıra bilmirdilər. Odur ki, onlar Azərbaycan ərazisindən kütləvi surətdə çıxıb getməyə başlamışdılar. 1992-ci ilin axırlarında Parağalı ermənilərin biləvli Kazımov Surxay Həsən oğlunun idrətiyi kiçik avtobusla Meğriyə qədər təhlükəsiz daşınması təşkil olunmuşdu. Parağalı Aqababayan Babken isə, öz əşyalarını və yeniymə oğul Qrişi şəxsi minik maşınında aparmaq istəmişdi. Ancaq, yolda bunun təhlükəli olduğundan qorxaraq, maşını əşyalarla və oğlu Qrişlə birlikdə o zaman Gilançay kəndində yaşayan biləvli Məhəmmədəhəsən ağanın nəvəsi Saday Balabəy oğlu Məmmədova ümid edib özü aradan çıxmışdı. Bir xeyli müddət (6 aydan artıq) Qriş Saday Məmmədovun evində

qalmışdır. Sonra əlaqə yaradılaraq Qrişi minik maşını ilə birlikdə Saday və qardaşı Cabir Məmmədovların, həmçinin polislərin müşaiyəti ilə aparıb Mehridə erməni tərəfinə vermişlər. Həmin müddətdə Qriş Sadayın evində, necə deyərlər, göz bəbəyi kimi qorunmuşdur. Ermənilərin vandal-ıngından və vəhşiliklərindən qəzəblənən gənclər dəfələrlə təklildə, ikiliddə, üçlükdə və s. Qriş öldürmək üçün Sadayın evinə hücum etmişlər. Belə insidentlər ciddi münəqişə, silahlı toqquşma həddinə qədər gəlib çıxmışdır. Hər dəfə Saday «yalnız mənim meyidimin üstündən keçib Qrişə toxuna bilərsiniz» demişdi və sözüünün də üstündə durmuşdu. Qardaşı Cabir, oğulları Nəriman və İsmayıl da Sadayı tək qoymamışdılar. Onunla birlikdə öz həyatlarını təhlükəyə ataraq erməni Qrişi qorumuşdular. Keçmiş zamanlarda da Biləvdə buna oxşar hadisələr baş vermişdir. Bu əhvalatı mən başqalarından da dəfələrlə eşitmişdim.

Saday Məmmədov özü bu əhvalatı təfsilatı ilə mənə asta-asta danışanda bir tərəfdən mənim ona acığımı tuturdu, hiddətlənirdim, bir tərəfdən də Sadaya haqq qazandırardım. Sadaya «Sən elə bilirsən ki, düzgün hərəkət etmisən?» deyəndə o çəşqinliqlə «... axı mən Babkenin evində dəfələrlə çörək yemişəm, ... axı mənə əmanət olunan 15 yaşlı uşağı güdaza vermək mənə ölümdən də ağır olardı» deyərək özünə haqq qazandırmağa çalışırdı. Sonralar da mən bu barədə düşündə bir daha yəqin etdim ki, Saday Məmmədov bu işi tanıdığı Babkenin xatirinə və ya Qrişi çox istəməsinə görə etməmişdir. O, kəsdiyi çörəyə, verdiyi sözə, əmanətə xəyanət edə bilməmişdir. İndi bu sətirləri yazdığım zaman da düşünürəm ki, «ey dadi bidad, ermənilər torpaqlarımızı işğal etdiyi, bizə qarşı soyqırımlar, terrorlar törətdiyi, ana-bacılarımızı əsirlikdə saxladığı, sərvətlərimizi taladığı bir zamanda biz onların uşaqlarını, qadınlarını, həyatımız bahasına olsa belə, yenə qoruyuruq, təzadə bir bax!» Ermənilər yalandan şivən qoparıb özlərini əzabkeş millət kimi göstərməkdənsə, ifrat millətçiliklə

qonşularla bərabər özlərinə də fəlakət törətdiklərini anlaya bilsəydilər barı!» Bu hadisədən bir neçə il sonra Saday Məmmədova Əhmədovdan bir məktub gəlmişdi. Bu məktubu Sadaya əslində Ağababayan Babken yazmışdı, ancaq, Əhmədov soyadı ilə göndərmişdi. Bu dəfə o Sadaydan ona əmək kitabçası düzəldib göndərməsini xahiş etmişdi. Bu dəfə Saday bu işə girişməmişdi və Ağababayan – «Əhmədovun» məktubu cavabsız qalmışdı.

Ağababayan Babkeni mən də tanıyırdım. Onun barəsində nəşə pis deməyə heç bir əsasım yoxdur. Yalnız onu deyə dilərdəm ki, erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyə başlayaraq, vəhşiliklər və kütləvi qırğınlar törətməklə 100 minlərlə Ağababayan Babken kimi öz soydaşlarının da başlarına bəla açırlar.

30. Bakı metrosunda terror

1994-cü ilin iyulun 3-ü idi. Mən həmin gün Balakən rayonunun Mahamalar kəndində yerləşən Baş Qafqaz geoloji kəşfiyyat ekspedisiyasına getməli idim. Səhər saat 8 radalarında «Əhmədli» metrostansiyasında qatara oturmuşdum ki, «20 Yanvar» metrostansiyasına gedim. O vaxtlar Bakı şəhərinin beynəlxalq avtovağzal «20 Yanvar» metrostansiyasının yaxınlığında yerləşirdi. Oradan avtobusla Balakənə yola düşəcəkdim. «Nərimanov» metrostansiyasına çatdıqda qatar xeyli dayandı. Sonra bizi – bütün səmşinləri metro qatarının vaqonlarından çıxardılar. Məlum oldu ki, biz mindiyimizdən əvvəlki qatarda «Gənclik» və «28 may» metrostansiyaları arasında qəza baş verib, çoxlu ölənlər və yaralananlar var. Bu qəza ilə əlaqədar olaraq həmin xətdə qatarların hərəkəti dayandırılmışdı və qəzanın nəticələri aradan qaldırılırdı. Mən metrodan çıxıb taksi ilə avtovağzala və oradan da avtobusla Balakənə getdim.

Sonra kütləvi informasiya vasitələrindən və həmsöhbətlərimdən öyrəndim ki, metro qatarının 2-ci vaqonunda partlayış baş vermişdir. Partlayış o qədər güclü olmuşdü ki, 2-ci vaqon tunelin tavanına yapışmışdı. Partlayış nəticəsində 14 nəfər ölmüş, 54 (sonralar dəqiqləşdirilmiş hesabla 58) adam müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alaraq yaralanmışdı. Ölənlərin bir çoxu tanınmaz hala düşmüşdür. Hətta bəzilərinin cəsədi ayrı-ayrı hissələrə parçalanmışdı. Qəza tettor aktı nəticəsində baş vermişdi. Qəzanın təfərrüatları araşdırılırdı. Cinayət işi açılmışdı.

Azərbaycan Daxili İşlər və Milli Təhlükəsizlik nazirlikləri əməkdaşlarının araşdırdığı bu cinayət işi ilə əlaqədar olaraq, Moskvada Azər Aslanov həbs edilərək Azərbaycana ekstradisiya olundu. İstintaq yekunlaşdı və iş məhkəməyə çıxarıldı.

1998-ci ildə Azər Aslanovun məşkəməsi keçirildi. O məhkəmədə etiraf etmişdir ki, 1994-cü ilin iyulun 3-də Bakı metrosunda partlayış törətmişdir. Bunun səbəbini isə belə izah etmişdir: erməni əsirliyində olarkən Zori Balayan tərəfindən ələ alınaraq, Ermənistan xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlığa cəlb olunmuşdur. Sonra ermənilər Azər Aslanovun anası Tacirat Aslanovanı Ermənistana çağırmış və onu orada qirov götürmüşlər. Azər Aslanova isə şərt qoymuşlar ki, ananın azad olunması üçün sən Bakı metrosunda terror həyata keçirməklə səmşinlə dolu qatarda partlayış törətməlisən. Ağır şərtlə çətin seçim qarşısında qalan Azər Aslanov anasının qirovluqdan azad edilməsi üçün və özünün əsirlikdən qurtarması üçün, bununla da bir çox mərhumiyyətlərə məruz qalmaqdan, təhqirdən, döyülməkdən, incidilməkdən, alçaldılmaqdan qurtulması üçün bu terror hadisəsini törətməyə məcbur olmuşdur. Bunun üçün ona təlim keçmişlər, həm də onu təlimatlandırmışlar, öyrətmişlər, hazırlamışlar və lazım olan partladıcı materiallarla təmin etmişlər. Bütün bunlar istintaq materialları ilə də tam sübuta yetirilmişdir.

Beləliklə Azər Aslanov anasını qirovluqdan və öz canını əsirlikdən azad etmək üçün öz xalqına, öz ölkəsinə xəyanət edərək terrorla 14 soydaşını öldürmüş, 58 soydaşına ağır xəsarət yetirmiş, onlarla uşağı yetim qoymuş, yüzlərlə adamın psixologiyasına ağır zərbə vurmuş, Azərbaycan Dövlətinə olduqca böyük miqdarda ziyan vermişdir. Odur ki, Azərbaycan cinayət məəcəlləsinə əsasən Azər Aslanov əmlakı müsadirə olunmaqla ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Onu bu ağır cinayəti törətməyə məcbur edənlərsə hələlik öz vicdanlarının (əgər varsa?...) mühakiməsinə buraxılmışdır.

Bu erməni terrorçularının Azərbaycanın və ona qovuşan dəmir yollarında törətdikləri çoxsaylı cinayətlərdən yalnız biridir.

Elə bu hadisə törədilməmişdən təxminən 2 ay əvvəl 13 aprel 1994-cü ildə Rusiyanın «Daqestanskie oqni» dəmir yolu

stansiyasında Ermənistanın ASALA terror təşkilatı tərəfindən Moskva-Bakı səmnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər ölmüş, 3 nəfər yaralanmışdı.

19 mart 1994-cü ildə Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları tərəfindən Bakı metropolitenin 20 yanvar stansiyasında qatar partladılmış, nəticədə 14 adam həlak olmuş və 42 nəfər yaralanmışdı.

9 fevral 1994-cü ildə Azərbaycan Dəmir yolunun Xudat stansiyasında erməni terrorçuları tərəfindən dəmir yolu qatarı partladılmışdır.

1 fevral 1994-cü ildə Bakı dəmir yolu vağzalında erməni terrorçuları tərəfindən Kislovodski-Bakı səmnişin qatarı partladılmışdır, bunun da nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 20-dən artıq adam yaralanmışdır.

2 iyun 1993-cü ildə Bakının dəmir yolu vağzalında ehtiyat yolda dayanmış səmnişin vaqonu partladılmışdı. Bu terror hadisəsi Rusiya Federasiyasının vətəndaşı Xatkovski tərəfindən icra edilmişdi. İstintaqla müəyyən edildi ki, Xatkovski Ermənistan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi tərəfindən əməkdaşlığa cəlb olunmuşdur. Podpolkovnik D.Oqanesyan, mayor A.Qaloyan və eləcə də Ermənistan xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq edən moskvalı B.Simonyan, V.Petrosyan və MDB məkanında fəaliyyət göstərən erməni terror təşkilatlarının başqa üzvlərinin təkidi, təlimatı və təminatı ilə o Azərbaycana göndərilmişdi.

28 fevral 1993-də Rusiyanın Qudermes dəmir yolu stansiyası yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən Kislovodski-Bakı səmnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş və 18 nəfər yaralanmışdı.

31 iyul 1991-ci ildə Temirtau (Dağıstan) dəmir yol stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı səmnişin qatarı erməni terrorçular tərəfindən partladılmış, 16 nəfər ölmüş, 22 nəfər yaralanmışdı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kənd və şəhərlərində, DQMV-də və ətraf rayonlarda, Azərbaycan Respublikasının başqa ərazilərində törətdikləri talan, quldurluq, terror, vəhşilik, vandalizm və soyqırım hadisələri bəs deyilmiş kimi, onlar avtomobil, hava və dəmir yollarında da terror törədirdilər.

Bu siyahını xeyli uzatmaq da olardı. Bura ermənilərin bizə qarşı avtomobil və hava yollarında törətdikləri terror hadisələrini də əlavə etmək olardı. Ancaq bu sadalanan və azərbaycanlılarla yanaşı rusların, dağıstan xalqlarının və başqa millətlərin nümayəndələrinin də həlak olduğu və yaralandığı terror aktları da ermənilərin nə qədər qəddar və terrora meyilli bir millət olduğunu göstərir. Dünyada baş verən terror hadisələrinin altından bir çox hallarda erməni soyadı çıxır. Beynəlxalq terrorizmdə ən çox ermənilərin adları hallandırılır.

31. 21-ci əsrin astanasında Zaqatala-Balakən hadisələri

Mən 1993-2011-ci illərdə Azərbaycan Geologiya və Mineral ehtiyatlar Komitəsinin, 2002-ci ildən isə Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyinin Baş Qafqaz geoloji-kəşfiyyat və axtarış-kəşfiyyat ekspedisiyalarında işləmişəm. Ekspedisiyamız 1995-ci ilin ortalarından Balakən rayonunun Mahamalar, ondan sonra isə Zaqatala rayonunun Car kəndlərinin ərazilərində yerləşirdi. Çöl işlərimiz həmin rayonların dağlıq hissələrini əhatə edirdi.

1990-cı illərin birinci yarısında respublikamızın əksər bölgələrində olduğu kimi, burada da hərə-mərclik baş alıb gedirdi. Üztəlik bu bölgədə yaşayan etnik avarları, ingiloyları və saxurları separatçılığa sövq etmək üçün təbliğat-təşviqat kompaniyasına başlanmışdı. Bu kompaniya əsasən Dağıstandan və Gürcüstan tərəfdən gələn emissarlar tərəfindən həyata keçirilirdi. O illər Gürcüstan tərəfdən Balakənə həm Mazımçay sərhəd məntəqəsini keçməklə, həm də Qabaqçöl adlanan geniş sahədən keçməklə qeyri leqal yolla gəlirdilər. Gələnlər bazarlıq edən sürücülər, gürcü soyadlı ilə pərdələnmiş ermənilər, ruslar və Gürcüstanın Loqadexi rayonunda yaşayan azərbaycanlılar, avarlar idilər. Dağıstandan isə Tlyarata rayonundan Baş Qafqaz dağ silsiləsini aşaraq, yüksək dağ-meşə zonasından əsasən avarlar keçib gəlirdilər. Onda hələ qonşu dövlətlərlə sərhəd məsələlərimiz tənzimlənməmişdi, sərhəd məntəqələrimiz ədi, həm də lazımı avadanlıqla tam təmin olunmamışdı. Bir sözlə sərhədlərimizin etibarlı qorunması o vaxtlar mümkün deyildi.

Qonşu ölkələrdən gəlmələr bəzi əlamətlərinə – geyimlərinə, danışqlarına, davranışlarına və s. görə yerli əhalidən seçilirdilər. Bu gəlmələr Balakən, Zaqatala və Qax şəhərlərinin əhalinin sıx olan yerlərində – mərkəzi meydanlarında, bazarlarında və başqa satış mərkəzlərində, avto və dəmir yol vağzallarında, çayxana və yeməxanalarında və s. ictimai

yerlərdə dolaşırdılar. Onlar yerli əhali ilə həvəslə ünsiyyət qururdular, söhbət salırdılar. Etnik avarlarla guya bu rayonların vaxtilə Dağıstan torpaqları olduğu barədə, etnik gürcülərlə isə guya bu yerlərin gürcü torpaqları olduğu barədə, Azərbaycanda guya kiçik xalqların hüquqlarının pozulması barədə, belə davam edərsə guya burada daha ağır vəziyyət yaranacağı barədə, Azərbaycanda nizam-intizamın, qayda-qanunun olmaması, rüşvətخورluğu, korrupsiyanın baş alıb getməsi barədə və s. mövzularda danışirdilər.

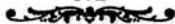
Mən hər dəfə yollarda, rayon mərkəzlərində, bazarlarda və başqa ictimai yerlərdə belə söhbətləri eşidirdim. Sözsüz ki, mən də o söhbətlərə müdaxilə edərək onları təkzib edirdim. Bunu məndən başqa çoxları da edirdi. Ancaq onlara qulaq asanlar, inananlar da ədi deyildi. Bir çoxları da gəlmələrin dediklərini təsdiqləyərək aralıq mövqe tuturdular.

Belə təbliğatların nəticəsi idi ki, həmin vaxtlar bölgədə hərə-mərclik daha da artmışdı, özbaşnalıq halları çoxalmışdı və reketçilik geniş yayılmışdı. Reketlər dəstələrlə, qruplarla idilər. Qabaqçöllü Nərimanın, Salbanlı Nərimanın, Süleymanın və başqalarının reket dəstələri ayrı-ayrı vaxtlarda əhalinin müxtəlif qrupları üçün orxu və tələş hissələri yaradırdılar. Reketlər insanları, xüsusilə də müəssisə rəhbərlərini odlu silahla təhdid edərək, onların əmlakını mənimsəyirdilər, onları dövlət strukturlarına, dövlət orqanlarına qarşı çıxmağa məcbur edirdilər. Müəssisə və təşkilat rəhbərləri, rayon rəhbərləri, polislər də reket dəstələrindən cəkinirdilər. Bu dəstələr o qədər qudurmuşdular ki, bəzən öz aralarında da silahlı toqquşmalara yol verirdilər. Onları qızısqıranlar, saxlayanlar və maliyyələşdirənlər var idi. Balakən rayonunun Sovet dövründəki Aqrar-sənaye İdarəsinin rəisi Ə. Ansuxski belələrindən idi.

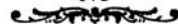
Reketlə məşğul olanlar, onlara qoşulanlar və onlara arxalananlar təkə bizim ekspedisiyamıza nə qədər ziyan vurmuşdular. Ekspedisiyaya məxsus elektrik transformatorlarını, generatorları, su kəmərləri borularını, buruq quyusu

borularını, matorları söküb aparırdılar, mühəndis-geoloqların yaşayış evlərini tuturdular və boşaltmırdılar, ehtiyat hissələrini, avtoyanaçağı oğurlayırdılar, mənimsəyirdilər və s. və i.a. Sanki, o vaxtlar hüquq-mühafizə orqanları da onların öhdəsindən gələ bilmirdilər.

1990-cı illərin 2-ci yarısında reketlərə, xüsusilə də onların dəstə başçılarına qarşı mübarizə güclənmişdi. Onlar ya zərərsizləşdirildilər və yaxud Dağıstan ərazisinə keçib, orada gizləndilər. Ancaq bununla iş bitmirdi. Sanki, tədricən reketlərin əvəzinə yeni silahlı dəstələr peyda olurdular ki, onlar da talançılıqla, quldurluqla məşğul olurdular, dövlət orqanlarına qarşı çıxırdılar. Bəzən bu dəstələrin tərkibində onlarla silahlı adam olurdu. Belə dəstələr qaçaq dəstələri kimi dağlarda, meşələrdə gizləndilər, arabir kəndlərə, dövlət orqanlarına başqın edirdilər. Onlar yol-patrol xidməti işçilərinə tabe olmaq istəmirdilər. Bir çox hallarda onlar silah, narkotik maddələr, oğurluq və ya daşınması qadağan olunan mallar keçirmək istəyəndə yol-patrol xidməti postlarında əməlli qalmaqla, silahlı insident və toqquşmalar baş vermişdi. Polis nəfərlərindən və mülki əhalidən ölənlər və yaralananlar da olmuşdu. Elə buna görə də Balakən və Zaqatala şəhərləri arasındakı avtomagistralın üstündə, Katex kəndinin kənarında yerləşən yol-patrol xidməti postunu ziyarətgaha çevrilmiş qəbiristanlığın yaxınlığından və yaşayış sahəsindən uzaqlaşdıraraq Katexçayın şərq sahilindəki boş sahəyə köçürmüşdülər. 2001-ci ilin iyun-sentyabr aylarında bu silahlı dəstə və ya dəstələr daha da azğınlaşaraq Zaqatala və Balakən rayonlarındakı polis idarələrinə, polis məntəqələrinə, post-patrol xidmətlərinə silahlı basqınlar törətdilər, vandalizm aktı həyata keçirərək, Zaqatala şəhərinin Qala düzündə Şeyx Samilin büstünü dağıtdılar. Bu terror aktları nəticəsində Azərbaycanın hüquq mühafizə orqanı əməkdaşlarından 6 nəfər həlak oldu və 7 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri aldı.

Sonra istintaq nəticəsində müəyyən edilmişdi ki, Balakən və Zaqatala rayonlarında törədilən bütün bu sadalanan terror aktları, quldurluq və talançılıq hərəkətləri, eləcə də məqsəddəyönlü təbliğat aparılması və narkotik maddələrin bu ərazilərlə daşınması Ermənistan respublikası ərazisində təlim keçmiş və hazırlanmış terrorçular və Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən əməkdaşlığa cəlb olunmuş millətçilər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

32. Azərbaycan türkcəsi

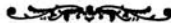
1995-ci ildə Azərbaycan Dövlətinin Konstitusiyasının əsasları hazırlanırdı. Ümumxalq referendumuna çıxarılmazdan əvvəl konstitusiyanın layihəsinin ayrı-ayrı maddələri və ya maddələr üzrə bəndləri kütləvi informasiya vasitələrinə müzakirə olunurdu. Dövlət dili haqqında maddə daha çox müzakirə mövzusunə çevrilmişdi. Bir çoxlarının fikrincə azərbaycan milləti, azərbaycan xalqı, azərbaycan dili ifadələri bu sözlərin mənə və məzmun tutumlarını tam açmağa bilmir və bunların əvəzinə türk milləti, azərbaycan türkləri və azərbaycan türkcəsi ifadələrinin işlənməsi daha düzgün olardı. Mən də Azərbaycan ölkəsinin, Azərbaycan Dövlətinin bir vətəndaşı kimi sonuncu fikirləri bölüşürdüm.

Məndən başqa çoxları da bu fikirdə idilər. Bunu mən ünsiyyətdə olduğum adamların bir çoxundan, o cümlədən işlədiyim Geologiya və Mineral ehtiyatlar Komitəsinin çoxsaylı işçilərinin öz dillərindən eşitmişdim. Oudur ki, bu bəradə fikirlərimi qısa olaraq, aşağıdakı şəkildə əsaslandıraraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına göndərmək istədim. Təklifin daha səmərəli və təsirli olması üçün onun Azərbaycan Dövlət Geologiya və Mineral ehtiyatlar Komitəsi işçilərinin kollektiv imzası ilə göndərilməsini vacib saydım. Təklifin məzmunu aşağıdakılardan ibarət idi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA KOMİSSİYASINA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya layihəsinin 23-cü maddəsinin 1-ci hissəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.» Bizcə bu düzgün deyildir və bu hissə belə yazılmalıdır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili azərbaycan türkcəsidir». Fikirimizi aşağıdakı dəlillərlə əsaslandırırıq:

1) Ta qədimlərdən başlayaraq, 1940-cı ilə qədər olan bütün tarixi mənbələrdə millətimiz türk, dilimiz türk dili, dövlət-

lərimiz türk dövlətləri, şairlərimiz türk şairləri, xanəndələrimiz türk xanəndələri, artistlərimiz türk artistləri, teatrımız türk teatrı, mətbuatımız türk mətbuatı adlanmışdır. İndi türk sözündən imtina etmək tarixi irsimizə hörmətsizliklik olar, öz tariximizdən soy kökümüzə uzaqlaşmağa gətirib çıxarar;

2) Qonşularımız, o cümlədən ermənilər də tarix boyu bizi türk adlandıranlar və indi də türk adlandırlırlar;

3) Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında özünü 1918-1920 illərdəki Azərbaycan Demokratik Respublikasının varisi elan edibdir ki, həmin Respublikanın da Dövlət dili türk dili adlanmışdır.

4) Azərbaycan xalqının türkdilli xalq olması bütün dünyada, elm aləmində hamı tərəfindən sözsüz qəbul edilən danılmaz faktdır. Azərbaycan xalqı azərbaycan türkləridir.

5) Dil ölkəyə yox, millətə məxsusdur. Rusiya dili, İngiltərə dili, Fransa dili, Kanada dili, Misir dili, İraq dili, Pakistan dili, Hindistan dili deyilmir. Rus dili, ingilis dili, fransız dili, ərəb dili, fars dili, hind dili deyilir. Belə misalları nə qədər desən çəkmək olar. «Azərbaycan dili» ifadəsi deyilişi və yazılışına görə bu məntiqlə də uyğun gəlmir. Ona görə «azərbaycanlı dili» ya da «azər dili» deyilsin ki, bu da bizcə mümkün deyil. Azərbaycan ifadəsi coğrafi məfhum kimi yer adıdır, ölkə adıdır, millət və dil adı ola bilməz.

6) Azərbaycanda yaşayan və azərbaycanlı sayılan azsaylı xalqların-ləzgilərin, avarların, talışların və s. millətlərin dilləri ləzgi, avar, talış və s. adlandırıldığı halda ölkənin çoxsaylı xalqının – azərbaycan türklərinin millətinin və dilinin adları olmamalıdır? Əgər olmalıdırsa necə adlandırılmalıdır? Sözsüz ki, «azərbaycan türkü» və «azərbaycan türkcəsi», daha doğrusu türk və türk dili.

7) Türkdilli xalqların yaxınlaşdığı, onların mədəni, elmi, iqtisadi əlaqələrinin genişləndiyi indiki şəraitdə bizim «türk» sözündən imtina etməyimiz nə özümüzə, nə də türk xalqları

birliyinə və bütövlükdə türk dünyasına heç bir fayda verməz, ancaq zərər verə bilər.

Azərbaycan Dövlət Geologiya və Mineral ehtiyatlar Komitəsinin işçilərindən

Nəzərdə tutulmuşdur ki, hər kim istəsə soyadını yazıb imza ata bilər.

İmzaların toplanması prosesində isə çoxlu gözləmədiyim hallarla üzləşdim. Müxtəlif fikirlər söyləyirdilər, müxtəlif cavablar eşidirdim:

- yüz illərlə rusun boyunduruğu altında olduq, indi də gedək türkün boyunduruğu altına girək?....

- nə bərk yapışmısınız türkdən? Türk bizə nə verəcək?

- azərbaycan türkləri, azərbaycan türkcəsi bunlar nə deməkdir? Heç iki sözlə ifadə olunan başqa xalq Adı, dil Adı varmı?

- iş yerimiz göstərilməsin, belə şeylər rəhbərliyin xoşuna gəlmir.

- dilimizi dəyişib gediyoruz, geliyoruz, nasılısınız deyəcəyik?

Bunları deyənlərin bir qismi mənim tanıdığım və milli azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmiş adamlar idilər. Ancaq, onlar əsasən etnik azsaylı xalqların, o cümlədən ləzgilərin, avarların, tatarların, talışların nümayəndələri idilər. Onların bir qismi də qarışıq ailələrdən idilər ki, anaları və ya həyat yoldaşları, bəzən ataları rus, xoxol, erməni, yəhudi, metis idilər. Tək-tək rusdilli xalis azərbaycanlılardan da belə fikirlər eşitmək olurdu. Bu işdə də aranı qatan erməni qarışığı olanlar idi. Düzdür bu fikirdə mübahisəli məqamlar olsa da, erməni qarışıqlılar türk sözündən sanki xoflanırdılar, başqalarına da təsir edirdilər.

Biz kollektiv imza xatirənə hamını razı salmaq üçün təklifin mətnini dəfələrlə dəyişəsi olduq, azərbaycan türkləri və azərbaycan türkcəsi ifadələrini və iş yerimizi mətndən çıxardıq.

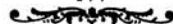

Bunlardan başqa bir sıra kiçik dəyişikliklər də edərək təklifimizi yenilədik.

Sadalanan qrup yoldaşlar imza atmasalar da, təklifi 15 nəfərin imzası ilə Konstitusiyaya Komissiyasına mən özüm təqdim etmişdim. Deyilənlərə görə bu qəbildən olan təkliflər çox olmuşdur. Təklif qəbul olunmasa da bu məsələ indi də aktualdır. Əslində bizim bu təklifimiz qəbul olunsaydı belə, danışığımızda və dilimizdə heç nə dəyişməyəcəkdi. Təklifə imza atmayan yoldaşlarımız da özlüyündə müəyyən dərəcədə haqlı idilər. Onları da başa düşmək olurdu.

Mərhum prezident Heydər Əliyevin «biz bir millət iki dövlətlik» deyimi çox gözəl, hamı tərəfindən bəyənilib qəbul edilən, müdrik deyimdir. İki dövlət dedikdə Türkiyənin və Azərbaycanın nəzərdə tutulduğu şəxsizdir. Ancaq, bir millət dedikdə, hansı millət nəzərdə tutulur? Onun adı necə olmalıdır? Onun dilinin adı nə olmalıdır? Bax bu suallar indi də açıq qalır. Bizim o zamankı təklifimiz belə sualların cavablanması üçün verilmişdi.

Bizim dilimizin və milliyətimizin adı mənəcə həm miniliklər boyu formalaşan soykokümüzü, həm də, son əsrlərdə formalaşan real azərbaycanlılığımızı və azərbaycançılıq təmayüllü olmağımızı əks etdirməlidir. Beləliklə düşünürəm ki, dilimizin və milliyətin adına həm türk, həm də azərbaycan sözləri olmalıdır. Bu sözlərin qarışığından ibarət ən münasib adlar «azərbaycan türkü» və «azərbaycan türkcəsi»dir.

33. Erməni quldur dəstələrinin mal-heyvan oğurluqları

1. Hələ 1988-ci ildə M.Qorbaçovun uğursuz «yenidənqurma» kompaniyası nəticəsində keçmiş SSRİ-də yaranmış hərcimərçilikdən və özbaşınalıqdan istifadə edən ermənilər məlum Sumqayıt hadisələrini törədərək düşmenciliyi daha da qızışdırmışdılar. Həmin ilin yayında heyvandarlar yaylaqda ikən biləvli çoban Qaçay Səfər oğlu Zeynalovun, tivili Şahinin, bistli Sənanın, nəsirvazlı Maisin və başqa bir nəfərin də atları bir-birinə qoşulub Zəngəzur dağlarının yuxarı döşlərində və başlarında otlayırmışlar. Bir dəfə atlar təsadüfən Ermənistan tərəfə keçmişdilər. Ermənilər də bu atları oğurluqla sürüb öz tərəflərinə aparmışdılar. Sonra da onları tutub öz fermalarında işlədirmişlər. Qaçay da atları axtara-axtara Qarıçıq aşırımından keçərək gəlib ermənilərin fermasının yaxınlığına çıxır və burada o Ermənistanın Qafan rayonunun azərbaycanlılar yaşayan Baharlı kəndindən olan 18-19 yaşlı Ədif adlı bir oğlanla rastlaşır, Ədifin atası Sahib həmin kənddə müəllim və məktəb direktoru işləmişdi. Onların ailəsi parçalanmışdı. Ədifin anası da gəlib Sumqayıtda yerləşmişdi. Ədif atası ilə qalmışdı. Sonra Ədifin atası başqa bir qadınla evlənmişdi. 1988-ci ildə ermənilər Qafan rayonunda yaşayan yerli azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılanda Ədifin atası kolxozun fermasında quzu otaran oğluna xəbər göndərə bilməmişdi və qalan ailə üzvləri ilə birlikdə öz başını götürüb qaçmışdır. Ermənilər də əllərinə keçən Ədifi ölümlə hədələyərək zorla, bir qarın quru çörəyə fermada işlədirildilər. Üstündə heç bir sənədi olmayan və doğulduğu Baharlı kəndindən başqa heç bir yeri tanımayan (hətta öz yaşını belə dəqiq bilməyən) Ədif də ermənilərin təhqirlərinə, hədələrinə və ağır əməyə, əziyyətə dözməyə məcbur olmuşdu.

Ədif Qaçaya «fermaya getmə, ermənilərin silahları var, səni öldürərlər» demişdi. Onu da demişdi ki, «ermənilər bizimkilərdən bərk qorxurlar, hərdən öz aralarında danışirlar

ki, türklər gəlib bizi qıracaq». Qaçay da Ədifə «sən məni gözlə, mən fermaya çatanda bir hündür yerə çıx ki, ermənilər fermadan səni görə bilsinlər. Bilməsinlər mən təkam» demiş və ehtiyatla fermaya yaxınlaşmışdı.

Fermada ermənilər Qaçayı əhatəyə almışdılar və sorğusuala tutmuşdular:

- Ara türk sən bura ölməyə gəlmisən?

- Bizim atlarımız itib, mən onları axtarıram.

- Onları burada niyə axtarırsan? Bura at, filan gəlməyib.

- Bax, o görünən mənim atımdır. O biri atlar da bizimkilərdir.

- Biz buradan sizə at yox, sənim meytini verə bilirik, onu da istəsək.

- Nəyə görə?

- Ona görə ki, mən Sumqayıtda mühəndis işləyirdim, yaxşı da yaşayırdıq, ancaq indi 5 aydır ki, bir qarın çörəyə burada çobanlıq edirəm, arvad-uşağım da Qacaranda ac-yalavacdır.

- Mən Sumqayıtda olmamışam, ancaq eşitmişəm ki, orada baş verənləri də sizinkilər törədiblər.

- Ola da bilər. Mənim qardaşımı qatarın altına atmışdılar. Mən qışqırdım «o mənim qardaşımdır, onun heç bir günahı yoxdur», onda azərbaycanlılar onu qatarın altından sağ-salamat çıxartdılar. O indi də yaşayır.... O işləri kim törətsə də, əziyyətini ki, mən çəkirəm!...

Bir qədər pauzadan sonra Qaçay demişdir:

- Mən bura tək və silahsız gəlməmişəm. Biz böyük, silahlı dəstəyik. Yoldaşların yaxınlıqda gözləyirlər. Biz istəmirik ki, 5 ata görə qırğın düşsün, 10-dan da artıq adam ölsün. Ona görə də mən tək və silahsız sizin yanınıza gəlmişəm. İstəyirsiniz öldürün məni! Ermənilər Qaçayın gəldiyi tərəfə baxanda uzaqdakı bir təpənin başında Ədifin qaraltısını görmüşdülər.

Bu hərbə-zorbədən sonra ermənilər öz aralarında xısnlaşmışdılar, sonra onlardan biri Qaçaya demişdi: «Ara,

aşxam düşür, indi gəlib səni gülləyəcəklər, o biri ermənilər gəlməmiş öz atını tut min, tez çıx get buradan!

Qaçay da atını tutub minmiş və qalan atları da qayıdacağı yola tərəf qovmaq istəmiş, ancaq atlar yolla yox, bir dəərə ilə qaçmışdılar. Əlacsız qalan Qaçay öz atı ilə geriyyə yola düşmüşdü. Az uzaqlaşdıqdan sonra həmin dəərəyə dönüb o biri atları da qabağına qatmışdı. Ədifin yanına çatdıqda ona «gəl mənimlə gedək» demişdi. Ədif də sevinərək atlardan birini tutub minmişdi. Qaçaya qoşulmuşdu və birlikdə yola düzəlmişdilər. Ancaq çox ehtiyatla, tez-tez arxaya, yan-yörəyə baxa-baxa gəlirmişlər. Qaçayın atını da ermənilər o qədər işlətmişdilər ki, atda atlıq qalmamışdı, yamacı çıxa bilmirdi. O biri atları da işlədib yormuşdular.

Hava qaranlıq, yol dik yoxuş, atlar yorğun olsalar da, Qaçayla Ədif mindikləri atları hərdən dəyişərək, onlardan ikisini tuturlar və hərəsi birinə minərək o biri atları da qabaqlarına qatıb bizim yaylaqlara gəlib çıxırlar. İtən atların sahibləri də bu hadisəni eşidəndən sonra gəlib hərəsi öz atını aparır.

Heç bir sənədi olmayan və valideynlərinin, qohumlarının harada məskunlaşdığını bilməyən Ədif il yarına qədər Biləvdə Qaçaygildə yaşadı və Qaçayla bərabər Biləvin çöllərində çobanlıq etdi. Bu müddətdə Ədifin Bistdə uzaq qohumları və Ordubadda anasının yaxın rəfiqəsi ondan xəbər tutdular və Sumqayıtda yaşayan anasına da Ədif barəsində xəbər göndərdilər. Sonra anasının ünvanını dəqiqləşdirib Ədifin biləvli Əhmədov Arzu Qədim oğluna qoşub Sumqayıta, anasının yanına göndərdilər. Ədif Qaçaya elə bağlanmışdı ki, 3 ay gözləyib onun toyundan sonra anasının yanına getmişdi. Sonralar Ədifdən və onun anasından Qaçaya neçə-neçə minnətdarlıqla dolu məktublər gəlirdi. Ancaq başı çobanlıq, çölçülüyə qarışan Qaçay səhlənkarlıq edərək bu məktublərə tək-tək həllərdə quru cavablar verdi. Daha sonra məktublər seyrəldi, səngidi və nəhayət onların arası kəsildi.

Ədif söhbət edirmiş ki, «ermənilər mənə düşməyə və əsir kimi baxırdılar. Deyirdilər ki, Azərbaycana getsən bizim orada olan adamlarımız səni öldürəcəklər. Təkcə Sumqayıtdan gələn Volod adlı bir erməninin mənə rəhmi gəlirdi. Bir tərəfdən də Azərbaycana necə gələcəyimi, hara gedəcəyimi, kimin qapısını döycəyimi də bilmirdim. Həm də ermənilər məni sərhəddə yaxın yerlərə nəzarətsiz buraxmırdılar. Ya ömrümün axırına qədər məni əsirlikdə qul kimi işlədəcəkдилər, yada öldürəcəkdilər».

2. Ta qədimlərdən Biləvli heyvandarların yaylaq sahəsi olmuş Parağaçayın mənəbə hissələri SSRİ dövründə yaylaq kimi istifadə edilmək üçün Ordubad koxozunun ixtiyarına verilmişdi. Həmin koxoz da hər il yaylaq mövsümündə qoyun sürüsünü burada becərüb kökəldirdi. Ordubadlı və Anabatlı ailələrin böyük bir qismi də qovurmaqlıq toğluların, quzularının və qoçlarını kökəltmək üçün kolxozun sürüsünə qatırdılar. Anabat Ordubad şəhər sovetliyi ərazisində yerləşən kənddir. 1991-ci ildə də Ordubadın 850 başdan artıq qoyun sürüsünü hər il olduğu kimi, yenə həmin yaylaqda becərilibdi. Qız-gəlin çuxuru adlanan bu yaylaq sahəsi də Ermənistanla həmsərhəd ərazidə yerləşirdi. Həmin ilin sentyabrın 21 günü silahlı ermənilərdən təşkil olunmuş oğru quldur dəstəsi bu sürünü xəlvəti izləyib, özləri üçün münasib sayılan bir yerdə çobanları - Abbasov Əşrəf Tağı oğlunu və Xəlilov Xəlil Xuduş oğlunu öldürmüşdülər, 850 başdan artıq qoyun sürüsünü də oğurluqla sürüb aparmışdılar.

Bundan 15 gün əvvəl də 2 erməni quldur həmin sürünün başqa bir çobanı Səfərov Naib Qurbanəli oğlunu tapança ilə təhdid edərək qoyun sürüsünü sürüb aparmaq istəmişdilər. Ancaq Naib qoçaq tərənərək, tapançanı təpiklə vurub yerə salmış, quldurlarla döyüşərək onları uzaqlaşdırmış və sürünü qoruya bilməmişdir. Bu döyüşdə aldığı ağır zərblərdən Naibin daxili orqanlarına xəsarətlər yetirilmişdi ki, bununla da o bir ay müddətində dünyasını dəyişmişdi.

Qonşu yaylaq sahəsində mal otaran Baxşiyev Baxşı və Naib həmkəndliləri Əşrəfin və Xəlilin otardıqları qoyun sürüsü ilə birlikdə yoxa çıxdığını və bu işdə erməni quldur dəstəsinin əli olduğunu Ordubadlılara və Anabatlılara çatdırmışdılar.

Bunu eşidən Ordubadlılar və Anabatlılar Ermənistanın o zamankı hakim dairələrinə – kommunist partiyasına və onun 1-ci katibi K.Dəmirçiyana, Nazirlər Sovetinə və onun sədrinə, Ali Sovetinə və Rəyasət heyətinin sədrinə, Daxili İşlər Nazirliyinə, Respublika prokurorluğuna və eləcə də Azərbaycanın və SSRİ-nin hakim dairələrinə müraciətlər edərək, oğurlanmış sürünün qaytarılmasını xahiş və tələb etmişdilər. Ancaq, Ordubadlıların müraciətlərinə Ermənistan və SSRİ hakim dairələrində məhəl qoyan olmamışdı.

Düzdür o zaman artıq SSRİ dağılmağa başlamışdı və son ayların, son həftələrinə yaşayırdı. Buna baxmayaraq, can verməkdə olan ittifaqın hər hansı bir mərkəzi strukturu bu məsələni çox asanlıqla – bir tapşırıqla, bir sərəncamla, hətta bir telefon zəngi ilə də həll edə bilirdi. Ermənistanın da hakim dairələri bunu həll edə bilirdilər. Azərbaycan rəhbərliyinin isə bu məsələni həll etməyə imkan olmamışdı.

Əli hər yerdən üzülən, SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərliyinin bu məsələyə biganəliyindən və ədalətsizliyindən, oğru ermənilərin və onların havadarlarının namərədliyindən bərk hiddətlənən Ordubadlılar da qoyun sürüsünün qaytarılması və ermənilərin üzr istəməyə məcbur edilməsi, yolunu Ordubadda dəmir yolu stansiyasında Bakı-İrəvan qatarının qarşısını kəsib vaqonlardakı yuzlərlə ermənini girov götürməkdə görmüşdürlər və elə də etmişdilər.

Qatarda olan erməni sərnişinlərin hamısı, cəmi 145 nəfər girov götürülmüşdü. Onlardan 15 nəfəri uşaqlar, qadınlar və qoçalar idilər. Onların heç qatardan düşürməyərək vaqonlarda saxlanmışdılar. Qalan 130 nəfər girovu qatardan düşürüb, aparıb müxtəlif yerlərdə saxlamışdılar. Ermənilər yalnız girov soydaşlarını azad etmək üçün oğurlanmış qoyun sürüsünü qaytarmaya

və azərbaycanlı qoyun sahiblərindən üzr istəməyə məcbur edilmişlər. Bu işi də düzüb-qoşmaq lazım idi. Məşhur siyasətçi və Dövlət xadimi, mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev o vaxt Naxçıvanda yaşayırdı, mərhum Afiyəddin Cəlilov Naxçıvanda Ali Məclisin sədri idi. Onlar işə qarışdılar, erməni tərəfi ilə danışıb, razılaşdılar. Ermənilər oğurlanmış qoyun sürüsünü Mehri tərəfdən gətirib Ordubadlılara təhvil verdilər, qoyun sahiblərindən üzr istədilər. Ancaq sürüdə 450 başa qədər qoyun qalmışdı. Qalanı israf edilməmiş. Helikopterlə uçub öldürülmüş çobanların meytlərini götürüb gətirib ailələrinə təhvil verdilər. Sürünü oğrulan quldur dəstənin üzvlərini isə öldürülmüş çobanların ailələrinə təslim etdilər. Çobanların ailələrinin üzvləri isə azərbaycanlılara məxsus mərdlik, cömərdlik, müdrikklik və humanistlik nümunəsi göstərərək, quldurluqla oğurluq etmiş ermənilərin öldürülməsini istəmədilər.

Ordubadlılar girovları onlara əziyyət, işkəncə vermədən, onları təhqir etmədən, vaxtlı-vaxtında yeməklə, içməklə təmin etməklə saxlamışdılar, sonra da hamısını azad edib sağ-salamat yola salmışdılar.

Düşünmək olardı ki, bu hadisələrdən ermənilər ibrət dərsi götürürlər və soydaşlarının nominal ekvivalent dəyərləri qoyunlarla qiymətləndiriləndən, daha doğrusu qoyunlara bərabər tutulandan sonra, onlar bir daha belə qəzətlər edib malheyvan oğurluğuna girişməzlər. Ancaq, ermənilər bu oğurluq hadisəsindən də sonra ibrət dərsi götürmədilər.

3. 1995-ci ilin avqust ayında bir dəstə silahlı ermənilər naxırcı Səfərov Vahid Sabir oğlunu öldürməklə təhdid edərək, onun otardığı və biləvilərə məxsus olan 119 başdan ibarət qaramal naxırını quldurluqla oğrulanaraq aparmışdılar. Səfərov vahid əslən bizim kəndlidir. Mən onu lap uşaqlıqdan tanıyıram. Gənc yaşlarında isə onu daha yaxşı tanıyıram. Onun anası rəhmətlik Məhbubə tibb işçisi idi. Məhbubənin ailəsi uğursuz olmuşdu və tez dağılmışdı. Biləvdə mamaça – tibb bacısı işləyən Məhbubə uşaqlarını təklidə və çətinliklə saxlayıb

böyüdüdü. Keçmiş həyat yoldaşından aliment də ala bilmirdi. Məhbubənin böyük oğlu Vahid Sovet ordusunda xidmət edib qayıtdıqdan sonra işsiz idi. Məhbubə məndən Vahidi bir yerdə işə düzəltməyə xahiş etmişdi. O vaxtlar mən METGKİ-nin Cənubi Uralda və Orta Asiya respublikalarında apardığı geoloji elmi-tədqiqat işlərinə rəhbərlik edirdim. Bununla əlaqədar olaraq, biz hər il aprel-oktyabr ayları müddətində çöl geoloji ekspedisiyaları yaradırdıq ki, ona da 5-10 nəfər fəhlə işə götürürdük. Vahidi də 1985-1988-ci illərdə həmin ekspedisiyalarda mövsümi işə qəbul etmişdik və Rusiyanın Orenburq, Qazaxstanın Aktobe (Aktıyubinsk) və Qırğızistanın İssık-Kul vilayətlərində bizim elmi-tədqiqat kollektivi ilə birlikdə işləmişdi. Sonra anası Vahidə toy etmişdi, mən də o toyda iştirak etmişdim.

Ermənilərin 100 başdan artıq qaramal olan naxırı bütövlükdə və quldurluqla oğurlayıb aparması, onu otaran Vahidin isə heç burnu da qanamadan canını sağ-salamat qurtarması biləvilərdə və rayon təşkilatlarında əsaslı şübhələr doğurmuşdu və böyük hay-küyə səbəb olmuşdu. Bu barədə Biləvdə və Ordubad rayonunun mərkəzində və başqa kəndlərində çox danışılırdı, söz söhbətlər bitmirdi. Hadisənin necə baş verması barədə müxtəlif və ziddiyyətli fikirlər dolayırdı. Biləvli mal sahiblərinin bəziləri güman edirdilər ki, Vahid naxırı başına buraxmışdı, özü naxırın yanına olmamışdır, bu da yiyəsiz malların oğurlanmasına səbəb olmuşdur. Sahibkarların az bir qismi də malların kütləvi sürətdə satıldığını düşünürdü. Vahidə qarşı iddialar qaldırıldılar. Rayon təşkilatları da Vahidi tez-tez çağırır onu sorğu-suala tuturdular, ondan izahatlar alırdılar, ona qarşı tələblər irəli sürürdülər.

Malların canavarlar və ya başqa yırtıcılar tərəfindən tələf edilməsi də ağla batan deyildi, heç onun izləri də yox idi. Bu böyük oğurluq idi və qonşu yaylaqlardakı azərbaycanlı heyvandarlar, yaxud Azərbaycan tərəfdən kimsə və ya kimlərsə

bu işi törətsə idilər mütləq bir iz buraxardılar. Əldə olunan faktlar da naxırın Ermənistanı aparıldığına dəlalat edirdi.

Bir neçə aylıq araşdırmalardan sonra naxırın ermənilər tərəfindən oğurlanmasından başqa qalan versiyaların heç biri öz təsdiqini tapmadı.

Bu hadisələrdən sonra biləvilələrin üzünə çıxmağa utanan və rayon təşkilatlarının əlindən bezən Vahid də Naxçıvan şəhərində xırda ticarətlə məşğul olaraq orada yaşamağa başlamışdı.

Naxırın oğurlanmasından təxminən bir il yarım – iki il keçdikdən sonra Naxçıvan şəhərində Vahidə rastlaşdıq, görüşüb hal-əhval soruşduq. O çox dəyişilmişdi. Qaradınmaz olmuşdu. Daxilən əzab çəkdiyi sanki sifətindən oxunurdu. Köhnə tanışlara məxsus məhrəmliklə söhbətə başladım. Birinci mən başladım:

- Vahid çox dəyişmişən, qaradınmaz, qaş-qabaqlı dolanırsan sənə nə olub?

- Nə deyim ay Həmid müəllim!...

(Vahid həmişə mənə Həmid müəllim deyirdi).

- Ailə vəziyyətin, yaşayış şəraitin, dolanışığın necədir?

- eh... Həmid müəllim! Ömrümün yalnız sizinlə birlikdə işlədiyim vaxtları ürəyimcə olub. Heyif o günlərdən!

- niyə belə pessimist olmusan? Həyatda hamının çətinliyi olur... Kişinin başına iş gələr!

- çətinlik çox görmüşəm. Bu dəfə mənimki müsibət oldu.

- 2 il bundan əvvəl yaylaqda baş verən hadisəni nəzərdə tutursan?

- Əlbəttə dağda baş verən o fəlakəti deyirəm. O mənə çox ağır, sarsıdıcı zərbə oldu. O əhvalatdan sonra özümə gələ bilmirəm.

- gəl səmimi danışaq, o əhvalat necə olmuşdur?

- bunu məndən çoxları soruşublar. Hamıya da düzünü demişəm. Ancaq çox vaxt inanmayıblar. Bilirsiniz ki, mən Sizə yalan danışmaram. Buna heç gerek də yoxdur....

- danış Vahid, danış!

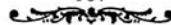
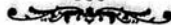
- Qız-gəlin cuxuru yaylağında malları otlağa buraxmışdım. Naxır çox yayılmışdı. Qısır inəklər, düyələr, danalar, kələlər döşlərə, dərələrə, çeşmələrin başlarına səpələnmişdi. Əvvəlki günlərdən heç nə ilə seçilməyən yaylaq şəraiti idi. Mən də çeşmənin başında günorta yeməyimi yeyib, çay qaynadıb içmişdim. Böyük bir sal daşın üstündə böyrümü yerə verib dirsəklənərək günəşin şüaları altında xoşallanırdım. Yerimdən qalxıb getmək istəyirdim ki, amirənə bir səs «stoy, ne dviqaysa» yəni rusca «Dayan, tərənəm» eşitdim. Diksinib özümü itirdim. Yan-yörəmə baxanda yaxınlıqdakı baldırğan kollarının arasından tüfəngin lüləsinin mənə tuşlandığını gördüm. Arxada isə mülki paltarda olan yekəpər bir adam dayanmışdı. Onun erməni olduğunu və mənə öldürmək istədiyini başa düşdüm. Donub yerimdə qalmışdım. Elə bil ki, mənə ildırım vurmuşdu. İndicə güllə açılacağını düşünürdüm. Anı olaraq ailəm, uşaqlarım gözümün önünə gəldi. Gördüm ki, dizlərim əsir, ayaq üstə dura bilmirəm. Qeyri ixtiyari oturdum. Yenə erməninin bağırmasını eşitdim. Ancaq nə dediyini anlamaq halında deyildim. Qışqıra-qışqıra yarı rusça, yarı azərbaycanca danışan erməni tufəngin lüləsi ilə uzaqdakı inəkləri, danaları göstərirdi. Özümdən asılı olmayaraq erməninin lüləni uzatdığı tərəfə baxdıqda mallardan da bir qədər uzaqda əli silahlı başqa bir adamı gördüm. Güllə də açılmamışdı. Hələlik sağ-salamat idim. Yavaş-yavaş ağılım da başıma gəlirdi. Deməli ermənilər mənə naxır ilə birlikdə mühəsirəyə alıblar. Məndən də tələb edirlər ki, naxır bir yerə toparlayıb Ermənistan tərəfə sürüm. Mənim yaxınlığımdakı erməni də daha qışqırmadan bunları mənə asta-asta anladırtdı. İlk ağılıma gələn bu oldu ki, ermənilər naxır ilə bərabər mənə də aparcaqlar, öz tərəflərinə mənə ya öldürəcəklər, meyitimi qaytarmaq üçün ailəmdən böyük məbləğdə pul tələb edəcəklər, ən yaxşı halda isə, mənə əsir götürüb ailəmdən daha böyük məbləğdə pul aldıqdan sonra mənə buraxacaqlar. Mənim də nə

pulum, nə atam nə anam, nə də imkanlı qohumlarım yoxdur. Yəqin ki, mənə öldürəcəklər deyə düşündüm və özümü toparlayıb erməniyə yalvardım. «Mənə burada öldürün. Aparıb Ermənistanda öldürməyin. Mənim atam, anam, imkanlı qohumların yoxdur ki, pul verib meyitimi alsınlar. Mənə burada öldürün». Bu vaxt yanımda ikinci erməninin də dayandığını gördüm. O, mənə dedi ki, «səni Ermənistanə aparmayacağıq». Mən «fərqi nədir ki, sərhəddə öldürəcəksiniz də. Yaxşı olar elə burada öldürün» dedim. Bu vaxt ermənilərdən biri «Duraka ne valyay şenok» yəni «axmaqlıq eləmə küçük» deyə əlini tapançaya atanda o birisi onun qolundan yapışaraq üzünü mənə tutub dedi: «Biz bu malları mütləq aparacağıq. Neçə gündür ki, səni boş yerə güdmürük. Malları sənsiz də toplayıb apara bilərik. Ancaq sənə yazığımız gəlir. Ölmək istəmirsənsə get malları toparla sür. Biz də sənə köməklik edərik. Qaçmaq istəsən səni öldürəcəyik. Əgər qaçmaq istəməsən, malları toplayıb sürsən söz veririk ki, səni öldürmərik».

Dedikləri beynimə batdı. «Malları onsuz da aparacaqdılar, mənim inadlığım isə yalnız ölümümə səbəb olacaqdı». Bu fikirlər beynimdə dolaşa-dolaşa bir də gördüm ki, malları toplamağa gedirəm.

Ermənilər bir-bir üzə çıxırdılar. Cəmi 5 nəfər idilər, naxır birlikdə sürüb Qapıcıq sərhəd qəbiristanından Ermənistanə tərəf buraxdıq. Ermənilər sanki qələbələrini qeyd etmək üçün aşırmada süfrə açdılar. Ortaya pendir, çörək, ət konservi, kolbas, xiyar turşusu düzdülər 2 şüşə də araq çıxartdılar. Mən istəməsəm də onların dediklərinə tabe olub oturdum, bir tikə də çörək və kolbas götürdüm. 100 qramlıq stəkana araq da süzüb verdilər mənə.

Mən hələ də ölüm ayağında nə etdiyimi bilmirdim. Ermənilər sərhəddən öz tərəflərinə keçəndə də mən aşırmada donub qalmışdım. Ölüm təhlükəsinin sovuşduğuna hələ də inana bilmirdim. Bir də mənim hərəkətlərimin ölüməndən də betər olduğunu sanki başa düşmürdüm.

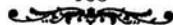

Vahid söhbətini bitirib sanki xəcalət hissi ilə üzümə baxırdı. Heç mən də nə deyəcəyimi bilmirdim. Bir qədər duruxub «görünür ermənilərin içərisində də mərhəmət hissini tamamilə itirməyənlər varmı» dedim. Sonra «insanlar ermənilərdən yalnız qəddarlıq gördükləri və mərhəmət görmədikləri üçün sənə inana bilməyirmişlər» deyə əlavə etdim.

II

DÜŞÜNCƏLƏR

1. Ermənilərin Cənub Qafqazda yayılması

Alman şərqşünası A.D.Mordmanın yazdığına görə «Məlumdur ki, ermənilər Hind-Avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili turan dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır.... Söhbət IV, V, VI, VII əsrlərdə erməni ədəbi dilinə keçmiş turan elementlərindən gedir. Halbuki, o zaman bir kimsə Səlcuqlar, Osmanlılar və başqaları haqqında hələ bir şey eşitməmişdir. Erməni dilinin qədim köklərə malik olmasına heç bir sübut yoxdur.»

Udin tarixçisi Quqasyan Voroşil yazırdı: «Erməni ədəbi dilində turan elementləri III-XII yüzilliklərdə keçmişdir. V yüzilliyin ortalarında erməni dilinə tərcümə edilmiş «İncil»də bu elementlər özünü göstərir»

Erməni tarixçisi N.Adons yazır: «Fərat çayının yuxarı axarında ermənilərin yaşadığı yer – «Böyük Armeniya», Fərat çayının aşağı axarındakı ərazi isə «Kiçik Armeniya» kimi coğrafi adlar almışdır».

Erməni tarixçisi B.İsaxanyan aydın göstərir ki, «Antik dövrdə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər Türkiyə və İrandan gəlmiş qaçqınlardır. Azərbaycan torpağı onlar üçün təqiblərdən və təhdidlərdən qorunmaq üçün sığınacaq yeri olmuşdur» (17).

Tarixdən bəllidir ki, ermənilərin ta 18-ci yüzilliyin axırlarına qədər Qafqaz xalqları ilə milli düşmənçilik səviyyəsinə çatan ciddi problemləri olmamışdır. Ermənilər də az saylı etnos halında yerli Qafqaz xalqları arasında səpələnmiş şəkildə rahat, firavan və təhlükəsiz halda, adi, normal şəraitdə yaşamışlar. Yalnız XVIII əsrin ortalarından başlayaraq ruslar, ingilislər, fransızlar, yunanlar və başqa millətlər öz işğalçılıq və qəsbkarlıq siyasətlərində ermənilərdən bir alət kimi istifadə etməyə başlamışlar. Bu işdə ruslar xüsusilə fəal rol oynamışlar.

Qafqazda gəlmə etnos olan ermənilərin köçürülməsində I Ryotrun hakimiyyəti illəri özünəməxsus yer tutur. 1722-ci ildə

I Pyotr şərq yürüşünün gedişində ermənilərlə əlaqədar artıq regionda işğalçılıq siyasəti hədəfi güdüdü. Rusiya ermənilərdən Qafqazda işğalçılıq siyasətində bir vasitə kimi istifadə etməyə başlamışdı.

Şəkil 8. Andranik yaxın ətrafı adamları ilə

Ermənilərin Qafqaza yerləşdirilməsində Rusiya konkret məqsədlər güdüdü. İstanbula və Qara dənizdəki boğazlara, isti dənizlərə gedən yola sahib olmaq üçün Rusiya Osmanlı və Səfəvi dövlətləri ilə sərhədlərinə etibarlı xristianları gətirməklə gələcək işğallar üçün zəmin hazırlayırdı.

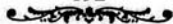
Rusiya imperiyasını dünya hökumətinə çevirmək istəyən I Pyotr vəsiyyətlərində yazırdı ki, kim İstambula sahib olarsa, o da dünyanın hökuməti olacaqdır. İsti dənizlərə gedən yol Qara dəniz boğazları və İstambuldan, İstambula gədər yollardan biri isə Cənubi Qafqazdan keçirdi. I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn rus imperatorları da isti dənizlərə, strateji mövqelə-

rə, olverişli ticarət yollarına və münbit torpaqlara yiyələnməyin əhəmiyyətini dərk edərək onun siyasətini davam etdirirdilər.

Hələ çar I Aleksandr 1807-ci ildə Tilzit sülh sazişini imzalayarkən I Napoleon ilə Osmanlı dövlətinin bölüşdürülməsi məsələsini müzakirə etdi. Lakin, I Napoleon İstambula özü yiyələnmək istəyirdi. Buna görə də razılığa baş tutmadı. Tilzit sülh sazişi imzalandıqdan sonra I Napoleon Osmanlı dövlətinə qarşı ermənilərdən istifadə etmək imkanını İstambulda Fransə səfiri Sebastyandan soruşdu. Sebastyan isə birmənalı olaraq cavab verdi ki, «Ermənilər həyatlarından o qədər məmnundular ki, buna sadəcə imkan verməzlər». Bununla da Fransə imperiyası Osmanlı dövlətinə qarşı ermənilərdən istifadə etmək niyyətlərindən müvəqqəti olaraq zaman əl çəkdi.

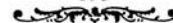
Şəkil 9. Amazasp öz dəstəsi ilə birlikdə

Rusiya isə Cənubi Qafqazın işğal edilməsində erməni amilina böyük yer verməyə başlamışdı. O Azərbaycan ərazilərində erməni dövlətini qurmağa çalışırdı. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında aparılan 1768-1774-cü illər müharibəsi nəticəsində imzalanmış Kiçik Qaynarça sülhündən sonra Rusiya öz üzərinə Yaxın şərqdə yaşayan xristianların müdafiəçisi rolunu götürdü. Bu cəhəddən sonra Rusiya imperiyası erməniləri fəal müdafiə edirdi. O, 1803-1813-cü illərdə Qacar dövləti, 1806-1812-ci illərdə Osmanlı dövləti ilə etdiyi müharibələrdə qələbələr qazandı. Bu qələbələrdə ermənilərin də payı vardı. Onlar bu müharibələrdə Rusiyanın tərəfinə keçərək onun xeyrinə məlumat toplayırdılar, bələdçilik edirdilər, orduda və donanmada xidmət edirdilər, İranda və Türkiyədə taxribatlar törədirdilər, casusluq edirdilər. Rusiya ilə Osmanlı arasında 1812-ci ildə imzalanmış Buxarest və Rusiya ilə Qacar dövləti arasında 1813-cü ildə imzalanmış Güllüstan sülh müqaviləsindən sonra regionda mövqelərini möhkəmləndirən Rusiya ermənilərin Cənubi Qafqaza gətirilərək məskunlaşmasını həyata keçirdi. 1828-1829-cu illərdə İrandan Şimali Azərbaycana 6 min 976 ailə və ya 35 min 560 nəfər erməni gətirilmişdi. Onlar əsasən Naxçıvana, Ordubada və Qarabağa yerləşdirilmişdilər.

Şəkil 10. 1918-ci ildə Bakıda daşnak dəstəsi

Demoqrafik ensiklopedik lüğətdə (Moskva «Sovet ensiklopediyası», 1985) göstəriləyi kimi, 1828-29-cu illərdə Türkiyə və İrandan Rusiya hüduqlarına gətirilən ermənilərdən təkə indiki Ermənistan hüduqlarına yerləşdirilənlərin sayı 130 min nəfərdən çox olmuşdur.

1829-1830-cu illərdə Osmanlı ərazisindən 14 min 44 ailə və ya 84 min nəfərdən çox erməni cənubi Qafqaza gətirildi. 1897-ci ildə rus imperiyası üzrə ümumi siyahıyaalmaya dair statistik məlumat kitabında göstəriləyi kimi, təkə 1828-1830-cu illərdə Rusiya hüduqlarına 157 min nəfərədək erməni gətirilmişdi. Əgər 1828-1829-cu illərdə Qarabağ əyalətində ermənilərin sayı 18 min nəfər idisə, 1843-cü ildə 34 min 606 nəfərə çatımdır.

Həmin siyahıyaalmaya əsasən sonralar yaradılmış Ermənistan SSR sərhədləri daxilində əhalinin sayı 798 min nəfər olmuşdur ki, bu da əsasən azərbaycanlılardan və qismən XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədən, İrandan və başqa dövlətlərin ərazilərindən Rusiya hüduqlarına gətirilmiş ermənilərdən ibarət olmuşdur.

Şəkil 11. 1918-ci ildə daşnaqlar Bakıda təlim keçirlər

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, ermənilər Cənubi Qafqaza kütləvi surətdə yalnız XVIII əsrdən sonra köçürülmüşlər. Ona qədər isə burada bir xalq kimi yox, ayrı-ayrı ailələr və tək-tək kənd icmaları şəklində yaşamışlar. Başqa sözlə onlar XVIII əsrə qədər azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında və Göycə, Pəmbək, Şəmşədin və s. mahallarında da İranda, İraqda, Livanda, Suriyada, Misirdə, İordaniyada, Fələstində, Yunanıstanda, Balkan ölkələrində və s. olduğu kimi nadir və səpələnmiş halda, əhalinin olduqca cüzi bir hissəsini təşkil edərək yaşamışlar.

1877-1878-ci illərdə yeni rus-türk müharibəsi baş verdi. Rusiya imperatorunun 1877-ci il aprelin 22-də verdiyi manifestdə deyilirdi: «Osmanlı xristian əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən boyun qaçırdı. Biz müharibə elan etməyə məcbur olduq».

Hərbi əməliyyatların gedişindən istifadə edən ermənilər Osmanlı ərazisində qarışıqlıq yaratmağa, parlamentdə dövləti zəiflətməyə yönəlik fəaliyyətlərini genişləndirmişdilər. Bu azmış kimi, erməni silahlıları Osmanlı ərazisində dinc türk əhalisinin öldürülməsində xüsusi rol oynayırdılar. Müharibənin nəticələri Osmanlı dövləti üçün ağır oldu. Ölkə ərazilərinin bir hissəsini itirdi. Serbiya, Qaradağ və Rumıniya müstəqil oldular. Müharibənin nəticələri təkə ərazi itkiləri olmadı. Maliyyə baxımından da ölkə ağır vəziyyətə düşdü. Bununla yanaşı Osmanlının xristian əhalisi də fəallaşmışdı.

1878-ci il fevral-mart aylarında hazırlanmış Yaşılıköy (San-Sfefano) sulh müqaviləsində Osmanlı hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərin yerli ehtiyaclarından doğan islahatları həyata keçirməyi, onların təhlükəsizliyinin qorunmasını da üzərinə götürmüşdü.

Rusiyanın işğal etdiyi Qars vilayətinə 50 min nəfərdən artıq erməni köçürüldü. Bununla əlaqədar olaraq çar məmuru N.N.Şarov yazırdı: «Bu zaman 100 min nəfər erməni və yunan bu vilayətə girərək, müsəlman əhaliyə məxsus nə var idisə ələ

keçirdilər. Bundan başqa 35 min nəfər Osmanlı ermənisi Sürməli qəzasına yerləşdirildi». Onların böyük bir qismi oradan da gedib İrəvan şəhərində yerləşdi.

Rusiya 1880-ci illərdən başlayaraq demoqrafik şəraiti dəyişmək üçün işğal etdiyi ərazilərə ermənilərlə bərabər duxoborları, malokanları köçürməyə başlamışdı. Əgər XVIII əsrin əvvəllərinə qədər İrəvanda yalnız azərbaycan türkləri yaşayırdırsa 1886-cı il siyahıyaalınmasına görə İrəvanda ermənilərin sayı artıq azərbaycanlılara çatmışdı. Şəhərdə cəmi 2968 ev var idi, 14738 nəfər əhali yaşayırdı. Ermənilərə məxsus evlərin sayı 1481, azərbaycanlılara məxsus evlərin sayı 1385 idi. Şəhərdə 3827 kişi, 3315 qadın erməni, 3797 kişi, 3431 qadın azərbaycanlı yaşayırdı.

Ermənilərin çoxalması hər yerdə toqquşmalara gətirib çıxarırdı. 1887-ci il yanvarın 5-də İrəvanda Bazar meydanında azərbaycanlılarla ermənilər arasında toqquşma oldu. Hadisənin bir sıra səbəbləri var idi. Çarizm sənədlərində yazıldığı kimi, ermənilərin azərbaycanlıların hesabına varlanmalarına və mövqelərinin yaxşılaşmasına, özlərini təkəbbürlü aparmalarına və bundan əvvəl 2 azərbaycanlı öldürmələrinə cavab olaraq azərbaycanlılar da 2 nəfər erməniyi öldürdülər. Hadisə yerinə çoxlu erməni və azərbaycanlı toplaşmışdı. Atışma başladı. Şəhərdə olan hərbi qərizon müdaxilə edərək anarxiyanı dayandırdı. Atışmada 17 nəfər öldürüldü və yaralandı. Bu hadisə ilə bağlı olaraq İrəvan qubernatoru 1888-ci ilin 5 mart tarixli, 41 №-li tamamilə məxvi sərəfətində yazırdı:

«Erməni xalq kütləsinin meydana və küçələrə toplaşması hiddətləndirici xarakter aldı. Ümumi qarışıqlıqda tatarlar (azərbaycanlılar) əleyhinə və təhrikiçiliyin təsiri altında kütlə içərisində haray-həşir salmağa başladılar ki, bizimkiləri kəsirlər və öldürürlər. Onlar dalanlardan tək-tək keçən tatarlara (azərbaycanlılara) qəfil hücum edərək arxadan yaraladılar. Tatarların arxadan yaralanmasına dair yüzlərlə sübut vardır. Bu düşün toqquşmada ermənilər tatarların üçdə birini yaraladılar.

Ermənilərdən fərqli olaraq tatarlar bu hadisədə özlərini təmkinli apardılar və toqquşmadan qaçdılar. Belə ki, onlar küçə və meydanlarda deyil, öz məscidlərinin yanında idilər. İki millət arasında belə qeyri-normal münasibət və əgər tatarlar öz növbəsində indiyədək xanlarının təsiri ilə etdikləri kimi özlərini təmkinli aparmasalar, gələcəkdə təhlükəli ola bilər, ağır nəticələr gətirər. Ermənilər tatarların (yəni azərbaycanlıların) torpaqlarını və ticarətini ələ keçirirlər» (17).

1888-ci il üçün olan məlumata görə, İrəvan şəhərində yaşayan 14 min 363 nəfər əhalinin 7 min 333 nəfəri azərbaycanlı, 6 min 738 nəfəri erməni idi. lakin ermənilərin gətirilməsi hesabına bir neçə il sonra əhalinin sayındakı nisbət dəyişdi. Xristian əhalinin sayı cüzi də olsa artdı. Belə ki, artıq 1889-cu ildə İrəvan şəhərində yaşayan 14738 nəfərin 7 min 494 nəfəri xristian, 7 min 244 nəfəri azərbaycanlı idi. Bununla belə, ermənilər yenə də sayca azlıq təşkil edirlər (17).

Ermənilər gəldikləri yerlərdə özlərini həyasız aparır, yerli xalqın malı və mülkünü ələ keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər.

İlk əvvəllər təzə gətirilən ermənilərə əvvəldə bu yerlərdə az miqdarda yaşayan Qarabağ və Naxçıvan erməniləri bir birlərini başa düşmürdülər, dilləri tam fərqli idi. Sonralar getdikcə dil fərqi azalaraq aradan götürüldü. Bunu əksər ermənilər də etiraf edirdilər.

Beləliklə ermənilər Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycan torpaqlarına zaman-zaman köçürülərək məskunlaşdırılmışlar. Bu proses çarizm, sovet və possovet dövrlərində də davam etdirilmişdir. Artıq ermənilər bu torpaqlarda kök salmışlar və həyasızlıqla əzəli yerli xalqların torpaqlarına da iddia edirlər.

Sonralar Sovet dövründə hazırlanmış Daşnaksütyun haqqında olan tarixi öçerkdə yazıldığı kimi «Zaqafqaziyyə 1 milyon 200 min nəfər erməni hər şeyə hazır vəziyyətdə

gətirilmişdi». Onların yalnız bir hissəsi sonralar yaradılmış Ermənistan SSR sərhədləri daxilində yerləşdirilmişdi.

Ermənilərin İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində məskunlaşdırılması üçün İrəvanda xüsusi komitə qurulmuşdu. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində Erməni vilayətinin yaradılması haqqında 1828-ci ilin mart ayının 21-də çar I Aleksandr tərəfindən fərman verilmişdi. Buna baxmayaraq, elə o zaman da həmin vilayətdə azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından artıq idi.

Yalançı, saxtakar, yalnız öz maraqlarını güdən, məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edən ermənilər özləri ilə Cənubi Qafqaza bəla gətirdilər. Onlar Milli və dini ziddiyyətləri kəskinləşdirirdilər. Ona görə də imperator I Nikolayın inzibati islahata dair 1840-cı il 10 aprel tarixli fərmanı ilə Erməni vilayəti ləğv edildi və inzibati quberniyalar yaradıldı.

Ermənilər başlıca olaraq azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Çarizm onlara xüsusi imtiyazlar verərək əlverişli şərait yaratmışdı. Ermənilər azərbaycanlılara məxsus yaylaqlara, özlərlərə, əkin sahələrinə ziyələnmək və çarizmin verdiyi imtiyazlar və güzəştlər hesabına qısa müddətdə varlanmışdılar Mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra ermənilər yerli dinc əhali olan azərbaycanlılara düşmən münasibət göstərməyə başladılar. Onları sıxışdırmaq üçün bütün vasitələrinə işə salırdılar, regionda sosial və milli ziddiyyətləri kəskinləşdirirdilər.

Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsinin azərbaycanlılar və digər müsəlman xalqlar üçün ağır nəticələri oldu. Kəsiblaşan yerli müsəlman əhali içərisində aclıq, səfalət, xəstəlik çoxalmışdı. Əhalinin ümumi çəkisində azərbaycanlıların sayı getdikcə azalırdı. Məsələn V.Qriqoryevin 1833-cü il məlumatına görə 1827-1829-cu illərdə Naxçıvan xanlığında yaşayan 4600 ailədən 4170-i azərbaycanlı ailəsi idisə Türkmənçay (1828) və Ədimə (1829) müqavilələrindən sonra 1833-cü ilə qədər Naxçıvandan 1400 azərbaycanlı ailəsi köcməyə məcbur olmuşdu. Qarabağ, İrəvan və Bakı xanlıqlarından da əhali kütləvi surətdə köçərək Osmanlıya gedirdi (7).

Bir tərəfdən ermənilərin cənubi Qafqaza növbəti dəfələr kütləvi köçürülmələri, ikinci təzədən bu yerlərə zaman-zaman köçürülmüş ermənilərin təbii artımı, üçüncü tərəfdən də müsəlman əhalinin bu yerlərdən Osmanlıya, İrana köç etməsi tədricən İrəvan şəhərində, Dilican, Şəmşədin və s. mahallarda erməni əhalinin çoxluq təşkil etməsinə gətirib çıxarırdı.

Bütün bunlar azmış kimi, 1941-1945-ci illər Almaniya – SSRİ müharibəsindən dərhal sonra növbəti dəfə xarici ölkələrdən ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqları olan və sonradan Ermənistan SSR yaradılan ərazilərə köçürülməsi başlanmışdır. Belə ki, 1946-cı ildə Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, İrandan, Bolqarıstandan və Rumuniyadan 50 min 900 nəfər, 1947-ci ildə isə Fələstindən, Suriyadan, Fransadan, ABŞ-dan, Yunanıstandan, Misirdən, İraqdan və Livandan 35400 nəfər erməni köçürülmüşdür. Onların yerləşdirilməsi üçün Ermənistan SSR adlanan qərbi Azərbaycandan 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər və 1950-ci ildə 50 min nəfər azərbaycanlı dağlıq-mülayim iqlim şəraitinə malik olan ata-baba yurdlarından deportasiya olunaraq isti-səhra iqlim şəraitinə malik Kür-Araz ovalığına köçürülmüşlər. Onların da əhəmiyyətli bir qismi yeni iqlim şəraitinə alışa bilməyərək qısa müddətdən sonra tələf olmuşlar (7, 17).

Cənubi Qafqazda ermənilərin xüsusi çəkisinin getdikcə süni surətdə artırılması fonunda yerli xalqların, xüsusilə də azərbaycanlıların qırğınlarla, repressiyalarla, sürgünlərlə əlaqədar olaraq azaldılması XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə də davam etmişdir.

Bu proses elə indi də davam edir. Ermənilər öz diasporlarının və başqa havadarlarının fəal köməklikləri – o cümlədən məliyyə və humanitar yardımları ilə ayrı-ayrı vaxtlarda İraqda, Suriyada, Livanda və bir çox başqa ölkələrdə yaşayan erməniləri kütləvi surətdə gətirib tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağa, Kəlbəcəərə, Laçına yerləşdirirlər.

2. Ermənilərin başqa dövlətlərə (ölkələrə) ərazi iddiaları

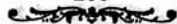
Ermənistanın bütün qonşu dövlətlərə – Türkiyəyə, Azərbaycan, Gürcüstana və eləcə də, İrana və Rusiyaya ərazi iddiaları vardır. Ermənilər iddia edirlər ki, Türkiyədə ermənilərə məxsus olmuş geniş ərazi və ya ərazilər mövcud olmuşdur. Onlar bu əraziləri Türkiyə Ermənistanı (Erməniyəsi), Osmanlı Ermənistanı, Erməni (və ya Ermənistan) dağlıq yaylası, erməni Tavri, Erməni dağları və s. adlandırırlar. Məlumdur ki, indiki Türkiyənin ərazisi Osmanlı imperiyasından əvvəl Bizans imperiyasının tərkibinə daxil idi və bu ərazidə yunanlar yaşayırdılar Ermənilərsə ola bilər ki, etnik azsaylı xalqlardan birinin mümayəndələri kimi səpələnmiş halda və ya kiçik lokal ərazilərdə yaşamışlar.

Ermənilər Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvan bölgələrinə göz dikiblər. Bu yerləri zorla da olsa bizdən qoparmaq istəyirlər. Bu səbəbə başlayan Qarabağ müharibəsi hələ bitməmişdir. Doğrudan da Qarabağ və Naxçıvan əraziləri tarixi erməni torpaqları olsaydılar onda çar Rusiyası və SSRİ dövrlərində zaman-zaman çoxsaylı xarici ölkələrdən erməniləri bu yerlərə köçürməyə heç ehtiyac olmazdı.

Ermənilər Gürcüstanın Axalkələk, Mesxet türklərinin yaşadığı yeri, Tiflis və s. ərazilərinə də əsassız iddia edirlər.

İrənin də bəzi yerlərini ermənilər özlərininki hesab edirlər.

1988-ci ilin 12 iyununda bütün ermənilərin katolikosunun öz xalqına müraciəti olmuşdur. Q.Şahnazarovun «Tale» kitabında verildiyi kimi o müraciətin mətni belədir: «Gizli deyil ki, torpaqlarımızın heç də hamısı bizdə deyildir. Zaman gələ o yerləri də əldə edərək və orada məskunlaşarıq. Son 40 ildə ermənilər öz əcdadlarının torpaqlarında yerləşmişlər. Torpaqlarımızın 60 %-isə oradadır. Bizim torpaqların 80 %-i Krasnodar və Stavropol diyarlarında..., Armavir – Şimali Ermənistandadır (ermənilər Rusiyanın Rostov vilayətini belə adlandırırlar). Onlar getdikcə Rusiyanın təsirindən azad olar

biz o yerlərdə və Rostov vilayətində məskunlaşarıq. Narahət olmağa dəyməz. Bizi Rus kilsəsi və yuxarı mövqə sahibləri olan tərəfdaşlarımız müdafiə edirlər. Düşünürəm ki, Moskvada 480 min erməninin olması da əhəmiyyət daşıyır. Mənim övladların sakit əmin-amanlıqla o yerlərdə evlər alın, sahiblərini həmin yerlərdən köçüb getməyə yola gətirin. Həmin yerlərdə məskunlaşmış kök salın. İndi SSRİ dağılmaq üzrədir. Biz onun dağılmasına şərait yaradacağıq. Bizim əzabkeş xalqımızı öz torpaqlarından qovanlara qarşı xaç yürüşü vaxtıdır».

Uşaq yazıçısı S.Vardanyan «Ermənistanın paytaxtları» kitabında yazır ki, təxmini hesablamalara görə Ermənistanın İrəvan kimi 22 paytaxtı olmuşdur. Onların sırasında Qars, Armavir, Tiflis, Diyarbək, Bakı, Odessa, Kiyev, Yerusolim, Soçi, Bavariya şəhərləri vardır. Macarıstanda isə ermənilər dövlət quran millət olmuşlar «Ermənistanın paytaxtlarını» oxuyan erməni uşaqlar buna əmin olaraq, fəxərlə qurrənlənirlər ki», bizdən başqa heç kimdə beləsi yoxdur!»

Beləliklə, ermənistan qonşularından əlavə də, Rusiya, Ukrayna, Macarıstan, Almaniya, İzrail və Fələstin kimi dövlətlərə də ərazi iddiası qaldırmaq hüququnu özündə saxlayır.

Göründüyü kimi katolikos erməniləri xaç yürüşünə səsləyir. Yürüş kimlərə qarşıdır? Erməniləri öz torpaqlarından qovanlara qarşı. Kimdir onlar? Kimlər, nə zaman və hansı torpaqlardan erməniləri qovmuşlar? Bax belə suallar ermənilərin xoşlamadığı suallardır. Axı onlar azı 10 ölkəyə və həmin ölkələrdə yaşayan onlarla xalqa qarşı ərazi iddiaları irəli sürürlər. Ermənilərin iddia etdikləri ərazilərin ümumi sahəsi milyonlarla km² təşkil edir. İndi bu ərazilərdə bir milyard nəfərə yaxın əhali yaşayır... Bütün bunlar qalsın bir tərəfə, həmin ərazilər doğrudanmı erməni torpaqları olmuşlar? Axı tarixdən bəllidir ki, bizim eramın əvvəllərindən bəri adı çəkilən

ərəzilərin heç birində nə erməni dövləti olmuşdur, nə də ermənilər çoxluq təşkil edən yerli xalq şəklində yaşamışlar.

Burada bir məsələ də diqqəti cəlb edir Xaç yürüşləri adətən xaçpərəst olmayan əhaliyə qarşı aparılır. Ola bilər ki, katolikos erməniləri Qafqazda, Kiçik Asiyada, İranda, yaxın Şərqdə və Balkan yarımadasındakı yaşayan müsəlman və yəhudi əhaliyə qarşı xaç yürüşünə səsləyir. Həm də həmin ərəzilərdə yaşayan və xaçpərəst olmayan xalqların da erməniləri öz torpaqlarından qovması heç vaxt olmamışdır. Əgər buna dair tutarlı tarixi məlumat olsaydı ermənilər bu barədə bütün dünyaya car çəkərdilər, bar-bar bağırırdılar. Bütün bunlar ermənilərin xülyəsindən başqa bir şey deyildir. İndi necə ki, ermənilər Rusiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində və şəhərlərində getdikcə çoxalırlar və mövqelərini möhkəmləndirirlər XIX-XX əsrlərdə də Cənubi Qafqazda və əsasən tarixi Azərbaycan torpaqlarında getdikcə çoxalırdılar və mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Sonra onlar hissə-hissə həmin torpaqlara xaricdən gətirdikləri erməniləri doldururdular və say çoxluğu əldə edirdilər (bəzən buna saxtakarlıqla, süni sürətdə şişirtməklə nail olurdular). Daha sonra ermənilər həmin torpaqlara açıq şəkildə iddia edirdilər. Bu əsassız iddianı qanuni şəkildə həyata keçirə bilmədikdə isə, zorakılıqla – əvvəl zərrə-zərrə gəmirirdilər, sonra tikə-tikə qoparırdılar və nəhayət bütövlüklə udmaq istəyirlər. Bütün bunların nəticələri də göz qabağındadır.

İndi millətçi ermənilər siyasi-iqtisadi situasiyaya görə susurlar, fürsət gözləyirlər. Gələcəkdə belə bir fürsət yarandıqda ermənilərin Rusiyanın Kuban, Krasnodar, Armavir və s. vilayətlərinə də iddia edəcəkləri gözləniləndir.

3. Erməni terrorizmi

Ermənilər 1885-ci ildə Vanda «Armenakan» adlı və 1886-cı ildə Genevrədə «Qnçak» adlanan inqilabi terrorist təşkilatlarını yaratdılar. Məqsəd Rusiyada və Türkiyədə yaşayan erməniləri bir bayraq altında birləşdirərək «Böyük Ermənistan» yaratmaq idi. «Qnçak»ın programında göstərilirdi ki «İnqilabi rəhbərlik nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün təbliğat, təşviqat, terrorizm, tərxiatçı təşkilatların yaradılması... üsullarından istifadə etməlidir... Təbliğat və terrorizm insanların daha güclü və cəsarətli olmalarına xidmət etməlidir». Həmin programın başqa bir bəndində isə yazılmışdır: «Türkləri və kürdləri hər bir şəraitdə öldürmək lazımdır. Onlardan intiqam almaq məqsədi daşıyan erməni onları heç vaxt bağışlamaz» (17).

Ermənilərin 2-ci terrorist təşkilatı olan «Daşnaksütyun» tarixini araşdıran erməni müəllifi V.Vardanyan Daşnak təşkilatının əsas cəhətlərini belə ümumiləşdirir: Daşnaksütyun komitetinin ən vacib süarı «Hər hansı bir xarici şəraitdən asılı olmayaraq türkü məhv etməkdir. 1892-ci ildə olmuş I-qurultayda daşnaklar «silahlı qüvvələrin hazırlanması və öyrədilməsi, inqilabi komitələrin yaradılması, dövlət məmurlarına qarşı terrordan istifadə edilməsi» strategiyasını hazırlayıb qəbul etdilər.

Təsəvvür edin ki, bütün bunlar hələ I-Dünya müharibəsindən, 1915-ci il hadisələrindən 25-30 il əvvəl hazırlanırdı və həyata keçirilirdi. Hələ o vaxtlar ermənilər Osmanlı dövlətində çox firavan, təhlükəsiz, öz həyatlarından olduqca məmnun yaşayırdılar və dövləti işlərdə yüksək mövqə sahibləri idilər. Bunu o vaxtlar Türkiyədə yaşayan ermənilər dəfələrlə etiraf etmişlər və tarixi faktlar da təsdiq edir.

Yarandığı günlərdən daim aktiv fəaliyyətdə olan «Qnçak» və «Daşnaksütyun» inqilabi-terrorist təşkilatları azlıq edirmiş

kimi, sonra ermənilər xüsusi olaraq terrorizmlə məşğul olan «ASALA» təşkilatını da yaratdılar.

Beləliklə sıx terror şəbəkəsinə malik olan Ermənistan artıq dünyanı ən güclü terrorçu dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Dünyada baş verən hər 3-4 terror hadisəsinin birinin altından erməni çıxır. Ermənilərin törətdikləri terror hadisələrinin başlıca hissəsi də Türkiyə və Azərbaycanca qarşı yönəlmişdir. Ermənilərin törətdikləri belə terror hadisələrindən çoxlu misallar göstərmək olar:

1. 1890-1892-ci illərdə «Qnçaq» Türk təbələri olan etnik ermənilərdən ibarət xüsusi silahlı cəza dəstələri yaradaraq, 65000 silahsız və günahsız türkün və kürdün öldürülməsini təşkil etmişdir.

2. 1893-cü ilin martında Ankarada, 1894-cü ilin sentyabrında İstambulda, 1894-cü ilin sentyabrında Trabzonda, 1894-cü ilin oktyabrında Ərzurumda, 1894-cü ilin oktyabrında Bitlişdə, 1994-cü ilin noyabrında Diyarbəkirdə, Adanada, Maraşda və Qayseridə «Qnçaq»ın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə müsəlman əhali kütləvi şəkildə erməni silahlı bəstələri tərəfindən məhv edilmişdir.

3. 2 sentyabr 1903-cü ildə Bakıda axşam saat 5-ə yaxın erməni kilisəsinin zəngindən sonra dəstə-dəstə silahlı ermənilər yığıldı və kilisənin həyəti silahlı ermənilərlə doldu. Yerli hakimiyyətin «dağılışın» çağırışına isə onlar güllə ilə cavab verdilər. Ara qarışdı, fəallardan 45 nəfər saxlanıldı. Sonra bəlli oldu ki, erməni kilisəsi və onun zirzəmisini silah-sürsətlə doludur. Silahlar Bakıda qiyam qaldırmaq üçün toplanmış.

4. 1904-cü ilin sentyabrında erməni terroristləri tərəfindən bir neçə azərbaycanlı öldürüldü. Bununla Bakının azərbaycanlı əhalisinə xəbərdarlıq edildi.

5. 7 fevral 1905-ci ildə Bakıda 100-ə qədər dinc azərbaycanlı erməni silahlı dəstələri tərəfindən qətlə yetirildi.

6. 9 fevral 1905-ci ildə Bakıda həmin erməni silahlı dəstələri tərəfindən dinc azərbaycanlılar güllələndilər.

7. 24 may 1905-ci ildə İrəvanda silahlı ermənilər tərəfindən 4-ü qadın, 2-si uşaq olmaqla 11 nəfər güllələnməyə qətlə yetirildilər.

8. 1905-ci ilin mayında Naxçıvanda erməni banditləri aralarından qadınlar, qocalar və uşaqlar da olan dinc əhalini kütləvi gülləbaran etdilər.

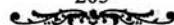
9. 1905-ci ilin 15-18 noyabrında Gəncədə «Daşnaksütun» tərəfindən təşkil olunmuş erməni bandit dəstələri azərbaycanlı əhaliyə divan tutmuşdur. Xüsusi qəddarlıqlar və amansızlıqlar edilmişdir. Azərbaycanlıları məscidlərə döldürüb diri-diri yandırmışlar.

10. 1 yanvar 1906-cı ildə silahlı erməni banditləri Azərbaycanın Paprəvənd kəndinə soxularaq silahsız kənd əhalisinin müqaviməti ilə üzləşib itki verən ermənilər Paprəvənd kəndinin kişilərinin hamısının boynunu vurmuş, hamilə qadınların qarınlarını yırtaraq hələ doğulmamış körpələrin də boğazlarını üzmüşlər (11,15).

Bu siyahını nə qədər desən uzatmaq olar. Erməni terrorizmindən müxtəlif dillərdə və müxtəli ölkələrdə onlarla cild kitablar yazılmışdır. Osmanlı dövlət xadimləri və Türkiyənin görkəmli şəxsiyyətləri və eləcə də Azərbaycan Xalq Gümhuriyyətinin qurucuları əsasən erməni terrorcuları tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri dəhşətli hadisələri və çoxsaylı qırğınları S.Şaumyan, A.Mikoyan və b. erməni vəhşiliyini və vandalizmini ört-basdır etmək və qizlətmək üçün bu əhvalatları vətəndaş müharibəsi kimi qələmə vermək istəyirdilər. Bu o zamankı SSRİ rəhbərliyinin də siyasi konyekturasına uyğun gəlirdi üçün sanki o barədə danışmaq qadağan olunmuşdu və susurdular.

Sonrakı onilliklərdə Beynəlxalq qınaqdan qorxan erməni hökuməti Andranikin, Amazaspın, Lalayanın, Njdenin, Dronun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni terror və quldur dəstələri tərəfindən təkcə 1918-ci ildə 400 min azərbaycanlının, 120 min

gürcünün, 22 min ləzginin, 15 min kürdün məhv edildiyini etiraf etməyə məcbur olmuşdur (15,17). Bu siyahıya həmin vaxt erməni quldurları tərəfindən öldürülən 3 min nəfər dağ yəhudisini də əlavə etsək belə, yenə erməni silahlı dəstələrinin həmin vaxt törətdiyi vəhşiliklərin və qırğınların miqyasını tam əks etdirə bilməz. Çünki göstərilən rəqəmlər hələ kiçildilmiş, təxmini və yuvarlaq rəqəmlərdir. Həm də bu qırğınlar elə zalımlıqla, qəddarlıqla, vandalizmlə, sadizmlə həyata keçirilmişdir ki, bunu eşidəndə belə adamı dəhşət bürüyür.

Ermənilər ilk növbədə yerli xalqların, müsəlman abidələrini məhv etməyə çalışırdılar və qədim alban kilsələrində qoyulmuş yazılı daşları dəyişdirərək erməniləşdirirdilər. Ərəb qrafiki ilə yazılmış qəbirüstü Daş lövhələri və Daş qoç heykəllərini yox etmək istəyirdilər. Bunun üçün hər bir vasitəyə əl atırdılar (2,7,14,15).

1912-ci ildə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda), o cümlədən İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərirdi. İndi o məscidlərdən nişanə belə qalmamışdır. Hamısını ermənilər dağıtmışlar (10,14,17).

Azərbaycanlılar heç zaman və heç yerdə xristian abidələrini – kilsələrini, məbədlərini uçurub dağıtmamışlar. Azərbaycanda çoxlu alban, rus, provaslav, katolik, erməni kilsələri, sinaqoqları vardır. Axı onlar da allaha ibadət yeri olaraq müqəddəs tikililərdir. Bəs ermənilər məscidləri niyə dağıdırlar? Bu allahsızlıq, vəhşilik, vandalizmi aktı, nadanlıq deyilmi? Sadə ermənilər bir yana dursun, bəs onların ziyalıları, keşişləri, katalikosları nə üçün məscidlərin uçurulub-dağılmasına göz yumurlar? Yoxsa onlar allaha yox şeytana xidmət edirlər?

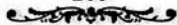
Rəsmi statistik məlumatlara əsasən indiki zamanda dünyanın bir çox ölkələrində erməni diasporu kompakt yaşayır. Rusiyada 1 million 130 min nəfər, ABŞ-da 1 milyondan bir qədər artıq, Fransada 500 min nəfər, İranda 400 min nəfər,

Suriyada 190 min nəfər, Livanda 140 min nəfər, Argentinada 130 min nəfər, Gürcüstanda 120 min nəfər, Ukraynada 99 min nəfər erməni yaşayır. Bir sıra başqa ölkələrdə də on minlərlə, minlərlə ermənilər vardır. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə Türkiyədə 200 min nəfərə qədər erməni miqrant vardır (7).

Ermənilər diasporların olduqca aktiv və hərtərəfli dəstəklənməkləri ilə haray-həşir salaraq, özlərini əzabkeş millət kimi dünyaya tanıtməyə və bunun da səbəbkarı kimi qonşu xalqları xüsusilə də türklərin, o cümlədən azərbaycan türklərinin günahkar olduqlarını iddia edirlər. İşə baxın torpaqlarımızı işğal edən, sərvətlərimizi talayan, tarixi abidələrimizi talayan, xalqımızın əhəmiyyətli bir qismini əsirlikdə və girovluqda saxlayan ermənilər günahı yenə bizlərdə görürlər. Bax burada deyiblər ey,... «admi sənə qoyum, səni yana-yana qoyum», «ağ qarını basınca qara ağı basır», «yersiz gəldi, yerli qac».

Necə ki, indi Rusiyada çoxdan fəaliyyət göstərən Rostov opostol erməni kilsəsindən başqa, Moskva, Sankt-Peterburq, Kalininqrاد, Samara, Volqoqrاد, Orenburq, Tula, Həştərxan, Krasnodar, Soçi, Nijni Novqorod, Ulyanovsk, Tolyatı və başqa iri şəhərlərində də erməni kilsələri tikilmişdir. Sibirin Omsk, Tomsk, Krasnoyarsk şəhərlərində erməni məbədləri tikilməkdədir (17). XIX əsrdə də qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Dərələyzədə, Göycədə, Şəmşəddində, Vedibasarda, Pəmbəkədə və s. yerlərdə erməni kilsələri tikilmişdir, qədim alban kilsələrinin yazılı daşlarını dəyişərək erməniləşdirmişlər, burada yaşayan başqa xalqları öz ata-baba yurdlarından zorla qovub çıxarmışlar.

Belə fərz etmək olar ki, çox da uzaq olmayan gələcək zamanda ermənilər adları sadalanan Rusiya şəhərlərinə iddia edə bilərlər və hətta o yerlərdə erməni Milli muxtariyyəti yarada bilərlər və imkanları çatarsa o şəhərləri özününküləşdirərlər. Heç ermənilərin özləri də gizlətmirlər ki, onların son hədəfi «Böyük Ermənistan» yaratmaqdır və bütün fəaliyyətləri bu hədəfə yönəldilmişdir.

1988-ci ilin əvvəlindən başlayaraq erməni terrorizmin yeni dalğası Türkiyəyə, və xüsusilə də Azərbaycana yönəlmişdi. Hələ 1987-ci ilin dekabrında Daşnaksütyun partiyasının «Qarabağ» komitəsi yaradıldı. Kütləvi terror hadisələrindən istifadə etməklə və irimiqyaslı silahlı əməliyyatlar həyata keçirməklə Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların və kürdlərin zorla çıxarılması və qovulması «Qarabağ» komitəsinə həvalə edilmişdi (4,16).

1988-ci ildə Moskvada ermənilərin daha bir terror təşkilatı – «Erməni ittifaqı» («Soyuz Arman») yaradıldı. Bu ittifaq Daşnaksütyunun artıq hərbişədirilmiş tərkib hissələri ilə sıx əlaqədə işləyirdi. Məsələn ASALA üzvlərini saxta sənədlərlə təmin edirdi. Qarabağda və Azərbaycanın başqa yerlərində terror aktları törətmək üçün silah, fürsət, partladıcı avadanlıq və materiallarla təmin edirdi. Qarabağda aparılacaq silahlı əməliyyatlar üçün muzzdlular toplayırdı. Silahlandırdıqdan sonra onlarla təlimlər keçərək döyüşlərə hazırlayırdı.

Atalar sözüdür «qurd dumanlı gün istər». Ermənilər də ictimai sabitliyin pozulmasını istəyirdilər. Bu şəraitdə onlar daha da fəallaşmış, tərxiatlar, çaxnaşmalar, toqquşmalar yarıdaraq öz niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Ermənilərin niyyətləri isə Cənubi Qafqazda ondan ibarət idi ki, burada demoqrafik şəraiti dəyişdirsinlər, mütəlak çoxluq təşkil etmələrinə nail olsunlar və nəhayət əzəli Azərbaycan torpaqlarında – geniş bir ərazidə erməni dövləti yaratsınlar. Buna görə də ermənilər 1905-1906-cı illərdə və 1918-ci ildə Rusiyada əmələ gələn qeyri sabitlikdən istifadə edərək Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınları həyata keçirdilər, 1936-1938-ci illərdə azərbaycanlıların kütləvi repressiya olunmasında olduqca fəal iştirak etdilər, 1945-1952-ci illərdə ermənilərin bu regiona gətirilməsinin və azərbaycanlıların sürgün və deportasiya olunmalarının yeni mərhələlərini həyata keçirə bildilər və 1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılmasından

məharətlə istifadə edərək Azərbaycanlılara qarşı Qarabağ müharibəsinə başladılar.

Ermənilər bu müharibəyə başlanmazdan bir neçə il əvvəl hazırlanmışdılar, silahlanmışdılar, ordu yaratmışdılar. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan erməni hərbiçiləri bu orduya cəlb etmişdilər, üstəlik SSRİ dövründən Xənkəndində yerləşən 366-cı motoatçı alayın döyüşlərdə onların tərəfində vuruşaçağını da təmin etmişdilər. Nəticədə müasir rus (sovet) silahları ilə təchiz olunmuş döyüş qabiliyyətli ordu yaratmışdılar. Azərbaycan tərəfdən isə bu orduya qarşı kifayət qədər hərbi təcrübəyə malik olmayan, təlim görməmiş, köhnə silahlarla da tam təmin olunmayan vətənpərvər könüllülər dayanmışdılar. O vaxt Azərbaycan müstəqil dövlət kimi təzəcə-təzəcə yaranmağa başlanmışdı. Ordu quruculuğuna hələ başlanmamışdı. Azərbaycanın hərbi kadrları çatışmırdı.

1988-ci ilin 20 fevralında Xənkənddə Qarabağ komitəsi və yerli daşnaksütyunçular «Krunk» adlı öz şöələrini yaratdılar. Elə həmin gün İrəvanda Yazıçılar evində erməni idoloqlarının hələ əsrin əvvəlində hazırladığı program açıqlandı. Açıqlandı dedikdə bu program əksər ermənilər üçün əsrin əvvəllərindən bəlli idi. Hələ o dövrün azərbaycanlı ziyahları da bu programın mahiyyətini duymuşdular. Belə ki, 1906-cı ilin 20 fevralında məşhur publisist, mollanəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə «İrşad» qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində ermənilər haqqında yazırdı: «Hər nəyin bahasına olursa olsun, onlar erməni dövləti yaratmaq fikrindən əl çəkməyəcəklər və bunun üçün hər şeyə gedəcəklər, şübhəsiz ki, bizi İrəvandan, Qarabağdan, Qarsdan çıxarmaya çalışacaqlar. Biz başa düşməliyik və bilməliyik ki, ermənilər bu məqsədləri üçün hər çür alçaqlığa gedərlər. Onlar qəsdən fitnə-fəsadlar törətməklə müsəlmanları təhrik edib özlərinə qarşı qaldıra bilərlər və qəsdən də az da olsa itki verə bilərlər. Sonra bu itkiləri şişirdərək dünyaya özlərini əzəbkeş göstərərlər və bundan da istifadə edib müsəlmanlara qarşı qalxa bilərlər.»

Məlum Sumqayıt hadisələrinin 82 il sonra törədilməsi Ö.F.Nemanzadənin dəqiqliklə uzaqgörənliyini bir daha sübut etdi.

Məlumdur ki, ermənilər tərəfindən ssenarisi qurulan, təşkil olunan və həyata keçirilən məlum Sumqayıt hadisələrində 20 nəfərdən artıq erməninin ölümündən ermənilər son dərəcə məharətlə istifadə edərək, guya azərbaynlıların onları qırdıqlarını dünyaya yaydılar.

Ondan sonra ermənilər daha da fəallaşdılar. Sumqayıt hadisələrindən cəmi 5 gün keçmiş 3 mart 1988-ci ildə daha bir erməni-kamikadze Bakıda azərbaycanlı gənci güllələyərək istəyirdi ki, Bakıda da Sumqayıtda olduğu kimi yeni bir millətlərəarası konflikt yaratsın, ancaq, niyyəti baş tutmadı.

1988-ci ilin martında Ermənistanın Vedi rayonunun Şirazlı kəndindən olan 54 ailə erməni quldur dəstələri tərəfindən öz evlərindən zorla qovularaq SSRİ-Türkiyə sərhədinə sığındılar. Arxada silahlı erməni quldur dəstələri, irəlində sərhəd dirəkləri və məftilləri nə qədər işgəncə, əziyyət və məşəqqət çəkdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bununla belə erməni silahlı quldur dəstələrinin vəhşiliyini göstərmək üçün nə fotoqrafiyaya, nə də ki, hər hansı bir çəkilişə (audio, video və s.) SSRİ tərəfindən imkan verilmədi (9).

1988-ci ilin fevral-may aylarında erməni-quldur dəstələri tərəfindən öldürülmək qorxusu ilə 50 000 azərbaycanlı doğma ata-baba yurdlarını boşaldaraq azərbaycana qaçmağa məcbur olmuşdular.

14 iyun 1988-ci ildə 4000 azərbaycanlı qaçqın Ermənistandan Azərbaycana keçərək öz canlarını ölümdən qurtarmışdır.

1988-ci ilin 9 iyulunda işgəncəyə məruz qalmış, hədsiz əziyyət çəkmiş, əldən-dildən düşmüş 150 azərbaycanlı «Ara-rat» dəmir yolu stansiyasında səbirsizliklə qatar gözləyirdilər. Bu zaman erməni silahlı quldur dəstələri onlara hücum etmişdilər və 50-dən artıq adama ağır xəsarətlər yetirmişlər.

Onların sonrakı talelərindən indi də məlumat yoxdur. Ümumiyyətlə 1988-ci ilin iyun ayında 20 000 azərbaycanlı qaçqın Ermənistandan qaçaraq Azərbaycana gəlmişdir.

1988-ci ilin avqustunda Xənkənddə Azərbaycanlılar yaşayan məhəllələr yandırıldı. 3-21 sentyabr 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı növbəti terror aktları başlandı. Azərbaycanlılar yaşayan Kərkicahana hücumlar oldu.

27 noyabr 1988-ci ildə Masis rayonunun Zəhmət kəndində 10 yaşlı qızcıqaz, 60 yaşlı qadın, 3 cavan oğlan kənd camaatının gözləri qarşısında vəhşiliklə, nümayişkəranə şəkildə öldürüldülər. Bu qətilərdə məqsəd azərbaycanlı əhalinin gözünü qorxutmaq idi. Masis rayonunda mərkəzdə olan məscid binası, İrəvanda yenə məscid binası və M.F.Axundzadə adına olan teatr binaları odlara qalandı, uçuruldu.

27 noyabr 1988-ci ildə Quqarkda, 28 noyabr 1988-ci ildə Stepanavanda (ilk Adı Calaloğlu olmuşdur), 27-29 noyabrda, 28 noyabr 1988-ci ildə Spitakda, 29 noyabr 1988-ci ildə yenə Spitakda, 29 noyabr 1988-ci ildə Masisdə, 7 dekabr 1988-ci ildə Spitakda, 7-9 dekabr 1988-ci ildə Spitakda, 12 dekabr 1988-ci ildə Spitakda və başqa rayonlarda, başqa vaxtlarda erməni silahlı quldur dəstələri dinc azərbaycanlılara qarşı terror aktları təşkil edərək saysız-hesabsız qanlar axıtmışlar, azərbaycanlıların evlərini uçurmuşlar, yandırmışlar, əmlaklarını talan etmişlər. Belə terror aktları sonrakı illərdə də davam etmişdir. Erməni silahlı quldurlar silahsız dinc azərbaycanlıların özlərini döymüşlər, təhqir etmişlər, yaralamışlar, əzabla öldürmüşlər, yüzilliklər, minilliklər boyu nəsil və nəsil yaşadıkları doğma yurdlarından ata-baba ocaqlarından ölüm təhlükəsi altında qovub çıxarmışlar (16).

Erməni quldur dəstələrinin yerli, dinc, zəhmətkeş azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri, qırğınları sayıb sadalamaqla qurtaran deyil.

Erməni terrorizmi ilə daha çox maraqlananlar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rus dilində nəşr etdiyi, «Ппе-

ступление армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв)» kitabına baxa bilərlər. Bu «erməni terrorist və quldur dəstələrinin insanlığa qarşı cinayətləri» kitabı qısa xronoloji ensiklopediya məqsədi daşsa da, bu kitabda 711 mənbədən istifadə edilərək erməni terroristləri və quldurluq aktları qeyd olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında danışdığımız kitab yalnız XIX əsrin sonlarından XXI əsrin əvvəllərinə dədər olan dövrü əhatə edir.

Erməni terrozmi təkcə Cənubi Qafqazda və Türkiyədə deyil və təkcə azərbaynlılara və türklərə qarşı yönəlməmişdir. O bütün İNSANLIĞA qarşı yönəlmişdir. Son 150 ildə – Moskvada, Nyuyorkda, Parisdə, Lissobonda, Cenevrədə, Romada, Ankarada, Londonda, Bakıda, Tiflisdə, İstambulda, Vyanada, Amsterdanda, Madriddə, Ottavada, Dortmundunda, Tehrandə, Sidneydə, Sürixdə, Marseldə, Belqrada, Beyrutda, Kopenhagendə, Vatikanda, Brusseldə, Frankfurtda, Bonda, Milanda, Berndə, Afinada, Lionda, Lüksenburqda, Los-Anjelesdə, Kislovodskdə, Xocalıda, Sumqayıtda, Əxəlkələkdə, Rostovda, Xocavənddə, Ağdamda, Qarakənddə, Şuşada, Qazaxda, Qubadlıda: kinoteatrlarda, aeroportlarda, təyyarələrdə, avtobuslarda, metrolarda, qatarlarda, bərələrdə, yaşayış məhəllələrində və evlərdə baş verən partlayışlarda erməni əli olduğu bəllidir (15).

4. Erməni işğalçılığı

XIX əsrdə çar Rusiyası Qafqazda, daha doğrusu əzəli Azərbaycan torpaqlarında 100 minlərlə erməniləri yığb gətirib mülkədarların mövsümi istifadə olunan yaylaqlarının, qışlaqlarının və qoruqlarının bəzi hissələrində yerləşdirmişdi. XX əsrin əvvəllərində isə kommunizim utopiyası və sosializim illüziyası, bir tərəfdən də əvvəl çar və sonra bolşevik Rusiyasının güclü təzyiqləri altında başda oturanlarımızın da guya razılığı ilə Cənubi Qafqazda ermənilərə 10-15 min km² ərazidə erməni dövləti qurulmasına qərar verildi. Azərbaycan elitasında (Rusiyanın güclü təsiri altında) comərdlik göstərərək yeni yaradılan kiçik erməni dövlətinə paytaxt üçün qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı güzəşt etməli oldu. Bununla da ermənilərin əlinə sanki göydən bir fürsət düşdü, onlar da bundan istifadə edərək öz dövlətlərini qurdular. Qonşu respublikalarla qarşılıqlı razılıqlar əsasında onun sərhədlərini müəyyənləşdirdilər. Bununla da öz mövqelərini möhkəmləndirmiş oldular.

Bu işlər qaydaya düşdükdən sonra ermənilər cığallığa başladılar xəritələrdə quya sərhəd xətləri düzgün çəkməyib və s. bəhanələrlə Gürcüstandan, ən çox da Azərbaycandan torpaq payları qoparmağa nail olurdular. Belə hiyləgər yollarla onlar Naxçıvan MR və Mehri rayonlarından ərazilər ələ keçirdilər. Keçən əsrin ortalarında Qazax və Ordubad rayonlarının sərhəd zonalarında torpaqlarımıza yiyələndilər.

Beləliklə SSRİ dövründə ermənilər Moskvada rəhbərliyi ələ alaraq, dilə tutaraq və yaxud guya bunun iqtisadi cəhətdən səmərəli olduğunu izah edərək, Azərbaycanın və qismən də Gürcüstanın həmsərhəd ərazilərindəki torpaqlarımızı hissə-hissə, tikə-tikə gəmiricilər kimi qoparıb gəmidirdilər. Bütün bunlar azmış kimi SSRİ-nin son illərində (1987-1991) bütövlükdə Qarabağa və Naxçıvan MR-ə iddialarını bəyan etdilər. Azərbaycanın bu torpaqlarını ələ keçirmək üçün son

İllərdə hazırlanmış çoxsaylı erməni quldur dəstələri və terrorçuları fəaliyyətə başladılar. Əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan kəndlərə basqınlar edildi. Dinc əhalini – qarıları, qocaları, uşaqları ölümlə hədələdilər, qorxudub vahiməyə saldılar, döydülər, söydülər, şikəst etdilər. Bütün bunlar o vaxtkı Ermənistan rəhbərliyinin, dövlət məmurlarının, din xadimlərinin gözləri qarşısında və elə onların xeyir-duası ilə edilirdi. Başda M.S.Qorbocov olmaqla SSRİ rəhbərliyi də bütün bu işlərə göz yumurdular və hətta rəvac verirdilər. Ermənilər vəziyyəti gərginləşdirmək üçün demək olar ki, hər gün və hər yerdə təxribatlar salırdılar, münafişəni daha da dərinləşdirirdilər.

Şəkil 12. Ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan əraziləri:
1. Ətraf rayonlar 2. Dağlıq Qarabağ;

Hər növ müasir silahlarla təchiz olunmuş, təlim keçmiş və tərkibində çoxlu təcrübəli hərbcilər olduğu, erməni silahlı dəstələrinin qarşısını almaq üçün azərbaycanlılar yaşayan

kəndlərdə isə dinc arvad-uşaq və qarı-qocadan başqa qalan könüllü müdafiə dəstələrində tək-tək köhnə paslanmış silahlar var idi. Azərbaycanlılardan silahlar hələ Qarabağ münafişəsi başlanmazdan əvvəl yığılmışdı. Könüllü dəstələr də müdafiədə duraraq əhalinin sağ-salamat çıxmasına şərait yaradırdı.

Demək olar ki, erməni silahlı dəstələri heç yerdə silahlı müqavimətə rast gəlmirdilər. Buna görə də azərbaycanlı kəndlərə soxulub əhalini öz ata-baba yurdlarından qovurdular və əmlaklarını mənimsəyirdilər. Azərbaycanlı gənclərdən ibarət olan könüllü müdafiə dəstələri tək-tük köhnəlmiş silahlarla yalnız müdafiə pəzisiyası tuturdular ki, mümkün qədər az itki versinlər. O zaman nə Azərbaycan Respublikası rəhbərliyində, nə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi sistemində möhkəmləndirilmiş qayda-qanun formalaşmamışdı, nə də alaylarda, batalyonlarda, müdafiə dəstələrində hərbi intizam lazimi qaydasında qurulmamışdı. Bütün bunların nəticəsində də erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndləri tez-tez ələ keçirirdilər, əhalini qovurdular, güllələyirdilər, qırırdılar.

Ermənilər Naxçıvan MR Şorur rayonunun Kərki kəndini hələ SSRİ dağılanda işğal edərək, əhalini azərbaycanlı olduqlarına görə oradan qovmuşdular. Kənddə qalan əmlakı mənimsədikdən sonra erməni quldurları kəndi yandırmışdılar. Kərki kəndi Ermənistanda anklav şəraitində idi və hər tərəfdən erməni kəndlərinin əraziləri ilə əhatə olunmuşdu. Kərki kəndini Sadərk rayon mərkəzi ilə birləşdirən yeganə avtomobil yolu da ermənilərin əlində idi.

Qarabağda ilk itirdiyimiz kənd də Kərkicahan olmuşdur. Bu kənd o zamankı Stepanakert şəhər sovetliyinin tərkibində idi. Şəhərin lap yaxınlığında idi. Əhalinin böyük bir qismi ermənilərin təhqirlərinə, təkidlərinə və ölümlə təhdid etmələrinə dözməyərək arvad-uşaqları, qarıları və qocaları kənddən çıxarmışdılar. Ortayaşlı və cavanların da bir çoxu bir müddət ermənilərlə atışmadan sonra bir-bir çıxıb gedirdilər. Bir tərəfdən, könüllü müdafiəçilərin və kənd cavanlarının sayı

getdikcə azalırdı. Bir tərəfdən də, həm silah-sürsət həm də ərzaq ehtiyatı getdikcə azalır. Yolların hamısı ermənilərin nəzarətində idi. Kömək də heç yerdən gözlənilmirdi. Kənd üzük qaşı kimi mühasirəyə alınmışdı. Könüllü müdafiçilərin sayı 20 nəfərə qədər azaldıqdan sonra onlar da kəndi axıra qədər qoruya bilməyəcəklərini başa düşüb təslim olmağa razı oldular və əsir götürüldülər.

26 fevral 1992-ci ildə erməni silahlı birləşmələri hələ SSRİ vaxtından Xankəndidə yerləşən 66-cı motoatıcı alayın iştirakı ilə birlikdə Xocalı şəhərinə hücum etdilər. O ərəfədə Xocalı şəhəri 1 aya yaxın müddətdə mühasirəyə alınmışdı. Şəhərə giriş və çıxış yollarının hamısını ermənilər nəzarət edirdilər. Xocalının yaxınlığında yerləşən Şuşa və Ağdam şəhərləri və eləcə də paytaxt Bakı şəhəri ilə əlaqəsi yalnız telefon rabitəsi vasitəsilə idi. Son günlər Xocalıya helikopter uçuşlarına da erməni silahlıları imkan vermişdilər.

Fevralın 26-sından 27-sinə keçən gecə Xocalıya hücum başlandı. Bundan 3 həftə əvvəl Xocalıyla əlaqə yalnız helikopterlə olurdu. O da oradakı hərbiçiləri və mülki vətəndaşları yalnız ərzaqla təmin edə bilirdi. Hücum günü heç helikopterə də Xocalıya uçmağa imkan verilməmişdi. Xocalı rayonunun 24,2 min nəfər əhalisinin böyük bir qismi işğal gününədək oradan çıxmışdılar. Şəhərdə qalanlar yerli yaşlı adamlar və az saylı hərbiçilər idilər. Xocalıya hücum hər tərəfdən idi və çox şiddətli idi. Ən müasir texnikadan və atıcı silahlardan istifadə edən düşmənin qarşını almaq olmurdu. Qüvvələr nisbəti olduqca fərqli idi.... Xocalıda 613 nəfər adamımız şəhid oldu. Onların çoxu mülki vətəndaşlar idi. 657 nəfər şikəst oldu. Şəhid və şikəst olanların əksəriyyəti yaşlı qadınlar və kişilər, bir qədər də uşaqlar idilər. Şəhərdən çıxıb qaçmağa başlayan əhaliyə pusuq quran ermənilər onları sıx mühasirəyə alaraq ölənlərdən başqa hamısını qirov və əsir götürmüşlər. 24 min nəfərdən artıq əhalisi olan qədim bir yaşayış məskəni bir gecənin içərisində yerlə yeksan edilmişdir.

Bütün əhalisi ya şəhid və yaxud əlil, ya da əsir və girov götürülmüşdür. Xocalı bütün parametrləri ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım aktıdır. Həm də Xocalı soyqırımını elə qəddarlıqla, vandallıqla, amansızlıqla törədilmişdir ki, heç analoqu yoxdur. Burada qoca qadınlar, azyaşlı uşaqlar, xəstələr, əlillər amansızlıqla öldürülmüşdür. Meyitlər təhqir edilmişdir, uşaqların gözləri çıxarılmışdır, meyitlərin üzlərinin dəriləri soyulmuşdur.... Bütün bunların hamısı da fotoya köçürülərək bütün dünyaya göstərilmişdir.

Xocalıda 29 sənaye və tikinti obyektı və 80 mədəni-məişət obyektı dağıdılaraq məhv edilmişdir. Xocalıda və ətraf azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə evlər dağıdılmış bütün tikililər yandırılmışdır. Xocalı soyqırımını törədənlərdən əgər insanlıq simasını tam itirməyənlər varsa özləri və bu soyqırımını törədənlərin törəmələri Xocalı soyqırımının xəcalətini hələ çox çəkəcəklər.

0,29 min km² ərazisi olan qədim Şuşa şəhəri 1992-ci il mayın 8-də işğal olunmuşdur. Şuşanın işğalı zamanı 25,1 min nəfər əhalidən 193 nəfər Şuşalı şəhid olmuşdur və 102 nəfər şuşalı əlil olmuşdur. Açıqgöz, oğru erməni quldurları qədim, tarixi Şuşanın varidatını və şuşalıların bütün əmlakını mənimşmişlər. Erməni işğalçıları tərəfindən qədim, tarixi Şuşa şəhəri dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur. Şuşa şəhəri ilə bərabər eyniadlı rayonda yerləşən 31 şəhər, qəsəbə və kənd, 27 sənaye və tikinti obyektı, 103 mədəni-məişət obyektı və 265 tarixi abidə və muzeylər darmadağın edilmişdir və ermənilər tərəfindən qəsb edilmişdir.

Laçın rayonu 1992-ci ilin may ayının 18-də işğal olunmuşdur. Şuşanın işğalından sonra Laçının üzərinə hücumla başlayan erməni silahlı dəstələri daha da quduzlaşmışdılar. Laçının işğalı ilə 1,84 min km² torpağımız düşmənin əlinə keçdi. 36 kənd, qəsəbə və şəhər dağıdıldı, yandırıldı. 575 mədəni-məişət obyektimiz məhv edildi. Laçının 65,6 min nəfər əhalisindən 259 nəfər şəhid oldu, 225 nəfər əlil oldu. Ermənilər

Laçınlıların əmlaklarını qəsb etdilər. Rayonun mərkəzi Laçın şəhəri və rayonun bütün qəsəbələri və kəndləri dağıdıldı, uçuruldu və talan olundu, 12 tarixi abidə məhv edildi.

Xocavənd rayonu 2 oktyabr 1992-ci ildə işğal olunmuşdur. Rayonun 1,46 min km² sahəsi düşmənlərin əlinə keçmişdir. Xocavənd rayonu uğrunda gedən döyüşlərdə 145 nəfər azərbaycanlı şəhid və 48 nəfər azərbaycanlı əlil olmuşdur.

Xocavənd rayonunun işğal olunması ilə rayon mərkəzindən başqa 19 yaşayış məntəqəsi – qəsəbə və kənd də ermənilərin əlinə keçmişdir. Rayonun işğalı 15 tarixi abidənin və 75 mədəni-məişət obyektinin dağıdılması ilə eyni zamanda baş vermişdir.

2 aprel 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu işğal olunmuşdur. Kəlbəcər Azərbaycanın ərazi cəhətdən böyük rayonlarından biridir. Bu işğal nəticəsində düşmən 3 mindən artıq km² torpağımızı zəbt etmişdir. Kəlbəcər rayonunun işğalı ərəfəsində buradakı əhalinin böyük bir qismi Əsir və ya girov düşməmək üçün rayondan çıxarılıb helikopterlərlə Azərbaycandan başqa rayon və şəhərlərinə daşınmışdır.

Kəlbəcər rayonu uğrunda gedən döyüşlərdə 217 nəfər şəhid və 49 nəfər əlil olmuşdur. Əsir və girov götürülənlər də olmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə 132 qəsəbə və kənd, 29 sənaye və tikinti obyektı, 134 mədəni-məişət obyektı və 87 tarixi abidə erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

Ağdərə rayonu 7 iyul 1993-cü ildə işğal edilmişdir. Bunun nəticəsində 1,75 min km² ərazimiz erməni işğalçılarının əlinə keçmişdir. Ağdərənin işğalı ilə eyni zamanda 59 qəsəbə və kənd və 178 mədəni-məişət obyektı erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur. Ağdərə rayonunun işğalının nəticəsi olaraq Sərsəng su ambarı erməni qəsbkarlarının əlinə keçmişdir ki, bu da ətraf cənub rayonlarda əkinçiliyə güclü təsir edən amildir.

Azərbaycanın iri kənd təsərrüfatı rayonlarından biri olan Ağdam 23 iyul 1993-cü ildə erməni silahlı dəstələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Bununla da 1,15 min km² münbit və məhsuldar torpağımız erməni işğalçıların əlinə keçdi, 122 qəsəbə və kənd, 48 sənaye və tikinti obyektı, 599 məişət obyektı və 27 tarixi abidələrimiz erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur. Ağdamın müdafiəsində 538 nəfər şəhid olmuş, 587 vətəndaşımız isə əlil olmuşdur.

Cəbrayıl və Füzuli rayonları eyni gündə 23 avqust 1993-cü ildə işğal olunmuşlar. Bununla da Cəbrayıl rayonunda 1,05 min km² və Füzuli rayonunda 1,39 min km² olmaqla 2,44 min km² torpaqlarımız erməni işğalçıların əlinə keçdi. Füzuli uğrunda döyüşlərdə 528 nəfər şəhid verdik və 1309 nəfər yaralanıb əlil oldu. Ancaq düşmənin ağır texnikası bizimkilərdən çox və mükəmməl idi. Qızğın döyüşlərdə yenə ən müasir silahlar üstün oldular. Füzulinin işğalı ilə 54 kənd və qəsəbə, 145 mədəni-məişət obyektı və 15 tarixi abidə dağıdılıb talan olundu, sonra isə yandırılıb məhv edildi. Cəbrayılın müdafiəsi zamanı 347 nəfər şəhid, 172 nəfər yaralanaraq sonra əlil olmuşdur. Cəbrayılın işğalı zamanı rayonda olan 90 qəsəbə və kənd, 197 mədəni-məişət obyektı və 27 tarixi abidə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış yandırılmış və talan olunmuşdur.

Zəngilan işğal olunmuş rayonlarımızın sonuncusudur Cəbrayıl və Füzuli işğal olunduqdan sonra Zəngilan rayonu Azərbaycandan ayrılmış anklav şəklində İranla Ermənistanın aralığında qalmışdı. Bu da erməni silahlı dəstələrinin işinə yararlıydı. Təbliğət və panika da öz işini görürdü. Vəziyyət çox ağır idi. Zəngilan uğrunda döyüşlərdə 191 nəfər şəhid, 110 nəfər isə əlil olmuşdur. Zəngilanın işğalı ilə 81 qəsəbə və kənd, 138 mədəni-məişət obyektı, 13 tarixi abidə erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

Şəkil 12-də Azərbaycan Respublikasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş torpaqları verilmişdir. Bu şəkildə aydın görünür ki, Qarabağ, o cümlədən Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın

mərkəzi hissəsində yerləşir, ermənistana heç təması da yoxdur. Dağlıq Qarabağ, Kəlbəcər, Laçın və yaxud Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarımızdan keçməklə Ermənistanla əlaqə saxlayır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş əraziləri verilmişdir.

Cədvəl

Azərbaycan respublikasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş əraziləri

№№	İşğal sahəsi	Zəbt olunmuş ərazi	Əhali min nəfər	Üğrundaiki döyüşlərdə və ya müdafiəsində			İşğal nəticəsində dağılımış, talan olunmuş, yandırılmış, məhv edilmişdir			
				Şəhid olanlar nəfər	Yanılaraq əli olanlar	Əsir və girov götürülənlər	Yaşayış məntəqəsi, kənd, qəsəbə	Sənaye və tikinti obyektii	Mədəni-məişət obyektii	Tarixi abidə və muzeylər
1	Kərki kəndi	0,2	~0,6	5	2		1	1	1	-
2	Kərkiçahan	0,003	~0,5	~50	30	Onlarla	1	-	-	-
3	Xankəndi	0,08	53	-	-		2			
4	Xocalı	0,97	24,2	613	657	Minlərlə	1 şəhər	29	80	
5	Şuşa	0,29	25,1	193	102		31	27	103	265
6	Laçın	1,84	65,6	259	225		36		575	
7	Xocavənd	1,46	40,2	145	48		19		75	15
8	Kəlbəcər	3,05	69,1	217	49	Yüzlərlə	132	29	134	87
9	Ağdərə	1,75	44,4				59		178	
10	Ağdam	1,15	158,9	538	587		122	48	599	27
11	Cəbrayıl	1,05	62,1	347	347		90		197	27
12	Füzuli	1,39	140,9	528	1309		54		145	15
13	Qubadlı	1,37	34,1	232	146		94		205	12
14	Zəngilan	0,71	36,1	191	110		81		138	13
	CƏMİ	15,13	754,8	3318	3612		723	133	2429	2890

Həmin cədvəldən göründüyü kimi ermənilər 15 min km²-dən artıq ərazimizi işğal etmişlər ki, bu da ümumi ərazimizin 20%-nə yaxındır. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 755 min nəfər vətəndaşımız öz doğma ölkəsində qaçqın kimi yaşamağa məcbur olmuşdur. İşğal olunmuş rayonlarda qoşunların təması xətti yaxınlığında torpaqlara minalar basdırılır, demək olar ki, müntəzəm atışmalar gedir, mühəndisi qurqular qurulur, səngərlər qazılır, mühafizə və müdafiə qurğuları yerləşdirilir. Hər il yayda qoşunların təması xətti zolağında bitki örtüyü yandırılır. Hərbi maşınlar torpaq qatının strukturunu dəyişdirir. Münbit məhsuldar torpaqlar getdikcə bed-ləndlərə (zay olmuş torpaq qatına) çevrilir. Meşələrimiz ermənilər tərəfindən qırılır, sərvətlərimiz talanır. Təbii landşaft pozulur, antropogen təsirlərlə ətraf mühitə böyük zərər verilir.

5. Erməni ideologiyası və strategiyası

Bu ideologiyanın yaranmasının tarixi 30 sentyabr 1885-ci il götürülür. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, məhz həmin gün erməni terror təşkilatının fəalları bir yerə toplaşdılar və «Qnçak» (Nabat) təşkilatının yaranmasının əsasını qoyurlar. Başqa bir qrup tədqiqatçılarsa əmindilər ki, burada söhbət 1885-ci ildə yaranmış «Armenakan» dan gedir. Həmin gün çox dövlətli bankir Mkrtç Portaqaalyanın oğlu Vanonun avropadakı erməni diasporu ilə təması (görüşü) İstambulun Qum-qarı məhəlləsində polislə toqquşmaya səbəb olmuşdur. Baxmayaraq ki, əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmişdi ki, dinc nümayiş keçirilsin, erməni terrorçuları nümayişə silahla çıxmışdılar. Polislər və erməni olmayan nümayişçilər arasında ölümlər olmuşdu. Terroristlər və onların tərəfdarları 3 gün müddətində şəhərin həyatını iflic etmişdilər.

«Qnçak»-a gəldikdə isə Tiflisdə çap olunan «Russkaya mışl» qəzetinin 1907-ci il 342-ci nömrəsində yazılmışdır ki, 70-ci illərin axırlarında Tiflis şəhərində bir dəstə erməni müəllim «Qnçak» təşkilatını yaratmaq məqsədi ilə qrup yaradırlar. «Qnçak» erməni təşkilatının yaranma tarixi rəsmi olaraq 1986-cı il qəbul edilmişdir. Proqramında göstəriləyi kimi «Qnçak»ın əsas qayəsi Rusiyada, Türkiyədə və İranda yaşayan bütün erməniləri bir bayraq altında birləşdirib «Böyük Ermənistan» yaratmaq olmuşdur.

1986-cı ildə Cenevrədə Avetis Nazarbekyan, Maro Vardanyan, Qabriel Kafyan və Ruben Xanazatyan «Qnçakın» proqramını, müddəa, maddə və bəndlərini açıqlayanda elə onun neçə bir terrorçu təşkilat olduğu aydın bilinirdi. Məsələn «Qnçakın» proqramının 4-cü bəndində deyilir ki, «Nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün inqilabi rəhbərlik belə üsullardan istifadə etməlidir: təbliğat, təşviqat, terrorizm, aranı qarışdıran təşkilatlar yaratmaq..... Təşviqat və terrorizm ona görə lazımdır ki, adamlar möhkəm, güclü və cəsarətli olsunlar». «Qnçakın» proqramının başqa bir bəndində isə göstərilmişdir «türkləri və kürdləri hər bir şəraitdə öldürmək lazımdır,

onlardan qisas almaq məqsədi gündən erməni heç vaxt onları bağışlamamalıdır».

1890-cı ildə Tiflisdə Xristofor Mikaelyan, Simon Zavareyan və Stefan Zoryan tərəfindən «Daşnaksütyun» («Erməni inqilab ittifaqı») yaradıldı. Bu ittifaq da özündən əvvəl yaradılmış «Armenakan» və «Qnçak» təşkilatlarının yolu ilə gedərək terrorizm və faşizm ənənələrini davam etdirdi.

Daşnaksütyun tarixini tədqiq edən erməni müəllif M.Vardanyan Daşnak təşkilatının əsas xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmişdir: Daşnaksütyun komitəsinin ən vacib şüarı «türklərin hər hansı bir xarici şəraitdən asılı olmayaq güllənməsi»dir (15).

Rusiya mətbuatında da Daşnaksütyunun fəaliyyəti tənqid edilirdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1910-cu ilədək daşnakların törətdikləri qırğınları təhlil edən F.D.İsayev «Pryamoy put» jurnalında yazmışdır: «Daşnaklar cinayət-kardılar. Ermənilər gələrkə Rusiyayı doldururdular. Biz bu köçə məhdudiyət qoymadıq. Xeyrihə ruslar onlara güzəştə getdilər. Onlar özünümədafiədən özünüdəmər etmə istədilər, daha sonra isə erməni dövlətinin yaradılması iddiasına düşdülər. Nəhayət, Peterburq başa düşdü ki, erməni hadisələri haraya gedir. Buna görə də general Şeremetyevin yerində knyaz Qolitsin dəyişdirildi. 1904-cü ilin yayında Qolitsin Peterburqa çağırıldı və bir daha Tiflisə qayıtmadı. İlin sonunda vəzifəsindən azad olundu. Onu knyaz Vorontsov-Daşkov əvəz etdi. Bu zaman Cənubi Qafqazda müsəlmanlar (azərbaycanlılar) əhalinin 43 %-ni, ermənilər isə 27 %-ni təşkil edirdilər. Qalanları digər xalqların nümayəndələri idilər. Bakıda və Şuşada erməni silahlı dəstələri rus ordusu ilə çiyin-çiyinə müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etdi. Şuşa hadisələri Bakıda müsəlman əhalini hiddətləndirdi. Avqustun 20-də Bakıda müsəlmanlar ermənilərə qarşı hərəkət etdilər. Ermənilər çox qəddar, qisasçı və həyasız idilər. Onlar bir çox hallarda qırğınların təşəbbüsçüsü idilər (7,17).

Ermənilər təkcə qırğınların təşəbbüsçüsü deyildilər. Onlar rus-türk münasibətlərini pozmaq üçün hər cür vasitələrə əl

atırdılar, dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Bir çox hallarda bu işləklərinə də nail olurdular.

Erməniyyə (armyanstva) ilk baxışda pərakəndəliyi ilə səciyyələnir. Belə ki, erməniliyi təmsil edən «Armenakan», «Qınçak», «Daşnaksütyun» kimi qədim, köklü təşkilatlar həm də sonralardan ASALA, «Krunç» (Durna) Erməni inqilab ordusu (Armyanskaya revolyutsionnaya armiya), Yeni erməni müqaviməti (Novoe Armyanskoe soproivleniye), Erməni soyqırımına münasibətdə ədalət uğrunda döyüşənlər, «İntiharçı eskadron» və s. terrorçu təşkilatlar və xüsusi cəza dəstələri fəaliyyət göstərirlər. Onlardan bəziləri erməni liderlərinin xoşuna gəlməyən siyasətçiləri, tanınmış diplomatları, iş adamlarını məhv edirdilər (aradan götürürdülər). Bir başqaları xalqlar arasında ədavət salmaq və yaxud xalqları bir-birinin üstünə qaldırmaq üçün qaynar nöqtələrdə kütləvi qırğın təşkil edirlər, daha başqaları isə varlı ermənilərdən pul alaraq, erməninin hər hansı bir məqsədini yerinə yetirməkdən imtina edən erməniləri məhv etməklə məşğul olurlar.

Xüsusi erməni təşkilatları vardır ki, türk xalqlarına qarşı terrorist fəaliyyətlə məşğul olurdular. 2001-ci ildə ASALA «Çeqaron» təşkilatı yaratdı. Bu təşkilatın məqsədi Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada siyasi liderlərə, tanınmış yaxşı diplomatlara, iş adamlarına qarşı terror aktları törətmək olmuşdur. Bu müddətdə «Çeqaron» xeyli türk mənşəli siyasi liderləri aradan götürmüşdür.

«Apostol» qrupu 29 aprel 2001-ci ildə yaradılmışdır. Bu qrupu Ermənistan, Suriya, Livan erməni vətəndaşlarından ibarət «Erməni müdafiə birliyi» yaratmışdır. Bu qrupun məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları törətməkdən ibarətdir.

Bütün bu ierarxiyanın başında erməni kilsəsi dayanır. Erməni kilsəsi də bir neçə müstəqil patriarxlardan ibarətdir ki, bu patriarxlar da nominal olaraq Eçmiədzinə tabedir.

Erməni ideologiyasının formalaşmasında XIX – XX əsrlərdə olduğu kimi, indi də siyasi liderlər böyük rol oynayırlar.

Silva Kaputikyan «Birinci dəfə...» əçerklər kitabında açıq çağırış edərək yazır: «Hayk sən bilməlisən ki, erməni yaşamaq üçün yox, öz millətinə kömək etmək üçün dünyaya gəlir. Ona görə də təzə doğulan erməninin qulağına ucadan qışqırmaq lazımdır: «Ey Aram..... düşmənin türkdür.... Vətən allahdan da vacibdir, vətəndən vacib kilsədir, kilsədən vacib Böyük Tiqrandır, Böyük Tiqrandan vacib Böyük Ermənistandır».

Bu sətilərdən aydın görünür ki, ermənilər üçün «Böyük Ermənistan»dan başqa müqəddəs heç nə yoxdur. Vətən sözü mücərrəd mənə daşıyır. Tiqranı vətəndən, kilsədən, allahdan yuxarı tutmaq nə deməkdir? Tiqrana yalnız ermənilər özləri həm də son 2 yuzilliklərdə «Böyük» sözünü artırıbmışlar. Tədqiqatçı J.Malevilaninin fikirincə Tiqrandan erməni monarxiyə etmək əfsanədən, əsəirdən başqa bir şey deyildir. Böyük sözünə uyğun ermənilərdə başqa tarixi şəxsiyyət də olmamışdır.

Müqəddəsləri S.Kaputikyan kimi təsnifatlaşdırma əvvəllər də olmuşdur və dərsliklərə də salınmışdır. Elə indi də R.Köçəryan, Z.Balayan, S.Sərkisyan və b. bu ideyanın daşıyıcılarıdır.

Vətən ermənilər üçün yad torpaqdır. İndi Ermənistanda yaşayınların başlıca hissəsi 5-ci, 6-cı və onlardan əvvəlki babalarının və nənələrinin harada yaşadıklarını və harada dəfn olunduqlarını da bilmirlər. Allahı və dini də başqa xalqlardan götürdükləri üçün aşağı sıralarda qoyurlar. Kilsə erməniləri birləşdirməkdə əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də kilsəni nisbətən yuxarı sıraya qaldırırlar. Axı kilsə ermənilərin iştirak etdikləri bütün toqquşmalarda, savaşlarda və müharibələrdə ideoloji mərkəz, katolizator və baş ştab rolu oynamışdır. Beləliklə dini mərkəzdən, dini ocaqdan çox fitnə-fəsad ocağı olmuşdur. Kilsənin zirzəmisində isə çox vaxt silah-sürsət ambarına çevrilmişdir.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Ermənistan və orada yaşayan ermənilər bütün iqtisadi və maliyyə çətinliklərini xarici ölkələrdə yaşayan imkanlı ermənilərin, inkişaf etmiş, zəngin dövlətlərin (ABŞ və s.) və beynəlxalq qurumların hesabına həll edirlər. Hələ XX əsrin

əvvəllərində bunu erməni intelligentsiyasına məktubunda Njde ləqəbi ilə daha çox tanınan Q.Ter Arutyunyan yazırdı: «Dilənçilik (sədəqə yığmaq) və göz yaşları bütöv bir xalqın psixologiyası və bizim yeganə silahımız olmuşdur. Dilənçilik ümumiyyətlə xoşagələn hal deyildir, dilənçiyə canıyananlıqdan kömək etmirlər, ondan iyrendiklərinə və yaxud, yaxalarını qurtarmağa görə köməklik edirlər. Zəhlətökən dilənçinin eqoizmi də təbii sayılır. Çünki, adamların, hətta, ən heyvərələrinin belə ona yazığı gəlir. Daha çox zəhlətökən, sırtıq və hətta əlil olaraq dilənmək xalqın psixologiyasına çevrilmişdir». Başqa bir erməni ideoloqu Q.Matevosyan yazmışdır: «Biz özümüzü də bütün xalqımızı da adlatmalıyıq, məğlubiyyəti boyunumuzu almamalıyıq» (7,15,17).

Erməni ideoloqları xalqı inandırmağa çalışırlar ki, guya hansısa qədim bir kitabda (kitabədə) vardır (qeyd edilmişdir: «Erməniyə ulu sözdür, keçmiş zamanların ulu xatirələri, gələcək zamanların ulu elementləridir... Erməni xalqı Şərqdə sivilizasiyanın yayılması üçün ilahi xalqdır») və s., və i.a. (15,17). Ermənilər də belə mifik sözlərə inanaraq özlərini «Arii» irqə aid edirlər, ilahi xalq hesablayırlar. Elə ona görə də ermənilər hər vaxt və hər işdə iddialı olurlar.

S.Kaputikyanın və onun həmfikirilərinin, tərəfdaşlarının verdikləri və ermənilərin, xüsusilə də ermənilərin gənc və cavan nəsillərinin başların dumanlandırın, gicəlləndirən və zəhləndirən «Vətən Allahdan vacibdir, Vətəndən vacib kilsədir, kilsədən vacib Böyük Tiqrandır, Böyük Tiqrandan vacib Böyük Ermənistandır» sxem – müddəası da yuxarıda dediyimiz mifik söz-söhbətdə və mifik yazılardan qaynaqlanaraq qanadlanmışdır. Haqqında danışdığımız mifik sxem də ermənilərə və Ermənistanı heç bir xeyir verə bilməz, yalnız və yalnız dolaşıqlar və çaşqınlıq əmələ gətirər və etnik və milli münaqişələrə və müharibələrə yol açar.

6. Erməni vandalizmi

Ermənilər tarix boyu iştirak etdikləri müharibələrdə, hərbi əməliyyatlarda, silahlı toqquşmalarda, ərazilərin işğalında, kəndlərin və şəhərlərin alınmasında həddən artıq amansız və qəddar olmuşlar. Xüsusilə onlar silahsız dinc əhaliyə qarşı çox zülmkar və zalım olmuşlar. Onlar hətta silahsız qocaları, qadınları və azyaşlı uşaqlardan ibarət olan dinc mülki əhalini əsir və girov götürəndə belə insanları qəddarcasına döyməklə, qulaqlarını, burunlarını kəsməklə, gözlərini çıxarmaqla, şikəst etməklə, güllələməklə yerinə yetirmişlər. Ermənilərin XX əsrin axırlarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri zorakı hərəkətlər orta əsrlərdə vəhşi barbarların etdikləri zorakı hərəkətlərdən heç nə ilə fərqlənmir (odlu silahdan istifadə etmək istisna olmaqla).

Kəçən əsrin 2-ci yarısında yaşı ötmüş qocalar, qarılar söhbət edəndə ki, 1905 və 1918-ci illərdə ermənilər azərbaycanlıları xəncərlə tikə-tikə doğrayırdılar, soyundurub, bellərinə qaynar samovar bağlayırdılar, inana bilmirdik ki, XX əsrin adamı bir o qədər qəddar, amansız olarmış. Ancaq həmin əsrin sonunda və 21-ci yüzilliyin astanasında ermənilərin etdikləri zorakılıqları əyani şəkildə görəndə onların orta əsrlər barbarlarından da qəddar və vəhşi olduqlarını yəqin etdik.

Onlar yenə də öz doğma yurdlarında yaşayan azərbaycanlıları öldürürdülər, evlərini yandırdılar, şikəst edirdilər, hər cür əzab, işgəncə verirdilər, qulaqlarından divara, ağaca mıxlayırdılar, dirnaqlarını çıxarırdılar, barmaqlarını, biləklərini kəsirdilər, uşaqların gözlərini çıxarırdılar, uşağın cinsindən mərc gələn daşnaklar hamilə gəlinlərin qarınlarını xəncərlə yırtırdılar, körpə azyaşlı uşaqları tonqala atırdılar, qadınlara təcavüz edirdilər, onların əzalarını kəsirdilər. Xocalıda etdikləri kimi, meyitləri təhqir edirdilər, gözlərini oyurdular, sifətlərinin dərisini soyurdular, bədənlərini deşik-deşik edirdilər... Bütün bunlar ermənilərin Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım aktında da edilmişdir və Xocalı soyqırımına dair

materiallarda videoçəkilişlərdə, şahid ifadələrində, intervyyularda, jurnalist araşdırmalarında da öz əksini tapmışdır.

Erməni vandalları neçə-neçə körpə, azyaşlı uşaqları analarının bətnində, analarının qucağında güllə ilə, süngü ilə, xəncərlə öldürmüşlər. Elə həmin vandalların qorxusundan qaçıb metal borunun içərisinə doluşmuş çoxsaylı uşaqlar onlar borunun hər 2 ucuna metallik təbəqə qaynaq etməklə qaranlıq, dənşəqallıq, aclıq, susuzluq, havasızlıq şəraitində əzab-əziyyətlə ölmələrinə bais olmuşlar. Balaca uşaqların sifətlərini süngü ilə deşik-deşik etmişlər. Uşaqların gözlərini çıxarmışlar və onlardan boyunbağı düzəltmişlər.

Bərdə rayonundan olan İlham Həsənovu ağaca bağlayıb hər 2 qıçını elektrik mişarı ilə kəsmişlər. Masallı rayonundan olan Rasim Əliyevin hər iki qolunu küt alətlə kəsmişlər. Yevlaxlı Rafael Bağirovun başı küt alətlə kəsilmişdir. Belə hallar yüzlərlədir.

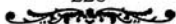
Rus ordusunun baş leytenantı Yuriy Qurçenko öz gündəliyində (25-26 fevral 1992-ci il) yazır: «Xocalıya hücum planı çox məxfi hazırlanmışdı. Əvvəlcə şəhər mühasirəyə alındı. Burada xeyli silahlı OMON-çu var idi. Odur ki, Ağdam istiqamətində bir dəhliz açıldı və səsucaldanla «silahsız çıxmaq şərti ilə OMON-çulara getmək» icazəsi verildi. Dəhlizlə OMON-çularla bərabər əhali də çıxmağa başladı. Çıxanların qabaq dəstələri koridorun sonuna çatdıqda əsl qırğın başladı. OMON-çular qırıldıqdan sonra uşaq, qadın, qoca olmasından asılı olmayaraq, bütün tutulanların diri-diri gözləri çıxarılır, qulaqları kəsilir, dərisi soyulurdu. Qaçanların Gülablı kəndinə qədər təqib edib qırdılar. Dəhlizdə 200-dən çox, şəhərdə isə 300-dən çox azərbaycanlı əsir götürüldü....».

Həmin rus baş leytenantı Y. Qurçenko həmin gündəliyin 20 may 1992-ci tarixli yazısında «Xocalının və Şuşanın işğalından sonra 366-cı motoatıcı alayın bütün hərbi texnikası ermənilərə qaldı. Əsgər və zabitlərimiz ancaq vertolyotlarla əvvəlcə Gəncəyə, sonra isə Tiflisə daşındılar. Podpolkovnik Arazov dinc əhalini qırmağımıza görə çox həyəcan keçirirdi»

yazmışdır. Xocalı soyqırımının iştirakçısı olmuş 366-cı rus alayının əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi, polkovnik Vladimir Savelyev «məxfi arayışında» yazır: «Mən bütün bunları yazmaya bilmərəm. İnsanların, uşaq və qadınların, hamilə gəlinlərin güllədən deşik-deşik olmuş bədənələrini unuda bilmərəm. Erməni əsgərləri qadınları, uşaqları, qocaları xususi qəddarlıqla, amansızlıqla qətlə yetiridilər. Qeyri-insani cəza üsullarına əl atdılar. Mənimlə əlimdən heç nə gəlmirdi. Edə bilmədiyim köməyə görə qoy azərbaycanlılar məni bağışlasınlar. Bəli, bütün bu qanlı və amansız sonluq olan hadisələrdə əlimdən heç nə gəlmədi. Təkcə yazdığım arayışı Kremlə, həm də SSRİ MN Baş kəşfiyyat idarəsinin generallarına göndərdim. Oxuyun dedim: «Biz rusların zabit şərafı görün necə ləkələndi».

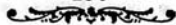
Yenə həmin «məxfi arayışda» V.Savalyev yazır: «Bu olaylara rus zabitini qoşmaqla onları alçatdılar, şərfəflərinə lənət damğası vurdular. Mən on addımlığımda güllə yarasından can verən 8-9 yaşlı qızığıza kömək əlimi uzada bilmədim».... «yüzlərlə, bəlkə də min nəfər mülki şəxs onları müdafiə edən bir ovuc döyüşçü ilə birgə bildirçin ovundakı kimi gülləbaran edilmişlər. Meyitləri saydılar, lakin demək lazımdır ki, cəsədlərin çoxu əl çatmaq yerlərdə qalmışdı, bura sanki insan məskəni deyildi ölüm məskəninə və qarğalar üçün piknik sahəsinə bənzəyirdi».... «Azərbaycanlı meyitləri qalaqlanan çalaların ətrafında axşamlar itlərin və çaqqalların səs-küyündən, boğuşmalarından qulaq tutulur, adam vahimələnirdi. Hər yerdən laxtalanmış qan və cəsəd iyi gəlirdi».

Ermənilər ümumiyyətlə qəddar adamlardır. Onlar bir-birlərinə də qəddarlıq edirlər. Bu barədə rus diplomati və hərbiçisi general V.F.Mayevski yazırdı: «Şəhadət verə bilərəm ki, erməni qanı axıdılması sayəsində gizli erməni təşkilatları öz qardaşları ermənilərə münasibətdə o qədər insaniyyətsizlik və qəddarlıq göstərmişdilər ki, onlarda ümumiyyətlə hansısa insani hisslərin olması sual altındadır».

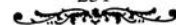

Şəkil 13. Ermənilər tərəfindən ağaca sarnarağ hər iki qıçı elektrik mişarı ilə kəsilərək dəhşətli əzabla öldürülən İlham Həsənov

Şəkil 14. Ermənilər tərəfindən qıçları və qolları küt alətlə kəsilərək əzabla öldürülən Rasim Əliyev

20 ildən artıqdır ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında qoşunların təmas zonasında atəşkəs rejimi qüvvədədir. Buna baxmayaraq atəşkəs demək olar ki, hər gün və dəfələrlə pozulur. Ermənilər hərbi hissələrimizdən daha çox Azərbaycanın dinc əhalisinə atəş açır. Sərhəd zolağındakı kəndlərimiz olduqca tez-tez ermənilər tərəfindən atəşə tutulur. O zonada təsərrüfat işlərini gecələr qaranlıqda yerinə yetirirlər. Qəvi düşmənlər çöldə mal-heyvan becərənlərə, əkin əkənlərə, məhsul yığanlara snayper silahlarından atəş açırlar. Kəndiçi evləri, həyətləri, sahələri güllələyirlər. Bu vaxtdək nə qədər traktorist, kombayncı, çoban, məktəbli qətlə yetiriliblər. Snayperlə həyətdə oynayan, qoşsuya gedən, məktəbdən gələn və s. uşaqları nişana götürüb atəş açırlar. 9 yaşlı Fəriz Bədəlov, az yaşlı Sərxan İsmayılov, Aygün Şahmalıyeva və başqa onlarla uşaqlar snayper gülləsinə tuş gəliblər. Onlara atəş açan vandallar görəsən heç düşüncülərmi axı uşaqların nə günahı?... Onların heç insani hissləri yoxdur?... Hər il ölüşlərdə mal-heyvanımızı və heyvandarlarımızı qırırlar, yayda sərhəd qurşaqlarında yanğınlara törədirlər, taxıl əkinini sahələrimizi yandırırırlar. Fauna və floranı məhv edirlər, təbiətə böyük zərər verirlər. Bu ermənilər nə qədər meşələrimizi, sərvətlərimizi talayıblar, tarixi abidələrimizi, qəbiristanlıqları məhv edib dağıdıblar. Buna nə ad vermək olar? Belə vəhşilikləri törədənlərə nə ad vermək olar? Erməni vandalizmi orta əsrlər vandalizmindən daha qorxuludur, daha təhlükəlidir. Çünki orta əsrlər vandalından fərqli olaraq, erməni vandalın əlində odlu silah vardır və bu silahla azərbaycanlılara qarşı əslində insanlığa qarşı ağına-bozuna baxmadan necə gəldi elə də istifadə edirlər.

Sovet dövründə Azərbaycanda Tərtər çayı üzərində Sərsəng su ambarı tikilmişdi. Bu anbarın suyu ilə Tərtərçay hövzəsinin aşağı axın sahələrində taxıl və s. əkin sahələri suvarılırdı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan və Sərsəng su anbarını ermənilər işğal etdikdən sonra su anbarının suyunu elə buraxırlar ki, o yalnız aşağı axınlarda fəsadlar törədə bilsin. Ermənilər çaylarla, o cümlədən Tərtərçayla içində partlayış törədən maddələr olan oyuncaqlar axıdırlar ki, aşağı sahələrdə

bu oyuncaqlar onlarla maraqlanan uşaqların əlində partlasın və məsum uşaq özü də məhv olsun. Bax bu və buna bənzər hərəkətlər erməni vandalizminin bariz nümunəsidir.

15-ci şəkildə erməni vandalizminin qurbanı olmuş uşaqlardan bir neçəsinin fotoları verilmişdir.

16-cı şəkildə əsir hamilə qadın ermənilərin vəhşiliyinə və təhqirlərinə dözməyərək şuşə qırığı ilə yuxu arteriyasını kəməklə intihar etmişdir. Bundan hiddətlənən ermənilərə başqalarına dərs olsun deyə ölmüş hamilə qadının qarnını yurtub bətnindəki uşaqla birlikdə qalan qadınlara göstərmişlər.

XIX əsrin sonlarında topçu rus alayının komandiri polkovnik-leytenant Tvuyordoxlebov yazdığına görə «daşnaklar Ərzincan və onun ətrafındakı kəndlərdə müsəlman-türk əhalisini qırıb çatmışdılar. Əzrumla Ərzincan arasındakı İliç adlı türk kəndində körpə uşaqlardan tutmuş ağsaçlı ahıl qocalara kimi bütün kənd əhalisini küt baltalarla parça-parça doğranmış cəsədlərini rus generalı Olišelidze öz gözləri ilə görmüşdü. Azərbaycanda və Türkyə ərazisində belə halları neçə-neçə öz gözləri ilə görənələr, xatirə və memuarlarında yazanlar vardır.

Şəkil 15. Ermənilər tərəfindən əzabla öldürülmüş
Günahsız azərbaycanlı uşaqlar

Şəkil 16. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlı hamilə qadının
qarnını xəncərlə yırtaraq bətnindən çıxarılib öldürülən körpə

7. Erməni faşizmi

2-ci dünya müharibəsi illərində ermənilər bir tərəfdən Hitlerlərə, bir tərəfdən Stalinə yaxın olmuşlar. 2-ci dünya müharibəsinin başlanğıc müddətində alman reyxinin tabeliyində 27000 erməni xidmət edirdi ki, onlardan 3000 nəfəri də «Abver» [2] alman kəşfiyyatında çalışırdı.

Erməni legionunun (kod – 160 LD) təşkil prosesi mərkəzi Pulavi şəhəri olmaqla Polşanın zəbt olunmuş ərazilərində həyata keçirilirdi. Bu təzə yaradılan düşərgənin komendantı Gürcüstandan olan erməni qızının oğlu Voldemar Frencel idi. Burada həmçinin zabitlər hazırlayan məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu legion başqalarından monoetnik tərkibinə görə seçilirdi. Legion başlıca olaraq ermənilərdən ibarət idi. Xüsusi hazırlıq dərslərini Daşnaksütyunun nümayəndəsi və «Tseqakron» un (bu söz birbaşa tərcümədə Ari irqə təzim etmək mənasını verir) yaradıcısı və alman reyxinin erməni faşist komitəsinin başçısı qatil Qaregin Ter-Arutunyan Njde idi. O ermənilərdən ibarət 809-cu cəza batalyonuna «Almaniya uğrunda həlak olan həm də Ermənistan uğrunda həlak olandır. (Кто погибает за Германию, тот погибает за Армению) şüarı ilə Şərqi Avropada hərbi əməliyyatlar aparırdı.

Ermənilərin başqa bir nümayəndəsi Dro ləqəbi (ayamastı) ilə daha çox tanınan Drastamat Kanayan batalyonda təşkilatı işlərlə məşğul olurdu. Məhz Dro Legionda Daşnaksütyünün özəyini yaratmışdır. Dro özü qaraçıların, yəhudilərin və gürcülərin məhv olmalarına səsləyən mühazirələr oxuyurdu.

Beləliklə erməni Milli legionunun fəaliyyəti dövründə Dro və Njde 2 böyük kəşfiyyat mərkəzi yaratmışdılar ki, avropada və Amerikada informasiya toplusınlar və cəhbə zonalarında təxribatlar törətsinlər. Diversiya törədən qruplara Miasqok Torlekyan rəhbərlik edirdi.

Erməni legionunun yaranmasında lap əvvəllər Almaniyada, Polşada və Fransada yaşayan ermənilər çox gəlirdilər, sonlarda isə əsir düşmüş ermənilər üstünlük təşkil edirdilər.

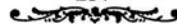
809-cu erməni cəza batalyonu 1943-cü ilin oktyabrında Belçikada antihitler hərəcatını yatırmağa yönəldilmişdi. 809-cu batalyon «mən Allahın və Adolf Hitlerin qadışında and içirəm ki, alman dövlətinə və erməni torpağına sadiq qalacam» andı içərək, «günahkarları» cəzalandırmağa yollanırdı.

Erməni legionunun tərkibində atıcı batalyonlar (rotalar) var idi. onlar 1/125-ci, 1/198-ci, 11/9-cu atıcı batalyonları, 808-ci atıcı batalyon (1944-cü ildə mühəndis batalyonuna çevrilmiş), 808-ci atıcı batalyon, 810-cu, 811-ci, 812-ci, 813-cü, 814-cü və 815-ci atıcı batalyonlar idilər.

Şərqi Avropada da, o cümlədən Balkan ölkələrində və Kırmıda faşistlərin həyata keçirdikləri bir sıra əməliyyatlarda erməni legionu və onun çoxsaylı atıcı batalyonları fəallıqla iştirak etmişlər. Polşada və bir çox Avropa ölkələrində yəhudilərin məhv edilməsində erməni SS-çi zabitlər xüsusi fəallıq göstərmişlər.

Erməni SS-çi generalardan Dro Berlin alınan kimi Amerikaya qaçıb, ömrünün axırına qədər Bostonda yaşadı. Həbs olunmuş Njdeni ermənilər SSRİ-yə köçürməyə nail olmuşdular.

Dronun qəbrinin Bostondan köçürülüb Ermənistanda çox böyük izdahamla yenidən dəfn olunması və Njdenin adı, soyadı göstərilməklə əksi təsvir edilmiş 100 dirhəmlik monetin 2001-ci ildə Ermənistanda tədavülə buraxılması erməni faşizminin hələ də ölmədiyini göstərir. Balkan ölkələrində, Türkiyədə, Polşada, Azərbaycanda qanlı cinayətlər törətmiş faşist generallarına belə yaxşı münasibət göstərən erməni millətçiləri anlamalıdırlar ki, belə qatillərə, cinayətkarlara görə bəşəriyyətdən, insanlıqdan utanmaq lazımdır! Onlarla fəxr etmək insanlığa yaddır.

8. Erməni oğurluğu

Tarixi mənbələrdə ermənilərdən danışılarkən onların oğru olduqlarını xüsusilə qabardırlar. Ermənilərin oğruluqları barədə «yoxa çıxan xəritələr dəsti» və «erməni quldur dəstələrinin mal-həyvan oğruluqları» başlıqlı xatirələrdə söhbət açılmışdır. Oğruluq təkcə ermənilərdə yox, dünyanın əksər millətlərində az və ya çox dərəcədə yayılmışdır.

Oğruluq da müxtəlifdir: ən çox yayılanı maddi əşya oğruluğudur. Nəzəri fikir, ideya, layihə oğruluqları və plagiatlıq növlərinə də tez-tez rast gəlmək olur. erməni oğruluğu isə təkcə bunlarla bitmir. Ermənilər müxtəlif, xüsusilə də qonşu xalqların tarixlərini, etnoqrafiyalarını, mədəniyyətlərini və s. oğrularaq öz adlarına çıxırırlar. Onlar albanlara məxsus olan kilsələrin üstü yazılı daşını dəyişərək, bəzən isə heç dəyişmədən mənimsəyərək öz adlarına çıxırırlar. Ayrı-ayrı hallarda albanların tarixini saxtalaşdırırlar. Lazım olduqda isə alban tarixinin ayrı-ayrı fraqmentlərini və bütöv hissələrini özününküləşdirirlər.

Ermənilər qonşu xalqların – gürcülərin və xüsusilə də azərbaycanlıların tarixlərini saxtalaşdırmağa, onlara böhtanlar atmağa adət etmişlər və əksinə onların tarixlərinin şəریفli səhifələrini müxtəlif yollarla öz adlarına çıxmağa çalışmışlar. Onların belə oğruluqlarından hələ 1902-ci ildə gürcü şairi və publisisti İ.Çavçavadzə özünün «erməni alimləri və fəryad edən daşlar» kitabında ətraflı söhbət açmışdır. Elə həmin vaxtlardan başlayaraq ermənilər də Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin «Arşın mal alan» komediyasını «erməni tamaşası», erməni melodiyaları adı ilə Amerikada səhnəyə qoymuşdular. Əsərin Amerika səhnəsində böyük uğur qazandığını görərmənilər əsərə Manvəlyan soyadlı bir erməni «müəllif» də oğrularaq yapışdırmışdılar. Uzun müddət «Arşın mal alan» Amerika səhnəsindən düşmədi, bununla da onun plagiat «müəllifi» Manvəlyan milyonlar qazanırdı və dəbdəbəli villalar tikdirirdi, alırdı (17).

Dahi Azərbaycan müğənnisi Rəşid Behbudov SSRİ miqyasında təzə-təzə tanınanda ermənilər onu erməni kimi qələmə verirdilər, və Ermənistanda yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə dəvət edirdilər.

Ta ilkin orta əsrlərdən bəri Azərbaycanda kübar məclislərin bəzəyi olan, ustad tarzenimiz Sadıqcanın sayəsində diz üstündən sinəyə qaldırılan gözəl musiqi alətimiz tarix ermənilər Böyük Sovet ensiklopediyasında «erməni xalq çalğı aləti» kimi göstərilməsinə nail olmuşlar. Tardan başqa balaban, zurna və s. musiqi alətlərimizi də öz adlarına çıxırırlar.

Yadımdadır 7 illik məktəbdə oxuyarkən əlimə «Ana ürəyi» adlı bir şeir düşmüşdü. Onu oxuyub çox təəccübləndim. Həm də oxuyub yarıya çatmamış mən şeirin məzmununu artıq bildirdim. O şeir belə başlayırdı:

Ağızlarda dolayan köhnə bir əfsanə var.

Tək oğullu bir ana yaşayırmış bəxtiyar.

Oğlan azad ömür edər, məzəliymiş, məzəli,

Bir gün sevdaya düşmüş, xoşlanmış bir gözəli.

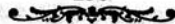
Qız oğlana demiş ki, sevirsənsə əgər sən,

Sübut üçün dayanma, durma hər şeydən əvvəl,

Ananın ürəyinə mənim üçün gətir gəl!

Şeirin arxasının məzmunu artıq bəlli idi. Şeirin başına baxdım: Avetik İsakyan «Ana ürəyi» mötərizə içərisində isə «erməni xalq əfsanəsi» yazılmışdı. Tərcümə Səməd Vurğunun idi. Baş niyə «erməni xalq əfsanəsi». Axı bu əfsanəni biz azərbaycanlılar lap uşaq yaşlarından başlayaraq nənələrimizdən, babalarımızdan, aşıqlarımızdan dəfələrlə döngə-döngə eşitməmişik. Qış axşamlarında aşıqların ən çox danışdıqları «Ana ürəyi» dastanı idi.

Ermənilərin bu sayaq oğruluqları bu şeirlə bitsəydi nə var idi ki, onlar bizim yeməklərimizi, milli xalçalarımızı, milli musiqimizi, milli tarixi abidələrimizi və s. öz adlarına çıxırırlar. Məgər başa düşmürlər ki, dolmuş mənasını verən dolma, qızardılmış mənasını verən qızartma, bozardılmış mənasını verən bozartma, çığırtdı mənasını verən çığırtdma və s.v.i.a. yeməklər azərbaycanlılara məxsus milli yeməklərdir və bu sözlər ermənicə heç bir mənə vermir. Azərbaycanın qədim xalq

mahnısı olan «Sarı gəlini» ermənilər yiyələnmək istəyirdilər. Nə «Sarı» nə də «gəlin» sözləri ermənicə deyil. Sözləri ermənicə olmayan mahnı axı necə ermənininki ola bilər. Belə getsə ermənilər Azərbaycan müğamatına da Azərbaycan meyxanasına da iddia edəcəklər. Bu yerdə deyiblər də «utanmasan oynamağa nə var ki, ...?»

D.Şastakoviç, Qlyer, A.Xaçaturyan öz yaradıcılıqlarında Azərbaycan xalq musiqisindən geniş istifadə etmişlər və bəhrələnmişlər. Ermənilər toylarında Azərbaycanın melodiyalarından, şən rəqslərindən, xalq mahnularından bəhrələnirlər, həmçinin yaslarından da Azərbaycan bayatılarından, ağılarından bəhrələnirlər.

Gürçü şairi Çavçavadze yazdığı kimi «Onlar (ermənilər) bizim adımızı biabır etməklə, bizi milli ləyaqətimizdən məhrum etməklə kifayətlənməyib, bizi dünyadan sıxışdırıb çıxarmaq üçün qanla boyanmış tariximizi də səlnamələrimizi də, tarixi xatirə və abidələrimizi də, tarixi sərəvətlərimizi də danırlar, müxtəlif fırıldaqlarla öz adlarına çıxırırlar». Sonra davam edərək yazır: «... yazıları silmək, oğurlamaq ermənilərin peşəsidir, sənətidir». Çavçavadze yenə davam edərək sonra yazır ki, «... Erməni tarixçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq hesabına heç vaxt yaşamadıqları yerlərə ermənilərin necə «köçdükləri» barədə inandırıcı misallar az deyil. Aydın deyilmi ki, onlar öz səthi alimlikləri ilə dünyanı inandırmağa çalışırlar ki, guya onların bu yerləri tutmaq üçün tarixi hüquqları vardır» (18).

Beləliklə, ermənilər azərbaycanlılara məxsus xalq mahnılarını, oyun havalarını, bayatıları, zərbi-məsəlləri, hətta atalar sözlərini də oğurlayıb özlərinə çıxırırlar. Bizim əfsanələrimizi, miflərimizi, əsatirlərimizi oğurlayırlar. Xalçaçılıq, nəqqaşlıq, xəttatlıq və s. sənətkarlığımızın incə ornamentlərini oğurlayıb erməni xalq sənətkarlığına aid edirlər.

9. Erməni kilsəsi

Əksər ölkələrdə din ərazisində yerləşdiyi dövlətin siyasətinə qarışmadan öz missiyasını yerinə yetirir. Haqsızlığa, müharibələrə, insanların hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxır. Nahaq qanlar axıdılmasına qarşı çıxır. Erməni kilsəsi isə həmişə xalq müharibələrə sürüklənən, qaniçən daşnaklarla çox sıx əlaqə saxlayır. Erməni keşişlər daşnakların sırasında, erməni silahlı quldur dəstələrinin tərkibində olurlar. Erməni kilsəsi isə, ermənilərin başladığı bütün qanlı toqquşmalarda sanki baş qərargah rolu oynayır. O son 200 ildə bir dəfə də olsa müharibənin əleyhinə çıxmamış, silahlı toqquşmalara etiraz etməmişdir.

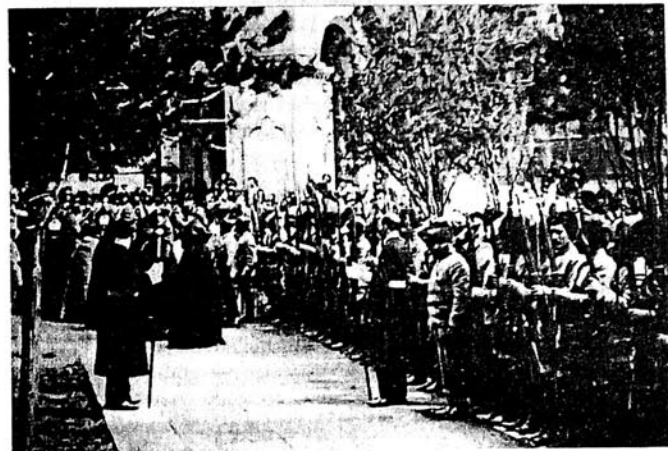
1920-ci ilin aprelində Qarabağ erməni təhsil müəssisələrinin müvəkkili R.Şahnəzarov Bakı erməni yepiskopu Bakırata yazmışdır: «Qarabağın səadəti Ararat agentlərinin əməlləri ilə məhv edilmişdir. Yuxarı Qarabağ ermənilərinin bədbəxtliyi üçün bütün məsuliyyəti daşnak hökumətinin üzərinə düşür. Daşnak bandalarının hərbi kazarmalara və qarovul məntəqələrinə alçaq və xain basqını Şuşada, Xankəndində və deyilənə görə bütün xətt boyu eyni vaxtda baş vermişdir. Yepiskop həzrətləri, bunu bütün həmyerlilərimizə bildirmək sizin borcunuzdur. Bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün gördüyümüz bütün işlər daşnakların alçaqlığı və siyasi idiotizmi ilə puç oldu». Sonra davam edərək yazır: «Qarabağ qanlı hadisələr dairəsindən kənar qalmalıydı, qala bilirdə və əgər daşnakların avantürası olmasaydı şübhəsiz qalardı».

ABŞ tarixçisi, Samyuel A. Uimz yazır: «Ölkədə etnik təmizləməyə fitva verən də məhz erməni kilsəsi olmuşdur. Erməni kilsəsi hətta xristianlığın digər inanclarına belə dözümsüz münasibət bəsləyir. İndiyə kimi erməni terrorçu təşkilatlarının tökdüyü qanlara qarşı rəsmi erməni kilsəsi bir dəfə də olsun öz etirazını bildirməmişdir». «Müsəlman osmanlılara qarşı hər bir hərbi kompaniya vaxtı xristian

ermənilər rusların görün gözü və eşidən qulağı idi. Rusiya-Osmanlı müharibələrinin hər birində Osmanlı erməniləri adi qaydalar əsasında döyüş xətlərini keçir və bələdçilik edərək düşməne – ruslara hərbi məlumatlar çatdırırdılar. Silahlı toqquşmalar zamanı və o ərəfələrdə erməni kilsələrinin zirzəmiləri silah anbarları, kilsələrin özləri isə təbliğat-təşviqat mərkəzləri və silahlı münafişlərə çağırış məntəqələri rolları oynamışlar.

Şəkil 17. Türklərin üzərinə hücum ərəfəsində erməni keşişlər fəallıq göstərirlər

Şəkil 18. Katalikos tam silahlanmış erməni ordusunu türklərin üzərinə göndərir

1988-ci ilin 12 iyununda bütün ermənilərin katalikosunun öz xalqına müraciəti olmuşdur. Onda hələ Qarabağ münaqişəsi başlanmaq ərəfəsində idi. Katalikos bu münaqişənin qarşısının alınması, Qarabağ müharibəsinin başlanmaması üçün bir kəlmə belə işlətməmişdir. Əksinə ermənilərə yeni torpaqlar tutmağa təhrik və təşviq etmişdir.

10. Erməni xisləti

Tarixi mənbələrdə erməniləri adətən mənfi planda təsvir edirlər. Qədim Roma tarixçisi Petroni yazır ki, dövrü – binadan Bizansın hakim dairələri «haylara» inanmamış, onlara ikrah hissi ilə yanaşmışlar. Armeniyaya hakimi bir qayda olaraq qeyri-haylardan, mamikonlardan – türk mənşəli çinli tayfələrdən təyin etmişlər. Ümumiyyətlə ermənilərə Bizans ərazisində qeyri-sabitlik amilinin daşıyıcıları, fitnə-fəsad, qarışıqlıq törədən, xəyanətkər ünsür kimi baxmışlar.

XI əsr Key Kavus İbn İsgəndər yazır «ermənilər bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan vəfasız, riyakar, söyüşçül, ürəyi xıltlı və ağasına düşmənçilik edənlərdir... Yer kürəsindəki mövcud xalqlardan ermənilər ona görə fərqlənirlər ki, onların təbiətində murdarlıq var».

Orta əsirlərdə fars şairi Sədi Şirazı yazmışdır:

«Ermənidir yer üzünün Əhriməni
İnsanlığın düşmənidir düşməni».

Roma tarixçisi Korneli Tasit yazır: «Bu xalq (ermənilər) istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır. Böyük dövlətlər arasında olan ermənilər daimi romalılara ədavətdən, yunanlara nifrətdən, parflara isə həsəddən az qala partlayacaqdılar».

Rus tarixçisi Potto yazır: «Rus qoşunlarının Gəncə və İrəvan üzərinə yürüşləri zamanı erməni keşişləri İoannes və Nerses 1500 nəfər erməni yaraqlısının başında döyüşlərdə iştirak etmişlər. Ermənilər Gəncəyə hücum edən rus qoşunlarının ön cərgələrində olurdular və ruslara bələdçilik edirdilər».

XIX əsrdə yaşamış məşhur şərqşunas, İsveç alimi Adam Mets yazır: «Ermənilər çox yaramaz olur və utanmaq bilmirlər. Oğruluq etmək peşələridir. Bunlarda yazığı gəlmə hissi olmur. Onların naturası və dili kobuddur. Əgər erməni birçə saat

işsiz qoysan, onun naturası elədir ki, o saat bir ziyan vurmaq haqqında düşünəcək».

Fransız səyyahı Qraf de Şölye yazır: «... Mən ermənilərə heç bir dil tapa bilmədim. Onların hiyləgərliyi olduqca iyrəncdir, alçaqlıqları olduqca dözülməzdir, əclafliqları olduqca təəssüfləndiricidir».

Dahi rus şairi A.S.Puşkin ermənilər haqqında olduqca sərt ifadələr işlətməmişdir. O yazır: «Tı trus, tı rab, tı vor, tı armenin», yəni ki, «sən qorxaxsan, sən köləsən, sən oğrusan, sən ermənisen». Bir müddət Qafqazda yaşamış başqa bir rus şairi, M.Y.Lermontov «sən qulsan, sən qorxaqsan, çünki sən ermənisen» deməklə sadalanan pis əməlləri ermənilərin genində, zatında, qanında görür.

Tanınmış rus tarixçisi V.Veliçko yazır: Ermənilər haqqında qədim dövrlərdən bəri pis fikirlər formalaşmış ki, bunun da əsassız olmadığı öz-özünə aydınlaşır. Belə olmasaydı müxtəlif zamanlarda, müxtəlif xalqlarda ermənilər haqqında bu cür fikirlər, meydana gəlməzdi: «ermənilərin zəhlətökən fırıldaqçılığı, iyrənc eybəcərliyi, biabırçı alçaqlığı var» və ya «satqın sözünü işlətmədən erməni tarixini xarakterizə etmək olmaz».

«Erməni məhəllə məktəblərində şagirdlər «Böyük Ermənistanın» xəritələrini öyrənirlər ki, onun da ərazisi, demək olar ki, Voronejə qədər çatır və paytaxtı da Tiflisdirdi».

Tarixi mənbələrdən də göründüyü kimi, ermənilər Cənubi Qafqazda özlərini təkəbbürlü, çaxnaşmalara, toqquşmalara, tərxiatlarla, etnik münaqişələrə meyilli aparırlar. Ticarətdə həmişə çığallıq edirlər və aldatmaga çalışırdılar. Burada əzəldən yaşayan köklü xalqların nümayəndələrinin torpaqlarını, mülkiyyətlərini ələ keçirirdilər. Onlar rusların (lazım gəldikdə ingilislərin, almanların) qulluğunda duraraq, başqa sözlə onlara yaltaqlanmaqla, güvənməklə, qonşu yerli xalqların nümayəndələrini saya salmaq istəmirdilər. Ermənilərin başqa xalqlarla

münasibəti həmişə çox soyuq olurdu.... İsti münasibət qurmurdular.

Ermənilər müsəlmanları çar hakimiyyəti qarşısında etibardan, gözdən salmaq siyasəti yeridirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, çar hökuməti dairələri qarşısında etibardan düşmüş müsəlmanlar sürgün edildikdən sonra onların torpaqlarını ələ keçirmək mümkündür.... On illər boyu bu məqsədi həyata keçirməyə çalışan erməni milyonçuları bütün müsəlman Qafqazını sanki erməni toruna salmışdılar. Onlar hətta pis torpaqları belə pul ilə satın alırdılar.

Daşnaksütyun 1917-ci ildə Qafqazdakı rus hərbi hissələri arasında anti-Azərbaycan təbliğati apararaq yazırdı: «bütün müsəlmanlar əksiinqilabçılardı və onlar türklərin tərəfinə keçməyə hazırlaşılar. Ona görə də birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə xainlərin axırına çıxmaq lazımdır».

S.N.Qlinka yazır: «Ermənilərin Qafqaza köçürülməsindən sonra onların yerli əhali azərbaycanlılarla münasibətlərində gərginlik səngimək bilmirdi. Çünki ermənilərin Qafqaza köçürülməsi çarizmin müstəmləkə siyasətinin bir hissəsi idi və Rusiyanın uçqarlarını xarici müdaxilələrdən qorumaq üçün xristian əhalidən ibarət etibarlı dayaq yaradılmasını nəzərdə tuturdu».

A.Düma «Qafqaz səfəri» kitabında yazırdı: «Ermənilər həmişə başqa dinə qulluq edən hökmdarların hakimiyyəti altında olmuşdur. Nəticədə öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan hiyləgər və kələkbaz məxluqlara çevrilmişlər».

İ.Şopen hələ 1852-ci ildə erməniləri xarakterizə edərək yazmışdır: «Hiyləgərlik ermənilərin əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir.... Əxlaq baxımından ermənilər heç də xoşagəlməz imic sahibi olmayıblar».

Adolf Hitler ermənilər haqqında demişdir: «Bic və qantökən millət olan ermənilər yazıq, fağır bir xalq kimi dünyaya təqdim olunur».

Ermənilər cənubi Qafqazda kütləvi yerləşdirildikdən sonra yerli xalqlar onları təcridən tanıyıb xarakterizə edərək, bəzələrində müxtəlif atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. aforizmlər yaratmışlar. Gürcülərdə «cins atı eşşəklə öldülər, qaldı pay bölgüsü», «azaraq başqa hinə girən toyuq hinin öz toyuqlarını qovub oradan çıxardı», «erməni gəldi, özü ilə bədbəxtlik gətirdi (Movida, Somexi, Moydana sxva, mexi), azərbaycanlılarda «barmaqlarının onun da şam edib erməninin yolunu işıqlandırsan da qanan deyil», «tərs erməni», «bic erməni», «qanıçən erməni», «türkün qanına yerikləyən erməni» ifadələri bunlardandır. Çarizm və sovet dövlətlərində ermənilərə sıx təmasda olan ruslar «erməni olan yerdə yəhudiyə heç bir iş qalmır» aforizmini yaratmışlar. Elə ermənilər özləri də deyirlər «Harda erməni var, orda vay var» («Varteg hay, aynteg vay»).

XVIII-XIX əsrlərdə və ondan əvvəllər də Qafqazda və o zamankı Osmanlı dövlətində olmuş Qərbi Avropa və Rus səyyarları, ziyalıları, hərbiçiləri – A.S.Puşkin, A.Nekrasov, Qriboyedov, Jemçujnikov, Alfred Kyorle, V.L.Veliçko, U.Leskova, Kolmari fon-der Holts, Tyvordoxlebov, qədim Roma tarixçisi və filosofu Kornelio-Tosit, İ.Q.Çavcavadze, İ.K.Kanadpev və b. (bu siyahını xeyli uzatmaq da olar) başqa yerli xalqlarla – türklərlə, gürcülərlə, azərbaycanlılarla (tatarlarla) müqayisədə erməniləri adətən sıfır mənfi planda xarakterizə etmişlər.

Ermənistanı, Kürdüstanı, Mesopotamiyanı dolaşan fransız səyyahı qraf de-Şole erməniləri yazıq, kasıb, rəzil, alcaq, iyrenc, hiyləgər, düşkün, kələkbaz, fırıldaqçı, cüvəllağı kimi xarakterizə edir. Kolmari fon-der Holts yazır: «Hər kim bu əyalətlərdə xalq kütlələri ilə qarşılaşsın, onların içərisində dolaşsın türkləri sevməyə, onlara hörmət etməyə çalışsın, yunanları aşağıya qoyur, ermənilərdən zəhləsi gedir, onları görmək belə istəmir. Hər yerdə «yunan 2 yəhudini aldadır, erməni isə iki yunanı aldadır» zərb-məsəli özünü doğruldur.

Əgər Anadolunun hər hansı bir yerində sizi aldadıblarsa, yəqinliklə demək olar ki, siz ermənilərlə rastlaşmışınız».

Həmin müəllif Əski-şəhirdə bir iri podratçının dediklərini belə ifadə etmişdir: «Mən türklə iş quranda şifahi şərtləşirik, yazılı müqaviləyə filana ehtiyac görmürəm, arxayınam ki, onun sözü kifayətdir. Yunanla və başqaları ilə iş quranda biz onunla yazılı şərtləşib razılaşıırıq və imzalayıırıq. Onunla belə etmək lazımdır və vacibdir. Erməni ilə isə heç yazılı da heç bir iş görmürəm. Çünki onun yalançılığı və cığallığı heç yazılı şərtləşmə üçün də əminlik yaratmır».

Ağır və amansız müharibə gedən Türkiyədə 1915-ci illərdə baş vermiş dəhşətli hadisələri onlara qarşı soyqırım aktı kimi qələmə verən ermənilər uzun müddət ərzində bütün dünya əhalisini də buna inandırmağa çalışmışdır. Bunun üçün əyani təsir vasitəsi kimi guya 1915-ci ildə öldürülən ermənilərin kəllələrinin təpə kimi qalaqlanması təsvir edilən bir parça üzərindəki şəkildən də istifadə edilmişdir. Sonralar bəlli oldu ki, bu şəkil rəssam Vasili Verşaqinin 1871-1872-ci illərdə çəkdiyi «Muharibənin təntənəsi» adlanan şəkildir və 1915-ci il hadisələrindən 44 il əvvəl çəkilmişdir. Onu çəkən rəssam isə Birinci Dünya müharibəsi başlanmazdan 10 il əvvəl vəfat etmişdir.

Udin tarixçisi Q.Voroşil göstərir ki, türk xalqlarının erməni ədəbi dilinə çox böyük təsiri olmuşdur. Erməni ədəbi dilinə olduqca çox turan elementləri keçmişdir. Bu elementlər III – əsrdən başlayaraq keçmişdir. Belə ki, V yüzilliyin ortalarında erməni dilinə tərəcə edilmiş İncildə də bu elementlər özünü göstərir. Turan elementlərinin erməni ədəbi dilinə keçməsi XII – əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Bundan başqa erməni soyaqlarının ən azı dördüdə biri türk mənşəlidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ermənilər uzun müddət türk xalqlarının himayəsi və qayğısı altında və onların əhatəsində yaşamışlar, inkişaf etmişlər. Ermənilərin dini etiqadlarına da toxunulmamış və hörmətlə yanaşılmışdır. XIX

əsrin ortalarına qədərki tarixi mənbələrdə də türklərlə ermənilərin düşmənçiliyi vuruşmaları, müharibələri olmamışdır.

Erməni akademiki R.A.Açaryan yazır: «Erməni dilində türk dilindən alınma 4 min 200-ə yaxın söz vardır». Bu da münasibətlərin yaxşılığını göstərir. Hətta XVIII əsrdə Napoleon erməniləri türklərə qarşı qaldırmaq barədə səfirdən soruşduqda cavab almışdır ki, «bu mümkün deyil, ermənilər həyatlarından çox məmnundular».

Bütün bunlarla yanaşı ermənilər XIX əsrin sonlarından başlayaraq türkləri özlərinin düşməni elan etmiş və türklərin (həm də kürdlərin) öldürülməsini özlərinə milli borc bilmişlər. Bu «Qnçak»ın və Daşnaksütyunun proqramlarında da aydın göstərilmişdir.

Professorlar C.Makkarti, K.Makkarti «Türklər və ermənilər» (Genosid olmuşdurmu?) kitabında yazırlar «Ermənilər geri çəkilən rusların arxasında gəlib rus idarəsi altındakı İrəvan quberniyasına yerləşdilər və beləliklə əvvəllər türk əyaləti olan bu yeri ermənilərin məskunlaşdığı bir vilayətə çevirdilər».... «Maraqlıdır ki, müsəlmanları genosid təşəbbüsçüsü kimi görmək istəyənlər heç vaxtla onların özlərinin genosid qurbanları olduğunu etiraf etmək istəmirlər».... «Dünyada erməni məsələsi qədər yalanlarla dolu ikinci bir mövzu yoxdur. Həqiqət budur ki, 1915-ci ildə ermənilərdən daha çox türklər həlak olmuşlar»... «Ermənilərin indiki əraziləri azərbaycanlılara məxsusdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilər bu əraziləri hissə-hissə işğal etməyə, qarət və soyğunçuluq etməyə başlayıblar».... «inanmaq çətindir ki, soyqırım haqqında əmr mövcud olmuşdur. Bəs nə üçün İstanbul və İzmirə yaşayan 10 minlərlə erməni soyqırıma məruz qalmamışdır?... «Şərqi Anadoluda 1 mln-dan artıq müsəlman əhalisi qırılmışdır, 2,5 mln müsəlman bu son hadisələrin qurbanı olmuşdur. Erməni soyqırımı isə olmayıb.... Bax bu gün də erməni millətçiləri öz

qatıl babalarının qanlı yollarını davam etdirirlər. Lakin, onlar çox yanılırlar. Heç bir işğalçı siyasətin yaxşı sonluğu olmur».

A.S.Qriboyedov Rusya çarına göndərdiyi məktubda yazır: «Əlahəzrət, Ermənilərin mərkəzi rus torpaqlarında məskunlaşmasına izin verməyin. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır».

AXC FTK-nın üzvü N.Mixaylov 1918-19-cu illərdə Qarabağ bölgəsində erməni vəhşiliklərinə dair hazırladığı məruzəsində yazır: «Hər yerdə olduğu kimi, Şuşa qəzasında da ermənilər öz taktikalarına həmişəki kimi sadıq qaldılar. O yerdə ki, onlar çoxluq təşkil edirlər, onda onlar özgə xalqlara qarşı zülm etmək və güc işlətməkdə amansızdılar, o vaxt ki, onlar azlıq təşkil edirlər, kimə istəsəniz və necə istəsəniz qulluq etməyə, yaltaqlanmağa həmişə hazırdılar».

1918-ci il 31 mart qırğınlarından sonra S.Şaumyan RSFSR XKS-nə göndərdiyi 13 aprel 1918 tarixli məktubunda yazırdı: «Bizim süvari dəstəyə edilən silahlı hücumdan biz bir bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücumla keçdik. Biz artıq 6 min nəfərlik silahlı qüvvəyə malik idik. Daşnakların da 3-4 min nəfərlik silahlı qüvvələri vardı ki, o da bizim sərəncamımızda idi». S.Şaumyanın riyakarlığına baxın ki, qarşı tərəfin heç adını da çəkmir. Qarşı tərəf yox idi. müsəlmanlardan ibarət yeni yaradılmış və yaxşı silahlanmamış «dikaya diviziyası» tam tərkibdə H.Z.Tağıyevin oğlunun dəfinə gəlmişdi. O da Bakıya girərkən tərkisilah olunmuşdu. 10 min nəfərlik silahlı daşnak-bolşevik ordusu silahsız dinc müsəlman əhalisinin üstünə qalxmışdır və qırğınlar törətmişdir.

S.Şaumyan davam edərək yazmışdır: «məhz onların (silahlı daşnak və bolşevik dəstələrinin) iştirakı vətəndaş müharibəsinə milli qırğın xarakteri verdi. Lakin onun qarşısını almaq mümkün olmadı. Biz bu işə şüurlu şəkildə getdik. Əgər azərbaycanlılar üstün gəlsəydilər onda Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan oluna bilərdi». Saxtakarlıq göz önündədir. Bir

tərəfdən deyir ki «milli qırğının... qarşısını almaq mümkün olmadı», o biri tərəfdən də deyir ki, «biz bu işə şüurlu şəkildə getdik».

Bütün bu sözlər işin mahiyyətini pərdələmək üçün deyilmişdir. Mahiyyət isə ondan ibarətdir ki, tərkibinin ən azı ¼ hissəsi erməni millətçilərləndən ibarət olan tam silahlanmış on min nəfərlik daşnak-bolşevik ordusu öz gündəlik qayğısı ilə məşğul olan dinc mülki müsəlman əhalisinin üstünə cumaraq 31 mart 1918-ci ildən başlayaraq Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Salyanda, Qarabağda, Naxçıvanda, Zəngəzurda və s. bölgələrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər. Bu soyqırıma rəhbərlik pərdələnmiş Şaumyan, A.Mikoyan, Andranik, Amazasp, Lalayan, Njde, Dro və s. etmişlər.

Erməniləri səciyyələndirmək, o cümlədən pis, mənfi, xoşagəlməz tərəflərdən xarakterizə etmək üçün nə qədər deyiləsi, nə qədər yazılması məlumatlar, materiallar və mənbələr vardır. Ancaq biz təkrarçılığa yol verməmək üçün bu mövzunu qapamaq istəyirik. Həm də bu iş Əlisahib Əroğul tərəfindən edilmişdir. Belə ki, o yalnız azərbaycan və rus dilli 692 mənbədən ermənilər haqqında deyilənləri və yazılanları toplayıb «Qeyri-türk millətlər erməniləri ittiham edir» adlı sərbəllə bir kitab halında çap etdirmişdir (1).

11. Ermənilərə qarşı soyqırım uydurması

Tarixi mənbələr göstərir ki, 1-ci dünya müharibəsi zamanı, 1915-ci ilin əvvəllərində türklər ölüm-dirim savaşında iken silahlı ermənilər ruslara, ingilislərə, fransızlara kömək edir, həm də dinc müsəlman əhaliyə divan tutaraq onları qırırdılar.

Erməni silahlı dəstələrinin türklərə və kürdlərə qarşı törətdikləri əsl soyqırımı ört-basdır etmək üçün müharibədə qırılan ermənilərin sayını şişirdirlər. Ölənmənilərin sayı əvvəlcə 300 min-500 min, sonra isə artırılaraq 600 min-800 min nəfər, daha sonra isə 1,5 milyon nəfər göstərilmişdir. Böyük Britaniya mətbuatının 1918-ci ildə dərc etdiyi məlumatında ölənmənilərin sayı 600 min, 1968-ci ildəki məlumatında isə birdən-birə 1,5 milyon göstərilir. Belə çıxır ki, 50 il müddətində ölənmənilərin sayı 900 min nəfər artırılmışdır.

Marçel Learta görə 1913-cü ildə Osmanlı imperatorluğunda 2 milyon 560 min, erməni tarixçisi Basmaçıyana görə 2 milyon 380 min, 1923-cü il Lozan konfransında iştirak edən erməni nümayəndə heyətinə görə 2 milyon 250 min, erməni tarixçisi Gevork Aslana görə 1 milyon 800 min, fransız Sarı kitabına görə 1 milyon 555 min, Lüdivik de Contonsona görə 1 milyon 400 min, «Paris Revyu»ya görə 1 milyon 300 min, Osmanlı statistikasına görə 1 milyon 295 min, ingilis illik statistikasına görə 1 milyon 56 min nəfər erməni yaşamışdır (7). Qəribədir: ölkədə 1 milyon 500 min nəfər erməni yox iken bu qədər erməninin ölümü neçə baş verə bilər? Osmanlı dövlətinin müharibədə itirdiyi 2 milyon 500 min nəfərədək əhalinin 1 milyon 500 min nəfərinin erməni olması həqiqətə nə qədər uyğundur?

Osmanlı ensiklopediyasınının 7-ci cildində göstərilir ki, bütövlükdə Osmanlı imperatorluğunda 1 milyon 300 min – 1 milyon 500 min erməni yaşamışdır. Qırılan ermənilərin sayı 1 milyon 500 nəfər deyildir. Müharibədə erməni itkisi 300 min nəfərdir və 703 min erməni Suriyaya köçürülmüşdür.

Müharibənin sonlarında bəzi Türk generallarına qarşı cinayət işi açan ingilislərin dosyələrində də ölənmənilərin sayı 300 min nəfər göstərilir.

Lozan konfransında erməni nümayəndə heyətinin başçısı Poqos Nübar Paşa Türkiyədən 700 min erməninin başqa ölkələrə köçdüyünü, 280 min erməninin isə Türkiyədə yaşadığını bildirdi. Deməli ermənilər Türkiyədə 1 milyon 300 min nəfər olmuş, onların 700 min nəfəri başqa ölkələrə köç etmiş 300 min nəfəri ölmüş, 280 min nəfəri isə yaşamağa davam etmişdir.

Poqos Nübar Paşa bildirdi ki, Şərqi Anadoluda 1 milyon 400 min nəfər müsəlman əhali qalmışdır. Onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, burada ermənilərin öldürükləri müsəlmanların sayı ölənmənilərdən xeyli çoxdur (7).

V.Qurko-Kryajin yazır ki, Birinci Dünya müharibəsi dövründə 300 min-ə qədər erməni öldü, bu qədər də erməni Mesopotamiya yollarında öldü, 200 min erməni Rusiyaya qacdı. 400 min nəfərə qədər erməni isə islam dinini qəbul etməklə xilas oldu (11).

«Baku» qəzetinin 1915-ci il 4 sentyabr tarixli 197-ci nömrəsində yazılırdı ki, Türkiyədəki bütün ermənilər 1 milyon 200 min nəfərdir. Onlardan da 200 min nəfəri Qafqaza gəlmişdir (7).

ABŞ alimləri C.Makkarti və K.Makkarti tədqiqatları ilə müəyyən etmişlər ki, Birinci Dünya müharibəsində 600 min erməni ilə yanaşı 2,5 milyon Anadolu müsəlmanı, çoxları da türk olmaqla həlak olmuşdur (17).

Göstərilən çoxsaylı faktik rəqəmlər bir daha sübut edir ki, ermənilərə qarşı soyqırım olmamışdır. Ermənilər özləri müsəlman əhaliyə azərbaycanlılara, türklərə, kürdlərə qarşı soyqırımlar təşkil etmişlər. Bunu da ört-basdır etmək üçün ermənilərin guya soyqırma məruz qaldığını ortaya atmışlar və şişirtmişlər.

Xülasə əvəzi

Kitabda təqdim olunan xatirələr həmmüəlliflər Həmid Aslanlının və Fəriz Əmirlinin həyatında baş vermiş, iştirakçısı olduqları, gözləriylə gördükləri, qulaqlarıyla eşitdikləri və intuisiyaları ilə duyduqları hadisələrin, əhvalatların və həyati proseslərin təsvirindən və qismən təhlilindən ibarətdir.

Ancaq, onlar ermənilərin bütün xüsusiyyətlərinin açılması üçün və onları bir millət kimi səciyyələndirmək – xarakterizə etmək üçün qətiyyətlə kifayət deyildir və olduqca azdır.

Hələ Sovet dövründə Ermənistanın Basarkeçər, Krasnoselsk, Qafan, Mehri və s. rayonlarında yaşayan azərbaycanlı qoca kişilərin və qarıların dillərindən eşitdiklərimiz, 1905-1906-cı və 1918-ci illərdə ermənilərin Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Naxçıvan, İrəvan və Gəncə quberniyalarında, Göycə, Zəngəzur, Pəmbək, Şıx, Dərələyəz, Vedibasar, Şəmsədin və s. mahallarında, Lənkəran, Salyan və s. şəhərlərində, İran Azərbaycanının bir çox şəhər və kəndlərində dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınları, vəhşilikləri və soyqurumlarını, erməni vandalizmini öz gözləri ilə görənlərin söylədikləri, eləcə də, keçən əsrin axırlarında Ermənistanı, Qarabağdakı və Qarabağətrafi Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan rayonlarındakı öz doğma ata-baba yurdlarından zorla, ölüm təhlükəsi altında qovulmuş azərbaycanlıların nəql etdikləri, bunlardan başqa, tarixi mənbələrdə, o cümlədən Rusiya və Avropa arxiv mənbələrində və müasir dövrlərin beynəlxalq və regional milli mənasibətlərə dair ictimai-siyasi xronikalarda, müxtəlif sənədlərdə, informasiya vasitələrində ermənilər haqqında yazılan məlumatlar və verilən materiallar onların necə bir etibarsız, yalançı, cığal, fitnəkar, sadistcəsinə əzazil, saxtakar, faşizm, vandalizmə və terrorizmə həddən artıq meyilli, paxıl, başqasının əmlakını hər vəchlə əlindən almaq istəyən, riyakar, zalım, qəddar və s. bəd, pis əməlləri ilə tanınmış millət olduğunu göstərir.

Bütün bu sadələdiyimiz materiallarda, tarixi mənbələrdə və arxiv sənədlərində ermənilərin xatirələrdə yazılanlardan qat-qat artıq dərəcədə namərd, fitnə-fəsad törədən, tərribatçı, yaxşılıq qıymətəndirə bilməyən, nankor, bic, hiyləgər, uşaqların, qadınlara və qocalara qatili, qaniçən təhlükəli və əxlaqsız olduqları açıq-aydın formada, təbii, təkzibolunmaz faktlarla, tarixi sənədlərlə, foto və televiziya çəkilişləri ilə göstərilmişdir.

Erməni kabusu damokl qılıncı kimi bizim başımızın üstündə asılmışdır. Biz bunu unutmamalıyıq və düşmənlərimizi yaxşı tanımalıyıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlisahib Əroğul – Qeyri türk millətlər erməniləri ittiham edir. Bakı, 2011
2. Həmid Aslanlı – BİLƏV: təbiəti, toponimiyası, tarixi, etnoqrafiyası. Bakı, 2008
3. Həmid Aslanlı, Fəriz Əmirov – BİLƏVLİLƏR: etnogenez, miqrasiya, mənəvi dəyərlər, demoqrafiya. Bakı, 2012
4. İqrar Əliyev – Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989
5. Qriboedov A.S. – Ermənilərin İrandan Azərbaycana köçürülməsinə dair qeydlər. II cild, M., 1971
6. Qlinka S.N. – Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995
7. Musa Qasımlı – «Erməni məsələsindən» «Erməni soyuqımına»: gerçək tarix axtarışında (1724 - 1920). Bakı, «Mütərcim», 2014
8. Ариф Мансуров – Белые пятна истории и перестройка. Баку, 1990
9. Армянский вандализм, Баку, 2015
10. В.Величко – Кавказ: русское дело и межнациональные вопросы. СПб, 1904 г.
11. В.Гурко–Кряжин – Армянский вопрос (статья из Большой Советской Энциклопедии, 1926 года издания)
12. Демографический энциклопедический словарь. Москва «Советская энциклопедия, 1985
13. И.К.Канадпев – Очерки Закавказской жизни. С-Петербург, 1902
14. Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей, Баку, 1990
15. Преступления Армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX – XXI вв). Краткая хронологическая энциклопедия, Баку, 2014
16. События вокруг НКАО в зеркале фальсификаторов, Баку, ЭЛМ, 1989
17. Факты... разоблачения..... выводы..... Институт по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку, 2013
18. Чавчавадзе И.Г.Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, ЭЛМ, 1990

Mündəricat

Redaktordan.....	3
Müəlliflərdən.....	5
I. Xatirələr.....	7
1. 1905 və 1918-ci illərdə ermənilərin bizim tərəflərdə törətdikləri vəhşiliklər və qırğınlar.....	8
2. Ruben doxtur.....	27
3. Daş qoç heykəlləri.....	30
4. Qəzər kirvə.....	40
5. Qrişin dediklərindən.....	43
6. Bu yerlər Ermənistanın olsaydı.....	45
7. Qarıcıq.....	52
8. Feldşer Abasqulu Ələsgərovun dediklərindən.....	55
9. Qatarda söhbət.....	58
10. Həyasızlığın dərəcəsinin fikir verin!.....	61
11. Volod elə deyərdimi?.....	63
12. Rantik Saakyan.....	65
13. Kəlbəcər-Basarkeçər (Vardenis) rayonları, Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı.....	67
14. Hərtünün tufəngi.....	73

15. Əhməd müəllimin dediklərindən.....	74
16. Yoxa çıxan xəritələr dəsti.....	76
17. İrəvanda elmi konfrans.....	80
18. Güney Qafqazlı dəliqanlı əsgərlər.....	84
19. R.A.Martirosyanın xatirəsinə.....	86
20. Yol əhvalatı.....	88
21. Sako.....	91
22. Lemik müəllim.....	93
23. Meydan hərəkəti.....	95
24. Azərbaycan Xalq cəbhəsi.....	111
25. 20 yanvar faciəsi.....	121
26. Erməni nazir.....	155
27. Bakı həsrəti.....	157
28. Zat, kök özünü biruzə verirmiş.....	160
29. Ermənilərin ifrat millətçiliyi onların özləri üçün də bir bələdir.....	163
30. Bakı metrosunda terror.....	166
31. 21-ci əsrin astanasında Zaqatala-Balakən hadisələri.....	170
32. Azərbaycan türkcəsi.....	174
33. Erməni quldur dəstələrinin mal-heyvan oğruluğu.....	178
II Düşüncələr.....	189
1. Ermənilərin Cənub Qafqazda yayılması.....	190
2. Ermənilərin başqa dövlətlərə (ölkələrə) ərazi iddiaları.....	200
3. Erməni terrorizmi.....	203

4. Erməni işğalçılığı.....	213
5. Erməni ideologiyası və strategiyası.....	222
6. Erməni vandalizmi.....	227
7. Erməni faşizmi.....	236
8. Erməni oğruluğu.....	238
9. Erməni kilsəsi.....	241
10. Erməni xisləti.....	244
11. Ermənilərə qarşı soyqırım uydurması.....	252
Xülasə əvəzi.....	254
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	256

**Həmid Aslanlı
Fariz Əmirli**

**ERMƏNİLƏRİ
YAXŞI TANIYAQ**

Xatirələr və düşüncələr

Çapa imzalanıb: 21.10.2015.
Kağız formatı 60x84^{1/16}
Həcmi 16,5.
Sayı 800

**Həmid Aslanlı
Fəriz Əmirli**

**ERMƏNİLƏRİ
YAXŞI TANIYAQ**

Xatirələr və düşüncələr

Çapa imzalanıb: 21.10.2015.
Kağız formatı 60x84¹/₁₆
Həcmi 16,5.
Sayı 800

Həmid Piri oğlu Aslanlı

Fəriz Əmirli

**HƏMİD ASLANLI
FƏRİZ ƏMİRLİ**

Həmid Piri oğlu Aslanlı

1940-cı ildə Ordubad rayonunun Biləv kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra 1957-1960-cı illərdə həmin kənddəki kolxozda işləmişdir. 1965-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin geoloji-coğrafiya fakültəsini bitirdikdən sonra 1970- ilədək Qazaxıstanda və Paraqvaçayda mühəndis-geoloq işləmişdir. 1972-ildə ADU-nun aspiranturasını bitirərək namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1972-1990-cı illərdə Mərkəzi elmi-tədqiqatgeoloji-kəşfiyyat institutunda baş elmi işçi və laboratoriya müdiri işləyərək Qafqaz, Ural, Altay və Tyan-Şan ərazilərində elmi-tədqiqatlar aparmışdır. 1991-ci ildən sonra ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrinin geoloji və geokoloji problemlərinin araşdırılması, proqnozlaşdırılması və həlli ilə məşğul olmuşdur. 70 elmi və elmi-publisistik əsərin, o cümlədən 7 kitabın müəllifi və ya həmmüəllifidir. Geologiya-mineralogiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorudur. Hazırda Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosentidir.

Fariz Əli oğlu Əmirli

1971-ci ildə Ordubad rayonunun Biləv kəndində anadan olmuşdur. 1988-ci ildə orta məktəbi fərqlənmə ilə bitirdikdən sonra Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutuna qəbul olmuşdur. 1994-cü ildə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasını bitirmişdir. İxtisasca mühəndis texnoloqdur. Texnika elmləri doktorudur. ADNA-nın professoru və eyni zamanda «LUKOYL» şirkətinin yaratdığı «Mərkəzləşdirilmiş Fiziki-Kimyəvi Analiz Metodları» laboratoriyasının müdürüdür. 62 elmi və elmi-metodik məqalənin, 10 dərs vəsaitinin və 8 Azərbaycan Respublikası Patentinin müəllifidir. ADNA-nın 90 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq və səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə prezident İlham Əliyevin sərəncamına əsasən «Tərəqqi» medalı ilə təltif edilmişdir. Fariz Əli oğlu Əmirli elmi-pedaqoji fəaliyyətilə yanaşı biznes fəaliyyəti ilə də məşğul olur və «Biləv» Şirkətinin baş direktorudur.

104036